

M U S E Ï O N

16

ГОДИШЊАК ГРАДСКОГ МУЗЕЈА СУБОТИЦА

A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

GODIŠNJAK GRADSKOG MUZEJA SUBOTICA

ИЗДАВАЧ

Градски музеј Суботица
Трг синагоге 3
24 000 Суботица
Србија

KIADÓ

Szabadkai Városi Múzeum
Zsinagóga tér 3
24 000 Szabadka
Szerbia

NAKLADNIK

Gradski muzej Subotica
Trg sinagoge 3
24 000 Subotica
Srbija

PUBLISHED BY

Municipal Museum Subotica
3 Trg sinagoge
24 000 Subotica
Serbia

УРЕДНИК

Мр Иштван Хуло, директор
Градског музеја Суботица

SZERKESZTŐ

Mgr. Hulló István, igazgató
Szabadkai Városi Múzeum

UREDNIK

Mr. István Hullo, ravnatelj
Gradskog muzeja Subotica

EDITOR

Msc István Hullo, director of
Municipal Museum Subotica

УРЕДНИШТВО

Мирко Грлица,
музејски саветник, ГМС
Жужана Корхец Пап,
ресторатор саветник, ГМС
Габријела Кајдочи Ловас,
кустос, ГМС

SZERKESZTŐSÉG

Mirko Grlica,
múzeumi tanácsos, SzVM
Korhecz Papp Zsuzsanna,
múzeumi tanácsos, SzVM
Kajdoci Lovász Gabriella,
kurátor, SzVM

UREDNIŠTVO

Mirko Grlica,
muzejski savjetnik, GMS
Zsuzsanna Korhecz Papp,
restaurator savjetnik, GMS
Gabriella Kajdoci Lovász,
kustos, GMS

EDITORIAL BOARD

Mirko Grlica,
museum counsellor, MMS
Zsuzsanna Korhecz Papp
museum counsellor, MMS
Gabriella Kajdoci Lovász,
curator, MMS

РЕЦЕНЗЕНТИ

Ева Боршош
Оливера Ерић
Каталин Гербе
Адел Лакатош
Наташа Миладиновић-
Радмиловић
Агнеш Озер
Јудит Рафай
Мартина Шашић

RECENZENSEK

Borsos Éva
Olivera Erić
Görbe Katalin
Lakatos Adél
Nataša Miladinović-
Radmilović
Ózer Ágnes
Raffai Judit
Martina Šašić

RECENZENTI

Éva Borsos
Olivera Erić
Katalin Görbe
Adél Lakatos
Nataša Miladinović-
Radmilović
Ágnes Ózer
Judit Raffai
Martina Šašić

REVIEWED BY

Éva Borsos
Olivera Erić
Katalin Görbe
Adél Lakatos
Nataša Miladinović-
Radmilović
Ózer Ágnes
Judit Raffai
Martina Šašić

КОРЕКТУРА

Невенка Башић Палковић
(за српски језик)
Анико Михајловић
(за мађарски језик)
Дора Хичик
(за мађарски језик)
Викторија Шимон Вулетич
(за енглески језик)

KORREKTÚRA

Nevenka Bašić Palković
(szerb)
MihályovityAnikó
(magyar)
Hicsik Dóra
(magyar)
Viktorija Šimon Vuletić
(angol)

KOREKTURA

Nevenka Bašić Palković
(za srpski jezik)
Aniko Mihajlović
(za mađarski jezik)
Dóra Hicsik
(za mađarski jezik)
Viktorija Šimon Vuletić
(za engleski jezik)

PROOF-READING

Nevenka Bašić Palković
(serbian)
Aniko Mihajlović
(hungarian)
Dóra Hicsik
(hungarian)
Viktorija Šimon Vuletić
(english)

ПРЕВОД
(апстракт и резимеа)

Габријела Кајдочи Ловас
(мађарски)
Викторија Тома
(енглески)
Жужана Корхец Пап
(мађарски)

FORDÍTÁS
(absztraktok és összefoglalók)

Kajdoci Lovász Gabriella
(magyar)
Toma Viktória
(angol)
Korhecz Papp Zsuzsanna
(magyar)

PRIJEVOD
(apstrakta i sažetaka)

Gabriella Kajdoci Lovász
(mađarski)
Viktória Toma
(engleski)
Zsuzsanna Korhecz Papp
(mađarski)

TRANSLATION
(abstracts and summaries)

Gabriella Kajdoci Lovász
(hungarian)
Viktória Toma
(english)
Zsuzsanna Korhecz Papp
(hungarian)

ГРАФИЧКА ПРИПРЕМА

Чаба Лалић

GRAFIKAI ELŐKÉSZÍTÉS

Lality Csaba

GRAFIČKA PRIPREMA

Csaba Lality

PREPRESS

Csaba Lality

ШТАМПА

Printex d.o.o. Суботица

NYOMTATÁS

Printex d.o.o. Szabadka

TISAK

Printex d.o.o. Subotica

PRINTED BY

Printex d.o.o. Subotica

ТИРАЖ

500

PÉLDÁNYSZÁM

500

NAKLADA

500

PRINTED IN

500

Штампанье Museion-a
омогућили су Град Суботица

A Museion nyomtatását
Szabadka Város tette lehetővé.

Tiskanje Museion-a
omogućili su Grad Subotica

The Museion was funded by
the City of Subotica

САДРЖАЈ – TARTALOM – SADRŽAJ – CONTENTS

Чланци – Cikkek – Članci – Articles

Оригинални научни радови – Eredeti tudományos közlemények – Originalni naučni radovi – Original research articles

НЕДА ДИМОВСКИ

Os vesalianum pedis или перзистентна апофиза V метатарзалне кости?
Приказ случаја са позносредњовековне некрополе у Фекетићу
Os Vesalianum Pedis or Persistent Apophysis of the 5th Metatarsal Bone?
Case Report from the Late Medieval Cemetery in Feketić
Os vesalianum pedis vagy az V. lábközépcsont perzisztens apophysis-e?
Esetbemutató Feketićs késő középkori temetőjének anyagából.....5

MIRKO GRICA

„Stožer ovostranog srpstva” – Srpska čitaonica u Subotici 1889–1914. godine
„Headquarters of the Serbs on this Side” – Serbian Reading Club in Subotica between 1889–1914
„Az itteni szerbség élenjárói” – A szabadkai Szerb Olvasókör 1889–1914 között.....17

KORHECZ PAPP ZSUZSANNA

Falkoner Ferenc három oltárképének restaurálása
A bácsi Szt. Ferenc, a váci Szt. Anna és a dunaföldvári Szt. Antal oltárképek újjászülése
Restoration of Three Altar Paintings by Francis Falconer
Revival of Altar Paintings of Saint Francis in Bács, Saint Ann in Vác and Saint Anthony in Dunaföldvár
Restauracija oltarnih slika Franca Falconera
Preporod oltarnih slika Sv. Franje iz Bača, Sv. Ane iz Vaca i Sv. Antuna iz Dunafeldvara.....33

LJUBICA VUKOVIĆ DULIĆ

Dorđe Bošan – student i profesor – Prilog biografiji
Dorđe Bošan – Student and Professor – Biography Supplement
Boschan György – az egyetemista és a tanár – Adalékok az életrajzhoz.....85

NINKOV K. OLGA

A naplóról Mamuzsich Rózsa és Tantos János szabadkai rajztanár
The Diary Writer Rózsa Mamuzsich and the Drawing Teacher János Tantos
Dnevnik Rozalije Mamuzić i nastavnik crtanja Janoš Tantoš.....107

Стручни радови – Szakmai tanulmányok – Stručni radovi – Professional papers

LOVÁSZ GABRIELLA / MIHÁJLOVITY ANIKÓ

Jégkorszaki óriások
A Szabadkai Városi Múzeum természettudományi tárlatához kapcsolódó kísérleti múzeumpedagógiai foglalkozás
Ice Age Giants
Experimental Museum Educational Program Related to the Natural History Exhibition of the Municipal Museum in Subotica
Džinoví ledenog doba
Eksperimentálna muzejsko-pedagoška radionica vezana za Prirodnjačku izložbu Gradskog muzeja Subotica.....147

ДУШИЦА ЗРНИЋ / МИЛОШ ПОПОВИЋ

Дневни лептири у ентомолошкој збирци Градског музеја Суботица (Lepidoptera: Papilionoidea)
Butterflies in the Entomological Collection of the Municipal Museum of Subotica (Lepidoptera: Papilionoidea)
Nappali lepkék a Szabadkai Városi Múzeum rovartani gyűjteményében (Lepidoptera: Papilionoidea).....161

Прегледни радови – Áttekintések – Pregledni radovi – Review articles

PAPP ÁRPÁD

„Isola dei demoni”
A néprajzi kartográfia és a néprajzi érdeklődésre számot tartó nyelvjárási, statisztikai, illetve illusztratív térképek kapcsolata
„Isola dei demoni”
Relationship between Ethnocartography and Linguistic, Statistical, Illustrative Maps
„Isola dei demoni”
Veza između etnokartografije i lingvističkih, statističkih, odnosno ilustrativnih karata.....177

Из рада музеја – A múzeum munkájából –
Iz rada muzeja – The Museum's activities

Изложбена делатност / Kiállítások / Izložbena delatnost / Exhibitions.....	205
Ауторске изложбе / Szerzői tárlatok / Autorske izložbe / Exhibitions.....	205
Гостујуће изложбе / Vendégkiállítások / Gostujuće izložbe / Guest exhibitions.....	208
Сувенирница / Emléktárgy-bolt / Suvenirnica / Souvenir Shop.....	210
Промоције, предавања и друга догађања / Bemutatók, előadások és más események Promocije, predavanja i druga događanja / Promotions and events.....	211
Музејска едукација / Múzeumpedagógia / Muzejska edukacija / Education at the museum.....	218
Издања / Kiadványok / Izdanja / Publications.....	222

Неда Димовски [*]

Градски музеј Суботица

Трг синагоге 3

24 000 Суботица, Србија

nedadimovski@gmail.com

UDC 902.2(497.113 Feketić)

Примљено: 27. август 2018.

Прихваћено: 12. септембар 2018.

OS VESALIANUM PEDIS ИЛИ ПЕРЗИСТЕНТНА АПОФИЗА V МЕТАТАРЗАЛНЕ КОСТИ?

**Приказ случаја са позносредњовековне некрополе у
Фекетићу**

OS VESALIANUM PEDIS OR PERSISTENT APOPHYSIS OF THE 5TH METATARSAL BONE?

Case Report from the Late Medieval Cemetery in Feketić

Апстракт: У гробу 230 са позносредњовековног налазишта у Фекетићу, који је садржавао само кости потколеница и стопала одрасле индивидуе, билатерално је на V метатарзалној кости уочена необична морфологија базе. Тубероситас изгледа лонгитудинално засечен у односу на дијафизу кости, а одвојено формирани тубероситаси нису присутни међу људским остеолошким остацима. У раду је описана ова неуобичајена карактеристика и скренута пажња на неуједначеност примене термина који описују морфолошке промене тубероситаса V метатарзалне кости. У случају индивидуе из Фекетића, карактеристике база V метатарзалних костију указују на случај перзистентне апофизе настале изостанком спајања одвојеног центра окоштавања из ког је настао тубероситас. Перзистентна апофиза може представљати урођену варијацију и у биоархеолошком контексту је треба узети у обзир приликом праћења анатомских варијанти у узорку.

Кључне речи: тубероситас V метатарзалне кости, развојна аномалија, XIV–XV век, Фекетић, Севернобачки округ

[*] Неда Димовски, археолог, кустос

Dimovski Neda, régész, kurátor

Neda Dimovski, archaeologist, curator

Abstract: In the grave 230 from the late medieval site in Feketić (only the tibiae, fibulae and foot bones of an adult have been preserved), an unusual morphology of the base of 5th metatarsal bones was observed. Tubercles are separated from the base and the separation line is perpendicular to the diaphysis of the bone. Tubercles are not recovered. This paper describes these unusual characteristics and draws attention to the lack of uniformity of terms application while describing the morphological changes of the 5th metatarsal tuberosity. In the case of the presented individual from Feketić, characteristics of the base in the 5th metatarsal bones indicate the presence of persistent apophysis resulting from nonunion of the separate ossification centers of tuberosities. Persistent apophysis may represent developmental variants and in the bioarchaeological context must be taken into account during monitoring the anatomical variations in the sample.

Key words: tuberosity of the 5th metatarsal bone, developmental anomaly, 14th–15th centuries, Feketić, North Bačka District

УВОД

Приликом анализе људских скелетних остатака са налазишта ПП Фекетић – Позајмиште песка, издвојила се неуобичајена морфологија тубероситаса V метатарзалне кости одрасле индивидуе чији су скелетни остаци означени као гроб 230. На основу изгледа и локације претпостављено је да је реч о малој акцесорној кости – *os vesalianum pedis*. Према Барнсовој ова кост се развија из одвојеног центра осификације тубероситаса базе V метатарзалне кости и може да срасте са базом у потпуности или делимично, или да остане одвојена кост (Barnes 2012: 188). Одвојена кост је повезана са базом фиброзном хрскавицом и оставља траг припоја у виду јамица (ibid.). Насупрот овом опису, поједини аутори под термином *os vesalianum pedis* сматрају одвојену кост која се налази при врху добро развијеног тубероситаса V метатарзалне кости (Christman 2003; Keles-Celik et al. 2017), а Шојер и Блек истичу да присуство епифизе тубероситаса није синоним ни за *os peroneum* ни за *os Vesalii* (Scheuer & Black 2010: 462).

Акцесорне и сезамоидне кости тема су бројних радиолошких студија због сагледавања медицинског значаја приликом диференцијалне дијагнозе у односу на дегенеративне промене, авулзивне фрактуре, повреде мишићних тетива и сл. (Boya et al. 2007; Vasiljević et al. 2010;

Nwawka et al. 2013; Keles-Celik et al. 2017). У овим студијама своје место заузима и *os vesalianum pedis*. У доступним биоархеолошким студијама, када је реч о акцесорним и сезамовидним костима стопала, акценат је на могућности утврђивања сродства и образаца наслеђивања (Silva 2011; Case et al. 2016). У доступној литератури која се бави анализама људских скелетних остатака из историјских периода нису уочени прикази аномалија тубероситаса V метатарзалне кости.

У стопалу су бројне већ поменуте прекобројне кости и обично је њихов положај константан док морфологија ових кошчица може бити крајње комплексна и различита, а при билатералном појављивању могу бити асиметричне (Christman 2003; Nwawka et al. 2013: 581). Наведене чињенице знатно отежавају њихово препознавање кад је реч о анализама скелетних остатака са археолошких локалитета. Када је реч о V метатарзалној кости изгледа постоји и одређена недоумица око утврђивања назива за одвојени осификациони центар тубероситаса.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОД

Предмет рада представљају скелетни остаци откривени на локалитету ПП Фекетић – Позајмиште песка приликом заштитних археолошких ископавања локалитета на траси аутопута на 70. километру 2010. године. Позносредњовековна црква са некрополом налази се на лесној греди која се издиже изнад десне обале реке Криваје, на око 6 км јужно од центра Фекетића (општина Мали Иђош, Севернобачки округ)^[1].

Гроб 230 (блок I, сонда 3) откривен је испод нивоа гроба 93. Од скелета су остале очуване само кости потколеница и стопала^[2], с обзиром на то да је гробна рака пресечена укопом јаме означене бројем 14 (слика 1). На основу присутних костију индивидуе чији је биолошки раст и развој завршен није било могуће утврдити ни пол ни старост у тренутку смрти.

[1] Истраживања су вршена од стране Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица (Звонимир Недељковић), док је руководилац истраживања био мр Слободан Фидановски, музејски саветник Народног музеја у Београду.

[2] Присутне кости десног стопала: *calcaneus*, *talus*, *os cuneiforme laterale*, *os cuboideum*, све метатарзалне кости, и некомплетно очуване фаланге. Присутне кости левог стопала: *calcaneus*, *talus*, *os naviculare*, *os cuneiforme laterale*, *os cuboideum*, II–V метатарзална кост и некомплетно очуване фаланге.

Развојне аномалије су разматране према дефиницији Барнсове (Barnes 2012), док је од патолошких промена на дијафизама костију и леве и десне потколенице уочена периостална реакција у виду формирања новог коштаног ткива на првобитном кортикалном.

ПРИКАЗ СЛУЧАЈА

Билатерално, V метатарзална кост има исту морфологију. Тубероситас изгледа лонгитудинално засечен у односу на дијафизу метатарзалне кости. Ивице пресека су у виду заобљеног кортикалног ткива, док је у средини изложена трабекуларна кост (слика 2). Одвојено формиран тубероситас није очуван ни на једној страни скелета.

Осим поменуте промене, на костима стопала су билатерално присуте и следеће развојне аномалије: *os trigonum* (односно *Stieda* наставак талуса), *calcaneum secundarium* и симфалангизам. Присутне су и три сезамоидне кости.

ДИСКУСИЈА И ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Клиничке студије приликом разматрања промена насталих на проксималном делу V метатарзалне кости обично предлажу разликовање *os vesalianum pedis* од акутне авулзивне фрактуре V метатарзалне кости, Џонсове фрактуре, стрес фрактуре, Иселинове болести, изостанка сраслости базе, перзистентне апофизе и сезамоидне кости – *os peroneum* (Vasiljević et al. 2010: 470; Keles-Celik et al. 2017).

У случају скелетних остатака са локалитета у Фекетићу, фрактуре проксималног дела V метатарзалне кости – авулзивна (фрактура латералног дела тубероситаса), стрес фрактура и Џонсова фрактура (на дисталном делу тубероситаса) се могу искључити јер је правац преломне линије окомит на осовину метатарзалне кости (Sakellariou et al. 2014). Иселинова болест, тракцијски апофизитис базе V метатарзалне кости, настаје код адолесцената у време појаве секундарног центра осификације (Ruci et al. 2013: 99), и карактерише је латерална рендгенска слика која показује ирегуларну апофизу, дискретно увећану и одвојену од саме метатарзалне кости (Ivković i Pećina 2009: 219). С обзиром на то да у већини случајева ова врста прелома спонтано зараста (Ruci et al. 2013: 99), као и на одсуство ирегуларне линије прелома, преостаје могуће ту-

мачење промене уочене на V метатарзалним костима особе из гроба 230 као присуство перзистентне апофизе или акцесорне кости под именом *os vesalianum pedis*^[3].

Холанд је још 1921. године дао преглед случајева пријављене *os vesalianum* и описао три различите кости које се могу појавити уз базу V метатарзалне кости: апофиза која је видљива у детињству, одвојен осификациони центар перзистентан у адултном добу и чини скоро цео тубероситас и кошчица која се може видети уз сам врх тубероситаса (Holland 1921: 240–244). Аутор износи мишљење да се описани случајеви апофизе код деце и перзистентне апофизе не могу називати *os vesalianum* јер заправо представљају епифизе (Holland 1921: 244).

Кристман такође сматра да као што се, у литератури, права апофиза никад не јавља под термином *os vesalianum*, тако не треба под тим термином разматрати ни перзистентну апофизу (Christman 2003). Исти аутор даје и преглед литературе која се односи на дебату шта је заправо *os vesalianum*, па наводи да у већини случајева аутори сматрају да апофиза тубероситаса V метатарзалне кости не представља праву *os vesalianum* која се иначе налази проксимално врху уобичајено развијеног тубероситаса V метатарзалне кости (ibid.).

Забуна може настати јер се у клиничкој пракси *os vesalianum* описује и као последица изостанка фузије апофизе са базом V метатарзалне кости (Szeimies et al. 2015: 256), као сезамовидна кост у оквиру тетиве *peroneus brevis*-а локализована проксимално уз базу V метатарзалне кости (Köse 2012: 109; Nwawka et al. 2013: 585) и као акцесорна кост на бази V метатарзалне кости уз тетиву *peroneus brevis*-а (Vasiljević et al. 2010: 470).

Апофизални осификациони центар тубероситаса V метатарзалне кости може остати одвојен у адултном добу, и ова промена која се повремено погрешно идентификује као *os vesalianum* је заправо присуство перзистентне апофизе коју карактеришу следеће особине: велика је и у артикулацији са метатарзалном базом, често је билатерална и симетрична и спада у развојне варијације скелета (Christman 2003).

Морфолошке карактеристике база V метатарзалних костију индивидуе са налазишта у Фекетићу указују на случај перзистентне апофизе настале изостанком спајања одвојеног центра окоштавања из ког је настао тубероситас.

[3] Морфолошки изглед базе искључује тумачење промене као *os peroneum*, сезамовидне кости која се налази у тетиви *peroneus longus*-а, као и изостанак сраслости V метатарзалне кости јер је реч о аномалији само једног, латералног дела базе – *tuberositas ossis metatarsalis V*.

Уколико се узме у обзир да може представљати урођену варијацију ова неубичајена карактеристика може у биоархеолошком контексту имати за индикацију генетске везе међу сахрањенима на поменутом бачком локалитету. У наставку анализа људских скелетних остатака, свакако је треба узети у обзир приликом праћења анатомских варијанти у узорку.

ЛИТЕРАТУРА

- Barnes, E. (2012). *Atlas of developmental field anomalies of the human skeleton*. Hoboken, N. J: John Wiley & Sons, Inc.
- Boya, H., Oztekin, H. H., Ozcan, O. (2007). Abnormal Proximal Fifth Metatarsal and Os Vesalianum Pedis. *Journal of the American Podiatric Medical Association*, 97(5), 428–429. <https://doi.org/10.7547/0970428>
- Case, D. T., Jones, L. B., Offenbecker, A. M. (2016). Skeletal Kinship Analysis Using Developmental Anomalies of the Foot. *International Journal of Osteoarchaeology*, 27(2), 192–205.
- Christman, R. A. (2003). Normal Variants and Anomalies. In: Christman, R. A. (Ed), *Foot and Ankle Radiology*. <https://musculoskeletalkey.com/6-normal-variants-and-anomalies/>
- Holland, C. T. (1921). On Rarer Ossifications Seen during X-Ray Examinations. *Journal of Anatomy*, 55(4), 235–248.
- Ivković, A., Pećina, M. (2009). Sindromi prenaprezanja u djece sportaša. *Paediatrica Croatica*, 53 (1), 216–222.
- Keles-Celik, N., Kose, O., Sekerci, R., Aytac, G., Turan, A., Güler, F. (2017). Accessory Ossicles of the Foot and Ankle: Disorders and a review of the Literature. *Cureus*, 9(11), e1881. DOI 10.7759/cureus.1881
- Köse, Ö. (2012). The Accessory Ossicles of the Foot and Ankle; a Diagnostic Pitfall in Emergency Department in Context of Foot and Ankle Trauma. *The Journal of Academic Emergency Medicine*, 11, 106–114.
- Nwawka, O. K., Hayashi, D., Diaz, L. E., Roemer, F. W., Guermazi, A. (2013). Sesamoids and accessory ossicles of the foot: anatomical variability and related pathology. *Insight Imaging*, 4, 581–593.
- Ruci, V., Duni, A., Serani, D. (2013). Iselin' Disease – Apophysitis of the Fifth Metatarsal Base: Report of Two Cases. *Open Access Macedonian Journal of Medical Sciences*, 1(1), 99–101. <http://dx.doi.org/10.3889/oamjms.2013.020>
- Sakellariou, V. I., Kyriakopoulos, S., Sofianos, I. P., Papagelopoulos, P. (2014). Fractures of the Proximal Part of the 5th Metatarsal. *Journal of Trauma and Treatment*, S2:005. doi: 10.4172/2167-1222.S2-005
- Scheuer, L., Black, S. (2000). *Developmental Juvenile Osteology*. San Diego: Elsevier Academic Press.
- Silva, M. A. (2011). Foot Anomalies in the Late Neolithic/Chalcolithic Population Exhumed from the Rock Cut Cave of São Paulo 2 (Almada, Portugal). *International Journal of Osteoarchaeology*, 21(4), 420–427.
- Szeimies, U., Staebler, A., Walther, M. (2015). *Diagnostic Imaging of the Foot and Ankle*. Stuttgart, New York, Delhi, Rio: Thieme.
- Vasiljević, V., Marković, Lj., Vasić-Vilić, J., Mihajlović, Dj., Nikolić, B., Milošević, S. (2010). Akcesorne kosti stopala – radiološka analiza učestalosti. *Vojnosanitetski pregled*, 67(6), 469–472.

Neda Dimovski

**OS VESALIANUM PEDIS,
VAGY AZ V. LÁBKÖZÉPCSONT PERZISZTENS
APOPHYSISE?
Esetbemutató Feketics késő középkori temetőjének
anyagából**

Összefoglaló

A feketicsi késő középkori temetőben feltárt 230. sírszámú egyénél (a sírból egy felnőtt lábszárainak és lábainak csontjai kerültek elő, 1. kép) az alap szokatlan morfológiája figyelhető meg mindkét V. lábközépcsonton. A tuberositas a diaphysishez viszonyítva hosszanti irányban lehasadtnak tűnik, azonban az elkülönülten fejlődő tuberositasok nincsenek a megőrzött csontmaradványok között (2. kép). Tanulmányunkban ezt a szokatlan jelenséget ismertetjük, illetve rámutatunk azon szakirodalmi terminusok következtelen használatára, melyek az V. metatarsus tuberositasának morfológiai változatait írják le.

A zavart az okozhatja, hogy az os vesalianum járulékos csontot a klinikai gyakorlat egyrészt az apophysis és az V. metatarsus-alap fúziójának elmaradásaként írja le (Szeimies et al. 2015: 256), másrészt lencsecsontként is hivatkoznak rá, mely a peroneus brevis izom inában, az V. lábközépcsont alapjától proximálisan helyezkedik el (Köse 2012: 109; Nwawka et al. 2013: 585), harmadrészt olyan járulékos csontként is tekintenek rá, mely az V. lábközépcsont alapján a peroneus brevis izom szalagja mellett figyelhető meg (Vasiljević et al. 2010: 470).

A feketicsi lelőhelyen feltárt egyén V. lábközépcsont-alapjának morfológiája perzisztens apophysisre utal, mely a basis és tuberositas csontosodási gócéjának elmaradt fúziója miatt jött létre. Amennyiben figyelembe vesszük, hogy ez a szokatlan jelleg örökletes variáció is lehet, genetikai kapcsolatokra is rámutathat a bácskai lelőhelyen eltemetett emberek között. A temetőből előkerült embertani leletek további vizsgálata során tehát mindenképpen figyelembe kell vennünk ezt a jellegzetes, a többi anatómiai variáció mellett.

Слика 1. ПП Фекетић – Позајмиште песка, гроб 230, снимак са севера
Figure 1. PP Feketić – Pozajmište peska, grave 230, snapshot from north

Слика 2. ПП Фекетић – Позајмиште песка, гроб 230.

Лево: лева и десна V метатарзална кост, латерални изглед базе.

Десно: лева и десна V метатарзална кост, дорзални изглед кости

Figure 2. PP Feketić – Pozajmište peska, grave 230.

Left: left and right fifth metatarsal, lateral view.

Right: left and right fifth metatarsal, dorsal view

Mirko Grlica [*]

Gradski muzej u Subotici

Trg sinagoge 3

24000 Subotica, Srbija

mirkogrlica@gmail.com

UDC 027.63(=163.41)(497.113 Subotica)“1889/1914“

Primljeno: 5. septembar 2018.

Prihvaćeno: 1. oktobar 2018.

„STOŽER OVOSTRANOG SRPSTVA” Srpska čitaonica u Subotici 1889–1914. godine

„HEADQUAERTERS OF THE SERBS ON THIS SIDE” Serbian Reading Club in Subotica between 1889–1914

Apstrakt: Razočaran dobijenim od bečkog dvora nakon krvavih borbi revolucionarne 1848/49. godine, deo srpskog građanstva u Austrougarskoj monarhiji okrenuo se organizaciji vlastitog nacionalnog kolektiviteta i društvenog života, potpuno drugačijeg od do tada dominantnog patrijarhalnog i konzervativnog srpstva. U ekonomskom segmentu tog procesa glavno mesto imala je gusta mreža zadruga, čiji članovi su pored preduzetnika, bili i intelektualci. Sa zadrugama su bile povezane, i na njih se oslanjale, brojne srpske banke u Hrvatskoj, Slavoniji i nekadašnjem Vojvodstvu srpskom... Istovremeno, osnivane su čitaonice, značajna mesta gde su definisani i šireni civilizacijski i kulturološki segmentni liberalnog pogleda na svet. Na političkoj razini sve je uokvireno svešću o određenoj posebnosti „ovostranog srpstva”. Ovaj rad govori o subotičkoj *Srpskoj čitaonici* u periodu 1889–1914. godine, o njenim članovima, svakodnevnom životu unutar *Čitaonice*, zabavama priređivanim za finansiranje rada i upornim pokušajima dela članstva da spreči banalizaciju i populistički koncept uobličavanja udruženja. Glavni deo rada posvećen je odabiru novina i časopisa, pretplaćenih tokom godina u *Čitaonici*. One su bile ogledalo svetonazora i interesovanja većine članstva. Na kraju, govori se o ustrojstvu knjižnice, gde je svojim primerom i priložništvom građanska većina u *Srpskoj čitaonici* na najbolji način definisala vlastite vrednosne stavove, okrenute modernizacionim procesima i obrazovanju, kao osnovi društvenog života.

[*] Mirko Grlica, istoričar, muzejski savetnik
Grlica Mirko, történész, múzeumi tanácsos
Mirko Grlica, historian, museumi counsellor

Ključne reči: „ovostrano srpstvo”, Srpska čitaonica u Subotici, Srbi u Austrougarskoj monarhiji, Jovan Manojlović, Jovan T. Radić

Abstract: Disappointed with what they got from the Vienna Court after the bloody conflict of the 1948/49 Revolution, a part of Serbian citizenry in the Austro-Hungarian Monarchy turned to organizing their own national and social life, which was totally different from the patriarchal and conservative Serbs who were dominant till that time. The thick net of unions made the economic aspect of that process. Members of these unions were entrepreneurs as well as intellectuals. Numerous Serbian banks in Croatia, Slavonia and the former Serbian Vojvodina were connected with and leaning on these unions. At the same time, reading clubs were founded, significant places where liberal views and their civilizational, cultural elements were defined and spreaded. At the political level everything was framed by the state of mind which promoted a certain distinctiveness of Serbs on this side. This study is about the Serbian Reading Club in Subotica in the period between 1889–1914, about its members, about everyday life in the club, parties for financing the club and great efforts of a group of members to set back banalization and populist concept of organizing the unions. The main part of the study is focusing on the choice of newspapers and periodicals which were subscribed by the *Reading Club*. These reflected the view of the world and interests of the majority of the club. In the end, the study deals with the system within the club in which the majority of civilians with their example and contribution defined their own values in the *Serbian Reading Club*, values turning towards processes of modernization as well as education as the foundations of social life.

Keywords: „ovostrano srpstvo – Serbs on this side”, Serbian Reading Club in Subotica, Serbs in the Austro-Hungarian Monarchy, Jovan Manojlović, Jovan T. Radić

UVOD

Učešće Srba iz južnih krajeva Mađarske u ratnim okršajima 1848/1849. godine bio je sukob srpskog patrijarhalizma i mađarskog konzervativizma. Žrtve u ljudstvu i materijalno razaranje mesta i gradova doneli su autonomiju i Vojvodstvo, Srbima jednako strane, poput stanja koje je bilo pre rata. Ipak, promena je bilo u onim segmentima srpskog društva u kojima su ne-

gativna iskustva pomogla u kreaciji nove nacionalne svesti i prihvatanju liberalne političke ideje. Sve je bilo ubrzano ukidanjem Vojne granice (1881), nakon čega je deo Srba u Mađarskoj, zajedno sa delom Srba u Hrvatskoj i Slavoniji, ojačao kulturno i ekonomski do stupnja da je počeo sa osnivanjem nezavisnih institucija. Počev od osnivanja *Srpske banke* u Zagrebu (1895) i drugih srpskih banaka u gradskim sredinama, na pomenutom prostoru je do 1914. godine počelo sa radom oko 400 zadruga, povezanih u *Savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Austro-ugarskoj*, čiji članovi su pored zemljoradnika, bili i advokati, trgovci, zanatlije..., „Za tridesetak godina, od patrijarhalnog ratničkog naroda postaju ekonomski razvijena i samosvesna zajednica s izgrađenom građanskom klasom (...) No, najviši momenat srpske samosvesti je to što su uspeli da se uzdignu od vlastite konzervativne ideje, te više nisu sebe smatrali kao narod kojem nije primerena privatna svojina, bogaćenje, kultura, uljudnost” (Vrkatić 2004: 294–295). Na prostoru na kome su živeli, gusta mreža kulturnih institucija svedočila je o promenama koje su se dešavale svakodnevno, o činjenicama da su pevačka društva, dobrotvorne zadruge Srpkinja, čitaonice, vremenom postajale istinska potreba delova srpske zajednice.

Tako je bilo i u Subotici. Udeo srpske zajednice u broju žitelja grada tokom druge polovine 19. i početkom 20. veka bio je konstantan – kretao se oko 4% ili oko 2.500 do 3.500 duša (Grlica 2001: 211) Za razliku od rimokatolika, koji su činili 90% stanovnika grada, i imali ekstremno visoke procenete nepismenih građana, pravoslavci su uspeli da od tek 1/4 pismenih (1880) podignu taj parametar na polovinu (1910), što je još uvek bilo daleko od malih zajednica reformata i Jevreja, kod kojih je nepismenost bila prava retkost (Grlica 2001: 214). Najstariji tragovi osnovnoškolskog obrazovanja srpske dece (muške, ali i ženske) u Subotici sežu u 18. vek. U Šandoru, mestu koga su početkom 19. veka kolonizovali Subotičani, srpska škola je radila od 1804. godine, dok je školska zgrada na Kelebiji (1894), građena novcem subotičkog advokata Milana Milosavljevića (oko 1844–1905), spasila decu ovog sela svakodnevnog putovanja do Subotice. Istovremeno, Milosavljević je svoje ime uvrstio je u galeriju izuzetnih, koji nisu žalili vlastitih sredstava za obrazovanje članova srpske zajednice. Od ranije su u tom društvu posebnih bili Sava Tekelija, Stevan Stratimirović, Dimitrije Atanasijević Sabov, Sava Vuković...

Na talasu promena nakon 1848/49. godine, društveni život subotičkih Srba intenziviran je – štampaju se knjige i kalendari, pokrenut je i rukom pisani list *Ljubav* (1864), počele su sa radom *Srpska pevačka družina* (1865)

i *Dobrotvorna zadruga Srpkinja* (1878), započela su periodična gostovanja *Srpskog narodnog pozorišta* iz Novog Sada. Nasuprot i danas važećih predrasuda da su im zbog nacionalne i verske pripadnosti na putu uspešne karijere stajale teško premostive zapreke, mnogi subotički Srbi su baš u tom periodu napravili uspešne karijere u javnom sektoru, dakle van uže, nacionalne zajednice. Među njima su: Gavro Aradski, Svetozar Milutinović, Jovan Hristiforović, Stevan Milosavljević, Teodor Prokopčanji, Tima Aradski, Đura Manojlović, Stevan Manojlović, Bogdan Dimitrijević, Sredoje Đorđević, Kliment Ljubibratić, dr Plato Dobrojević, dr Petar Stojković, Emil plemeniti Manojlović, Đorđe Petrović, Milan Rajić, Sima Leović, Aleksandar Kuzmanović, Jovan Manojlović...

Kao jedna u lancu srpskih banaka u Monarhiji, od 1906. godine radi *Subotička srpska štedionica d.d.*, osnovana sa početnim kapitalom od 100.000 kruna (500 deonica po 200 kruna), koji je već februara 1910. godine dupliran. Na čelu ovog novčanog zavoda bio je Dušan Radić, a njegov izvršni direktor bio je Jovan Manojlović (Galánthai Nagy 1906: 841). Godine odgovornog poslovanja, uslovile su da deonica od 200 kruna iz vremena osnivanja *Štedionice*, 1914. godine već vredela 335 kruna, da je dividenda sa 12 porasla na 16 kruna, a čist dobitak banke sa oko 2700 kruna (1907) na skoro 40.000 kruna (1914). Nije bez značaja ni činjenica da je od 1909. godine među zaposlenima u *Štedionici* bila i jedna žena – Olga Stanković (Galánthai Nagy 1909: 1035–6).

Novo, građansko i evropsko, obličje među subotičkim Srbima nije bilo teško uočiti u godinama pred izbijanje Prvog svetskog rata. Od odevanja, do modifikovanih potreba u veličini i organizaciji stambenog prostora, od arhitekture do sporta i kulturnih potreba, odnosa prema ženama i učešća u političkom životu... svugde su se pojavljivali novi, obrazovani ljudi, svesni svoje nacionalne posebnosti, ali i nepovratno distancirani od donedavno unisono prihvaćenog patrijarhalnog pogleda na svet.

MATERIJAL I METOD

Među subotičkim prosvetnim društvima posebno mesto zauzima *Srpska čitaonica*, osnovana 1862. godine. Ona je već bila predmet interesovanja istraživača, izdata je čak i knjiga o njoj (Вељановић 1998). Zbog malog broja dostupnih istorijskih izvora za period austrougarske Subotice, autor je bio primoran da delatnost i mesto *Čitaonice* prikaže opštim konstatacijama. Tokom 2015. godine *Gradski muzej* u Subotici je otkupom

od Zlatka Zarina došao u posed knjige zapisnika ove institucije (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919). Na 208 stranica protežu se svedočanstva o dinamičnom, ponekad i burnom društvenom životu među malobrojnim članstvom, o istrajnom nastojanju manjine među članovima da ne dozvole njenu trivijalizaciju i da u periodu 1889–1914. godine ostane otvorena za modernizacijske društvene poglede koji su stvarali srpsko građanstvo u Monarhiji. Iščitavanjem sadržaja zapisnika i njihovim stavljanjem u kontekst sa drugim istorijskim izvorima, dobija se nepoznata slika ovog segmenta subotičkog društva, koja se svojom detaljnošću čini gotovo vidljivom.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Ljudi

Prema najstarijim podacima iz knjige zapisnika *Srpske čitaonice*, veoma agilni predsednik bio je Božidar Vujić (1840–1899). Kao pristalica jugoslovenskog i sveslovenskog zbližavanja ubedio je članove odbora da se za *Čitaonicu* kupi i urami reprodukcija slike Dragutina Weingärtnera *Hrvatski sabor u godini 1848* (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 7).

Trgovac i zemljoposjednik Samko Manojlović (oko 1844–1914) bio je predsednik *Srpske čitaonice* tokom 1891. godine. I pored činjenice da je biran i za narednu godinu, zamolio je za otpust zbog svog imenovanja na mesto direktora *Pučke gazdačke banke d.d.* (Записници Српске читаонице у Суботици: 31–32). Zato je na njegovo mesto došao preduzetnik Luka Aradski (oko 1842–1900). Iz vremena kada je on upravljao *Čitaonicom*, sačuvana su dva zapisnika: sa sednice upravnog odbora iz februara 1892. godine i sa skupštine u januaru 1894. godine.

Već naredni zapisnik, onaj sa skupštine početkom 1900. godine, svedoči da je tada na čelu *Srpske čitaonice* bio preduzetnik Jovan T. Radić (1852–1917), koji će kao njen predsednik ostati do 1914. godine i prestanka rada zbog izbijanja rata. Tokom života bio je trgovac žitom, zemljoposjednik, bankar, neprestano aktivan u lokalnoj i široj srpskoj zajednici, nazočan na svetskoj izložbi u Parizu (1900), ali i na otkrivanju spomenika caru Aleksandru II u Moskvi (1911). Sa suprugom Micom rođ. Sarajlić (1862–1960) osnovao je 1916. godine zadužbinu koja je svake godine finansirala čitav niz potreba srpske zajednice: od stipendija učenicima i studentima do podrške porodiljama, od finansiranja novina i organizacija do *Srpskog narodnog pozorišta* i *Matice srpske*...

Potpredsednik *Čitaonice* za sve godine koje obuhvata zapisnik bio je Svetozar Dimitrijević (1860–). Ovaj sveštenik, stalno prisutan na sednicama upravnog odbora i skupštinama *Čitaonice*, značajan je i po svom drugom društvenom aranžmanu – kao horovođa *Srpskog pevačkog društva* u Subotici.

Za stvaranje što kompletnije slike o dešavanjima u *Čitaonici* veoma značajni bili su zapisničari (perovođe). Od njihovog opredeljenja da sednice i skupštine opišu što detaljnije, zavisila je količina informacija koja je dospela do nas. Do 1890. godine zapisničar je bio učitelj Đura Krnajski Puškašev (1875–1890), naredne godine nasledio ga je Vitomir Ludajić, ali na kratko, jer se te iste godine odselio u Vršac. Krajem 1891. godine za perovođu je izabran Vladislav Manojlović (1869–1938), učitelj Bogdan Svirčević (1869–1934) vodio je zapisnike 1900 i 1901. godine, a od 1902. do kraja 1905. godine, o dešavanjima u *Čitaonici* pisane tragove ostavljao je učitelj Petar Ognjanov. Blagajnik *Subotičke srpske štedionice* Milan Ognjanov bio je poslednji perovođa pre Prvog svetskog rata.

Za samo funkcionisanje *Srpske čitaonice* u Subotici najznačajniji su bili knjižničari Petar Gojković i Jovan Manojlović (1872–1956). I dok je prvi zabeležen tek kao autor *Domaćih pravila*, tj. kućnog reda *Čitaonice*, drugi je bio inicijator prikupljanja knjiga za knjižnicu i njihovog organizovanog korišćenja.

Članstvo

Tokom četvrt veka, perioda koji pokriva zapisnik *Srpske čitaonice* u Subotici, broj članova nije prelazio stotinu. Od 65 „Srba građana” iz 1899. godine, broj upisanih je naredne godine porastao na 74, da bi u prvoj godini 20. veka dostigao 90, što je bio i maksimalan broj u austrougarskoj Subotici. Te iste godine uočen je nestanak entuzijazma, tako vidljiv pre samo dve godine, kada je *Čitaonica* obnavljana, pa je ona bila prazna, sama sebi ostavljena. Ipak, na skupštini održanoj 8. januara 1902. godine, predsednik Jovan Radić nije imao dileme: „... kako se mi ovde kao u nekom stožeru obostranog srpstva nalazimo, te iz razloga toga moralna je dužnost naša da ovu ustanovu održimo i dižemo je” (Зapisници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 59). Sledećih godina članstvo se naglo osipalo, pa je krajem 1904. godine brojalo samo 49 osoba (Зapisници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 96). Taj trend je zaustavljen, pa je je početkom 1907. godine 80 građana činilo članstvo *Srpske čitaonice* u Subotici (Зapisници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 153).

Oscilacije u broju članstva posledica su više faktora. Iza nastojanja da godišnja članarina bude relativno visoka – 8 kruna – krilo se nastojanje građanskog sloja da se *Čitaonica* profilise kao elitno udruženje osoba koje zaista imaju potrebu za čitanjem i razmenom mišljenja o pročitanoj, dok se iza pokušaja da članarina bude 6 ili 4 krune, krila namera da se poveća broj članova, možda i sa onima kojima novine i knjige i nisu bila prva misao kada su odlazili u *Čitaonicu*. Tokom celog perioda na snazi je bila prva varijanta. U nekoliko slučajeva kada je na sednicama upravnog odbora glasano o smanjenju visine članarine, predstavnici ove „populističke” opcije ostajali su u manjini. Takva je bila sudbina inicijative berberina Dušana Krnajskog Puškaševa podneta 9. januara 1903. godine (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 71–72).

Jedan deo članstva kontinuirano je bio dužan za neplaćenu članarinu. Dok su ti dugovi iznosili 1/4 godišnjeg budžeta *Čitaonice*, oni su samo zapisnički konstatovani. Kada su dostigli iznos celog budžeta, upravni odbor je preduzeo radikalne mere: ostavljen je rok dužnicima da podmire svoja dugovanja, a nakon toga se počelo sa isključivanjem. Prvi koji je iskusio odlučnost odbora da se zavede red bio je Isa Krnajski Jović, koji je krajem 1905. godine zaokružio dve godine neplaćanja članarine (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 109). Istrajavanje na ovim odnosima i narednih godina svedočanstvo je o ozbiljnosti i posvećenosti rukovodstva da *Srpska čitaonica* u Subotici bude ozbiljna i ugledna institucija. U prilog toj konstataciji je i namera Simona Mukitsa, subotičkog poslanika u parlamentu Mađarske, da, iako Mađar, postane član *Čitaonice*. Nakon diskusije i tajnog glasanja izabran je za vanrednog člana (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 76).

Povećanje brojnosti članstva bilo je u fokusu uprave od 1905. godine. Od toga vremena, ime svakog novog člana beleži se u zapisnicima. Od te prakse neće se odustati sve do izbijanja Prvog svetskog rata. Sa sednice upravnog odbora održane 1. jula 1907. godine, predsednik Jovan T. Radić je uputio javni poziv svim Srbima advokatima, inženjerima, lekarima, trgovcima i zanatlijama koji još nisu u članstvu *Čitaonice*, da to postanu što pre. Kao deo ove akcije trebalo je da bude izrađena drvena tabla sa natpisom „Svoj svome” (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 146–147). Iako je inicijativa imala malog odjeka, ostala je kao svedočanstvo o probuđenoj samosvesti dela srpskog građanstva i veri u vlastite sposobnosti.

Zabave

Vanredna skupština 8. decembra 1889. godine sazvana je da bi se stigao dogovor o načinu ponovnog ustrojenja *Srpske čitaonice*. Naime, ona je prvih dvadesetak godina finansirana isključivo od članarine. A onda su je pre nekoliko godina, po rečima predsednika Božidara Vujića, „napustili svi članovi”. U pomoć je priskočila *Subotička srpska crkvena opština* sa godišnjom dotacijom od 200 forinti. To je bilo dovoljno za funkcionisanje, ali kada je na poslednjoj godišnjoj skupštini dotacija *Čitaonici* prepolovljena, moralo se pristupiti ponovnom upisivanju članstva i određivanju visine članarine (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 11–13).

Vrlo brzo *Čitaonica* je ušla u već pominjani problem zbog neplaćanja članarine dela članstva. Da bi se obezbedila potrebna sredstva za funkcionisanje (pretplata za novine, plata poslužitelja, režijski troškovi...), već 1890. godine prihvaćen je predlog Svetozara Dimitrijevića da se na dan Svetog Save organizuje „zabava sa čitanjem” (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 26). Iako finansijski efekti zabave nisu bili očekivani, *Čitaonica* je već 29. juna 1891. godine organizovala i letnju zabavu, ovoga puta u saradnji sa *Srpskim pevačkim društvom*. Do početka 20. veka pronađen je obrazac sa dve zabave tokom godine (na dan Svetog Save i na Spasovdan) i sa niskom cenom ulaznica. Od 1906. godine na zabavama se uvodi praksa da se održi prigodan pozdravni govor (prvi je besedio Bogdan Svirčević) i „jedna ili dve lepe deklamacije” (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 111). Na inicijativu Milana M. Ognjanova, u programu svetosavske zabave 1908. godine bio je i komad „Svekrva”, diletantske pozorišne družine koju su činili: Pera Ognjanov, Milan Ognjanov Stariji, Darinka Bajić, Zorka Pušin, Olga Rakić i Mica Suvajdžić. Pored uobičajenih narodnih pesama, koje je izvodio tamburaški orkestar, prisutni su te večeri mogli da čuju i „Hor seljaka” iz Smetanine opere „Prodana nevesta” (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 162). Ponovo na inicijativu Milana M. Ognjanova, dogovorena je serija edukativnih predavanja obrazovanijih članova *Čitaonice* (Jovan Manojlović, Svetozar Dimitrijević, Bogdan Svirčević, Laza Običan), koja bi se održavala u sklopu narodnih sela. Prvo je bilo zakazano već za 22. mart 1908. godine. Tako se od nevinih zabava za prikupljanje sredstava za funkcionisanje *Srpske čitaonice*, prečicom stiglo do kulturnih sadržaja i civilizacijskih formi koje su bile po ukusu građanskog sloja i koje su istrajno, iako ne i uvek uspešno, nametane celoj zajednici.

Svakodnevni život u Srpskoj čitaonici

Nakon obnove rada *Srpske čitaonice*, jedan od prvih zadataka poveren je Đorđu Gojkoviću, koji je trebao da napiše *Domaća pravila*. Ona su sadržala kodeks ponašanja članstva i vrednosni sistem koga bi svi trebalo da se pridržavaju. Bilo je zabranjeno uvođenje pasa i drugih domaćih životinja, kao i pušenje u prostorijama. Od članstva je zahtevano da u *Čitaonici* budu gologlavi, zabranjene su sve kockarske igre, kao i konzumacija većih količina alkoholnih pića. Svi novi primerci novina mogli su se čitati samo u *Čitaonici*, dok su stari primerci mogli da se odnesu kući, ali samo na tri dana (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 4–6).

Stari primerci novina postali su tema razgovora i na drugim sednicama upravnog odbora. Tako je 8. februara 1892. godine odbijen predlog Vladislava Manojlovića da se stare novine prodaju i tako ostvari prihod od oko 30 forinti godišnje, a prihvaćeno je zalaganje Đorđa Petrovića da budu sačuvane u *Čitaonici*. Napravljen je pečat *Čitaonice* i od tog vremena svi primerci novina, ali i zapisnici sa sednica su sa ovim detaljom (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 35).

Za svečanost otvaranja renoviranih „srpskih čitaoničkih prostorija”, na dan Svetog Save 1900. godine, vezuje se odličan primer „izmišljanja tradicije” (Hobsbom 2002). Tada je uprava čitaonice, uz pristanak sveštenstva, priredila svečarski kolač. U rečenici zapisnika kao da je sadržano i objašnjenje: „Sa ovim činom želi se zavesti ovaj običaj u mestnom građanstvu, kome je dosad ovo nepoznato bilo” (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 44).

Od Božića 1901. godine *Srpska čitaonica* je kao „prosvetna ustanova” koja neguje običaje, ustanovila da će se za Badnje večer, nakon večernje službe, u prostoriju *Čitaonice* unositi slama i božićni kolač, kao što se taj običaj upražnjava u domovima članova (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 57). Te iste godine za patrona *Čitaonice* proglašen je Sveti Stevan.

Za predan rad uprave *Srpske čitaonice* stigla je iznenadna satisfakcija u jesen 1905. godine. Tada je Bogdan Dimitrijević (1857–1933) perovodi uručio originalni „ustav” (statut) *Čitaonice*, pisan na srpskom i mađarskom jeziku, koji je on do tada čuvao. Donet je 2. avgusta 1868. godine, a Ministarstvo unutrašnjih dela ga je prihvatilo u Budimu, 30. novembra iste godine, pod brojem 1853/R. Tvorac „ustava” najverovatnije je bio Bogdanov otac, advokat i gradski senator Jovan Dimitrijević (oko 1814–1898).

Kao ustanova svesna svog značajnog mesta u srpskoj zajednici, *Srpska čitaonica* je kupila jednu deonicu *Subotičke srpske štedionice d.d.* i donela odluku da sa 50 kruna pomogne crkvenoj opštini „prepravu crkve” 1910. godine (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 179).

I na kraju, u skladu sa modernim stavovima uprave prema brojnim društvenim promenama koje je donosilo to vreme, 1912. godine je na sednici upravnog odbora otvoreno pitanje prijema žena u članstvo *Čitaonice*. Doneta je jednoglasna odluka da se započnu pregovori sa *Dobrotvornom zadrugom Srpkinja* o ovom pitanju (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 197–198), ali nam nisu poznati rezultati. Da li su žene bile protiv ili je uzrok bio u nekom drugom razlogu, tek do Prvog svetskog rata pripadnice lepšeg pola se ne spominju među članstvom *Srpske čitaonice*.

Novine i časopisi

Najbolji pokazatelj o interesovanjima članova *Čitaonice*, njihovim pogledima na svet, vidljiv je kroz odabir časopisa i novina koje su bile pretplaćivane. Često su na sednicama upravnog odbora, ali i na godišnjim skupštinama, vođene žučne diskusije, da li neke novine treba i naredne godine da budu dostupne članovima, ili bi trebalo pretplatiti neki drugi list. Ipak, neki naslovi bili su neupitni: *Zastava*, *Branik*, *Neven* i *Budapesti Hirlap* bili su u *Čitaonici* svih godina koje obuhvata zapisnik koji je osnova ovog rada. U istu kategoriju može se svrstati i *Srbobran*, koji od 1903. godine izlazio kao *Novi Srbobran*. U godinama 19. veka članovi su mogli čitati *Novo doba*, *Srpski glas*, *Starinar*, *Javor*, *Dositije*, *Glas istine*, *Parlamentar*, *Odjek*, *Bič*, *Bačvanin*, *Domaći list*, *Glas Crnogorca*, ali i *Ženski svet*, *Školski list*, *Bácskai Hirlap*, *Bácskai Ellenőr* i *Pester Lloyd*. Obično se u *Čitaonici* svake godine nalazilo petnaestak listova.

U godinama 20. veka nastavljen je trend zainteresovanosti za političke listove. Duže, ili tek na godinu dana, u *Srpskoj čitaonici* su bili pretplaćeni *Novi vek*, *Zora*, *Bácskai Ujság*, *Bosanska vila*, *Srpska domaja*, *Nova iskra*, *Friss Ujság*, *Bácsmegyei Napló*, bunjevački *Neven*, *Srpsko kolo*, *Srpska riječ*, *Naše kolo*, *Magyrország*... Već iz samih naslova vidljivo je da je želja za kvalitetnom informacijom nadilazila nacionalne okvire i državne granice. I ova činjenica može se staviti na „konto” već pominjane srpske građanske klase u Austrougarskoj monarhiji. Ti krugovi su zaslužni i što su se u *Srpskoj čitaonici* mogla pronaći izdanja *Matice srpske*, *Srpske književne zadruge*, *Srpski književni glasnik* i *Tolnai Világ Lapja*. Baš oni su tražili da se pret-

plate *Trgovački glasnik, Merkur, Hiteles Mercur, Közgazdaság, Školski odjek, Zdravlje, Žena...* Prateći nova dostignuća u umetnosti, nauci, preduzetništvu građanstvo je formiralo svoje stavove i širilo uticaje po celoj zajednici.

Knjižnica

U zapisnicima *Srpske čitaonice* u Subotici knjižnica se prvi put spominje 13. januara 1900. godine informacijom da joj je mesni crkveni odbor stavio na raspolaganje svoju knjižnicu. Na istoj sednici upravnog odbora, nekadašnji predsednik Luka Aradski je obavestio članstvo *Čitaonice* da joj poklanja sva izdanja *Matice srpske* (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 44).

Mladi i agilni advokat Jovan Manojlović, verovatni inicijator ideje da se ustroji knjižnica u okviru *Čitaonice*, već početkom februara mogao je izvestiti da je nastavljen niz darodavaca. Sam knjižničar je darovao četiri sveska, predsednik Jovan T. Radić 17, Luka Aradski 38 svezaka, 30 knjiga i pet imenika, lekar dr Plato Dobrojević (1855–1929) dve knjige, trgovac Dušan Radić (1856–1916) 24 sveske *Letopisa Matice srpske*, dva imenika, 30 knjiga za narod i jedno delo, kraljevski javni beležnik u Subotici Simeon Leović (oko 1827–1900) poklonio je 48 svezaka *Letopisa Matice srpske*, Dušan Manojlović (1883–) osam svezaka, Samko Manojlović je poklonio jednu svesku za knjižnicu, trgovac Jovan Manojlović Stariji (1856–) osam, Bogdan Svirčević i sveštenik Tima Dimitrijević po jednu (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 46). Nakon što su se tokom 1900. godine u akciju subotičkog građanstva uključile i žene (Melanka Manojlović i Marijeta Manojlović), kao i osobe van Subotice (Paja plemeniti Eremić iz Velike Kikinde), knjižničar je početkom 1901. godine mogao konstatovati da *Srpska čitaonica* poseduje 305 dela u 408 sveske. Trideset osoba je tokom godine pročitao 23 poučna i 131 zabavno delo. Lični doprinos Dančike Pušina sastojao se u finansiranju ukoričavanja dve knjige (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 47).

Kreiranje sveta oko sebe (*Čitaonice*) po normama malobrojnog srpskog subotičkog građanstva doživelo je u prvim godinama 20. veka pravu erupciju angažovanosti. Otvorena utakmica u priložništvu za javnu kulturnu instituciju siguran je znak da je među njima bila izgrađena čvrsta svest o vlastitoj posebnosti. Tokom 1901. godine knjižnica je bila bogatija za 168 dela u 351 sveski. Knjižni fond, koji je sam vodio, Jovan Manojlović je obogatio sa četiri knjige, dr Dimitrije Manojlović (1846–1924) takođe sa četiri,

zamenik gradonačelnika Sredoje Đorđević (1843–1914) sa simboličnom jednom, jednako kao i penzionisani sekretar *Matice srpske* Antonije Hadžić (1831–1916), dr Mila Manojlović i Timotije Dimitrijević. Akademski slikar Aksentije Marodić (1838–1909) poklonio je dve knjige, muzičar Cvetko Manojlović (1869–) pet, lekar dr Milutin Pavković (1872–1933) tri, pravnik Toša Sarajlić (1868–1902) 16, trgovac Dušan Stojković (1860–) osam knjiga u 11 tomova. Ubedljivo najveći poklon za *Čitaonicu* stigao je iz Velike Kikinde: Paja plemeniti Eremić donirao je 72 dela u 269 tomova. Za poletom koji je nosio gospodu, nimalo nisu zaostajale ni dame. Ovo je bila retka prilika da u većinski konzervativnoj i patrijarhalnoj sredini poput subotičke, i one učestvuju u nekoj društvenoj akciji. Marijeta Manojlović je poklonila 21 knjigu, Katarina Eremić iz Velike Kikinde 7, Anka Radosavljević 4, Mica i Olga Radić 9, Emilija Dimitrijević 3. Rastao je broj onih koji su *Srpsku čitaonicu* pomagali finansirajući ukoričavanje knjiga iz knjižnice (Dančika Pušin, Tana Georgijević, Anka Radosavljević, Miloš Brančić, Steva Beleznić, *Srpska crkvena opština*). Tokom godine na čitanje je izvađeno 401 zabavno delo i 76 naučnih dela, što je bio velik porast u odnosu na prethodnu (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 60–61).

Knjižnica u *Srpskoj čitaonici*, kao zajednički projekat subotičkog srpskog građanstva je zaživela. Svedoči o tome i kontinuitet poklanjanja knjiga i u narednim godinama – 1902. godine fond je povećan za 86 knjiga, a 1903. godine za novih 137 knjiga u 207 tomova. Tokom 1903. godine knjige su poklonili: Olga Radić, Joca T. Radić, Svetozar Dimitrijević, Zorka Bikar, Jovan Manojlović, *Dobrotvorna zaduga Srpkinja*, Miroslava Leović, Bela Manojlović, Milica Dimitrijević i udova Nikole Konjovića. Iako je Čitaonica bila institucija nacionalnog kolektiviteta, nekima nije promakla njena kulturološka i civilizacijska dimenzija, te se među darodavcima knjiga tokom 1903. godine našao i subotički advokat Ernő Révész. Za već pozamašni fond knjiga, predsednik Jovan Radić je 1904. godine poklonio orman za knjige vredan 100 kruna. Toliko je bila i vrednost samo jedne knjige, koju je te godine knjižnici poklonila Miroslava Leović. Bila je to Biblija sa ilustracijama Paula Gustavea Doréa (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 98–99).

Kada je krajem 1906. godine broj knjiga u *Srpskoj čitaonici* dostigao 1671 delo, skupština je izabrala Milana Ognjanova Mlađeg za pomoćnika knjižničara. Zajedno sa Jovanom Manojlovićem, njih dvojica su popisala sve knjige, a duplikate izdvojili i poslali u Kelebiju („kelepsku školu”), da

se i tamo otvori čitaonica (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 141). Svojevrсно priznanje za napore oko formiranja knjižnice stiglo je 1907. godine, kada je beogradski knjižar Joksimović poklonio *Srpskoj čitaonici* u Subotici 454 knjige (Записници Српске читаонице у Суботици 1889–1919: 151).

ZAKLJUČAK

Izbijanje Prvog svetskog rata zaustavilo je proces definisanje posebnosti srpskog građanstva u Austrougarskoj monarhiji. Udaljavanjem od patrijarhalnog načina poimanja života i politike, uspostavljen je sistema zadruga i mreže srpskih banaka kojima je uokvirena ekonomska sigurnost srpskog građanstva. Mrežom obrazovnih i kulturnih institucija otvoren je put prihvatanju modernih pogleda na svet. Jedna među njima je bila *Srpska čitaonica* u Subotici. Kroz priče o njenom članstvu, kodeksu ponašanja u njoj, svakodnevnom životu unutar zidova Čitaonice, odabiru novina koje će se pretplaćivati i projektu formiranja knjižnice od priloga članova zajednice definisana je borba članstva da ova kulturna institucija ne bude banalizovana i ispunjena populizmom, već da zaista služi zamišljenoj nameni i da među svim članovima širi modernizacijske svetonazore, koje su baštinili sami predstavnici srpskog građanstva.

LITERATURA

Grlica, M. (2001). Stanovništvo Subotice 1867–1914. godine. *Museion*, 1, 203–216.

Hobsbom, E. (2002). *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka XX vek, Beograd: Čigoja štampa, Beograd: Knjižara Krug.

Galánthai Nagy, S. (Ed) (1906). *Mihók-féle Magyar Compass 1906. XXXIV évfolyam. Pénzügyi és kereskedelmi évkönyv*. 1. rész. Budapest.

Galánthai Nagy, S. (Ed) (1909). *Mihók-féle Magyar Compass 1909. XXXVII. évfolyam. Pénzügyi és kereskedelmi évkönyv*. 1. rész. Budapest.

Veľanoviћ, Z. (1998). *Srpska čitaonica u Subotici (1862–1959)*. Subotica: Istorijски архив Subotica, Нови Сад: Градска библиотека Нови Сад, Subotica: Српски културни центар Свети Сава.

Vrkatić, L. (2004). *Pojam i biće srpske nacije*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Записници Српске читаонице у Суботици [zapisnici]. (1889–1919). Gradski muzej Subotica, Arhivska zbirka, I–4789.

Mirko Grlica

„AZ ITTENI SZERBSÉG ÉLENJÁRÓI” A szabadkai Szerb Olvasókör 1889–1914 között

Összefoglaló

Az Osztrák–Magyar Monarchia szerb polgárságának egy része – csalódva a bécsi udvartól az 1848/49-es szabadságharc véres harcai után adományozott előjogaiban – önálló nemzeti és társadalmi élet megteremtéséhez fogott, mely különbözött az addigi domináns patriarchális és konzervatív szerb közösség életétől. E folyamat gazdasági alapját annak a mintegy 400 szövetkezetnek – a korábbi céhekhez hasonlítható vegyes, gazdasági és kereskedelmi érdekvédelmi szerveződésnek – sűrű hálózata képezte, melynek tagjai földbirtokosok, kereskedők, iparosok, vállalkozók és értelmiségiek voltak. E szövetkezetekkel működött együtt számos szerb érdekeltségű bank Horvátországban, Szlavóniában és az egykori Szerb Vajdaság területén, köztük elsőként az 1895-ben alapított *Srpska bank*aval (Szerb Bank) Zágrábban. Ezzel egyidejűleg szerb olvasóköroket alapítottak, ahol a civilizációt és kultúrát liberális nézőpontból határozták meg és népszerűsítették. A politikai életben mindez az „itteni szerbség” kivételességébe vetett hitbe ágyazódott.

Tanulmányunk témája a szabadkai Szerb Olvasókör működése 1889–1914 között. A cél mindenek előtt a tagság létszámának növelése volt, s a befolyt tagsági díjak mellett a mulatságok szervezésével tartották fenn az olvasókört, ahol megkövetelték a kulturált és előkelő viselkedést. A tagság a kulturális tartalmakkal az egyesület létjogosultságát igyekezett igazolni, mely különbözött más egyesületek populista és kiüresedett tartalmaitól. Az évenkénti újság- és folyóirat-előfizetést a címszavakról folyó komoly vita előzte meg, mely a tagság vezetőségének és többségének érdeklődését tükrözte. Az előfizetett lapok sokszínűsége, a más nyelveken megjelenő lapok iránti nyitottság egy olyan nézőpontról tanúskodik, melyet nem kötött gúzsba a nacionalizmus és az országhatár. Az olvasókör szervezetét jellemezte, hogy a polgári tagság többsége (de sokan mások is, pl. a nők) könyvek ajánlodekozással igyekezett saját értékrendjét meghatározni és népszerűsíteni, mellyel az oktatás modernizálását, vagyis a társadalmi haladás egyetlen módját tűzték ki célul. Az olvasókör vezetősége még az első világháború kitörése előtt meghívta a szebbik nemet, hogy legyenek egyenrangú tagjai egyesületüknek. A folyamat az első világháborúval megtorpant, s azon polgári értékeket, melyek ezt túléltek, elsöpörte a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság politikai elitje által propagált új értékrendszer.

Korhecz Papp Zsuzsanna ^[*]

Szabadkai Városi Múzeum

Zsinagóga tér 3.

24000 Szabadka, Szerbia

korhecz.zsuzsi@gmail.com

UDC 069:75(497.113 Subotica)

Közlésre átadva: 2018. augusztus 11.

Közlésre javasolva: 2018. október 2.

FALKONER FERENC HÁROM OLTÁRKÉPÉNEK RESTAURÁLÁSA

**A bácsi Szt. Ferenc, a váci Szt. Anna és a dunaföldvári
Szt. Antal oltárképek újjászületése**

RESTORATION OF THREE ALTAR PAINTINGS BY FRANCIS FALCONER

**Revival of Altar Paintings of Saint Francis in Bács,
Saint Ann in Vác and Saint Anthony in Dunaföldvár**

Absztrakt: A Szabadkai Városi Múzeum Falkoner Ferenc (1737–1792) budai festő című nemzetközi vándorkiállításának előkészületi munkái közepette 2017–2018 folyamán a mester kilenc egykori mellékoltárképének restaurálására került sor a múzeum ajándékaként: Páduai Szent Antal (dunaföldvári Szt. Anna-templom), Szent Anna (váci Szent Kereszt-templom), Alexandriai Szent Katalin, Szent József halála (egykor mindkettő a budai Flórián-kápolnában, ma a Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár gyűjteményében), Xavéri Szent Ferenc halála (egykor a budai Flórián-kápolnában, ma a Budai Görögkatolikus Parókián), Szent András, Szent Franciska, Szent Család, Szent Kereszt (futaki Jézus Szíve-templom), Szent Klára (piliscsabai Mária Neve-templom). A bácsi Nagyboldogasszony-templom Szeráfi Szent Ferenc mellékoltárképének restaurálása 2009-ben történt a horvát ferences tartomány támogatásával. E munka a dunaföldvári, váci és bácsi képek történetét, restaurálásának módját és folyamatát, valamint a Falkoner Ferenc műveihez kapcsolódó festéstechnikai vizsgálatok eredményeit írja le.

[*] Dr. Korhecz Papp Zsuzsanna, restaurátor, múzeumi tanácsos

Dr. Žužana Korhecz Pap, restaurator, muzejski savetnik

Zsuzsanna Korhecz Papp DLA, fine art restorer, museum counsellor

Kulcsszavak: Falkoner Ferenc, restaurálás, ferencesek, Dunaföldvár, Vác, Bács

Abstract: While preparing the international travelling exhibition of the Municipal Museum in Subotica under the title Francis Falconer (1737–1792) painter from Buda, during 2017–2018, nine side-altar paintings of the master have been restored as a present of the museum: Saint Anthony of Padua (Church of Saint Ann in Dunaföldvár), Saint Ann (Church of the Saint Cross in Vác), Saint Catherine of Alexandria, Death of Saint Joseph (both of them were once in the Florian Chapel in Buda, now they are in the Budapest History Museum, Kiscelli Museum, Municipal Gallery), Death of Saint Francis of Xavier (once in the Florian Chapel in Buda, today in the Greek Catholic Parish in Buda), Saint Andrew, Saint Francisca, Saint Family, Saint Cross (Church of the Sacred Heart in Futog) and Saint Clare (Piliscsaba). Restoration of the Saint Francis side-altar painting from the Church of our Lady in Bács took place in 2009 with the support of the Croatian Franciscan Province. This study describes the method and process of restoration as well as the history of the paintings from Dunaföldvár, Vác and Bács, as well as results of the analysis of the painting technique observed at Francis Falconer's works.

Keywords: Francis Falconer, restoration, Franciscans, Dunaföldvár, Vác, Bács

ELŐZMÉNYEK

A restaurálások módot adtak Falkoner Ferenc festéstechnikájának jobb megismerésére, melynek kutatása a bácsi Szeráfi Szent Ferenc oltárképen folyó munkálatokkal kezdődött 2009-ben, amikor a szabad szemmel történő megfigyeléseimet és a fototechnikai vizsgálatokat kiegészíthettem a kép és díszkeretének felületéből kiemelt minták keresztmetszet-csiszolatának mikroszkópos vizsgálatával, melyet Milica Stojanović, a belgrádi Nemzeti Múzeum fizikusa készített elő és fényképezett le. A kutatás Falkoner Ferenc bajai műveinek 2011-es attribúciójával folytatódott; a nyolc, egykor a ferences kolostor refektóriumát díszítő, hányattatott sorsú ferences portré mellett öt nagyméretű, kiemelkedő kvalitást képviselő oltárképet is sikerült a budai festő életművéhez kapcsolni a Pádúai Szent Antal-templomban (Korhecz Papp 2011). Személyes kezdeményezésre a 2011/12-es tanévben került sor az első refektórium-i portré (Falkoner Ferenc: Solano Szent Ferenc, 1776) restaurálására a Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurá-

tor Tanszékén, a képen Imrik Zsófia dolgozott (2012), Dr. Görbe Katalin tanárnő vezetésével. E tevékenység a 2012/13-as, valamint 2014/15-ös tanévben is folytatódott, Németh Anita (2013), valamint Bajzik Anna és Kóródi Katalin (2015) negyedéves hallgatók bevonásával. A képekkel kapcsolatban, az egyetem laboratóriumában Dr. Galambos Éva és Kriston László vezetésével elvégzett teljeskörű restauratori vizsgálatoknak köszönhetően komoly adatbázis jött létre, mely alapot szolgáltatott egy, az ezzel a témával foglalkozó szakdolgozat elkészítéséhez is Imrik Zsófia részéről a 2014-es évben, aki ezeket a vizsgálatokat kiegészítette a Falkoner Ferenc festette bajai mellékoltárképek vizsgálataival, mely munkát konzulensként segíthettem (Imrik 2014). A bajai minták közül kettőnek (Jótanács Anyja 1776: sötétkék palást, Szt. József halála 1781: zöld takaró) a Szegedi Tudományegyetem, Természettudományi és Informatikai Kar, Alkalmazott és Környezeti Kémia Tanszékének laboratóriumában Madarász Dániel 2015-ben elkészítette a nagyműszeres vizsgálatát (SEM-EDX-Energy-dispersive X-ray spectroscopy, azaz energiadiszipatív röntgenspektroszkópia), melynek során megszülettek a kapcsolódó elemtérképek és spektrumok, ami a Falkoner Ferenc által használt anyagok azonosítását biztosította (Korhecz Papp 2017: 240). A 2016-os évben a Magyar Tudományos Akadémia Domus Szülőföld Ösztöndíjának köszönhetően sor került az egykori magyar-horvát Kapisztrán Szent Jánosról nevezett Ferences Rendtartomány barokk művészeti örökségének feltérképezésére, melynek során a szlavóniai kolostortemplomokban lévő Falkoner Ferenc művek felmérése és mintavételezése is megtörtént (Korhecz Papp & Fábián 2016). Ezek mikroszkópos vizsgálatára az MKE laboratóriumában került sor Galambos Éva közreműködésével és az MTA Domus Anyaországi Ösztöndíjának támogatásával 2017-ben. A fennmaradt öt ferences portét, melyek restaurálását a Falkoner-kiállítás előkészületeiként a Bajzik-Kóródi páros végezte (2017), szintén restauratori vizsgálatoknak vetettük alá, a kilenc restaurált oltárképpel együtt, melyeket kiállítottunk. Így kijelenthető, hogy a teljes hagyaték képviseltette van e felmérésben: összesen 25 műből vételeztünk mintákat, melyekből műgyantába ágyazott rétegcsiszolatok készültek, ezeken követhető Falkoner Ferenc anyaghasználata (Korhecz Papp 2017: 238).

FALKONER FERENC: PÁDUAI SZENT ANTAL

A festményt 2013-ban attribuáltam az egykori magyar-horvát ún. kapisztránus ferences rendtartomány terepfelmérése alkalmával a dunaföldvári Szent Anna-templomban. A képet az oratóriumra vezető folyosón, az egykori rendházat elválasztó ajtónak támasztva fedeztem fel (1. kép). A mű korábban a templom Páduai Szent Antal-mellékoltárán állhatott a 19. század végéig, amikor lecserélték egy szoborra. Az oltárépítmény oszlopainak lábazatán Szent Antal életének jeleneteit foglalták hat domborműbe: halaknak prédikál, szamár-csoda, admirális-csoda, az ördög kiűzetése, a pénz visszaszerzése, a beteg meggyógyítása. Kétoldalt szintén két újabb kori szobor – Szent Bonaventúra és Kapisztrán Szent János – áll. Négy faragott, aranyozott rokokó gyertyatartó található az oltármenzán (2. kép).

Dunaföldváron 1688 után telepedtek meg a bosnyák ferencesek. A Szent Anna-templomot a telken álló uradalmi épület helyén 1736-tól kezdték el építeni, utolsóként a tornyot újították fel 1786-ban. 1950-ben vették el a ferences rendtől az épületeket, ma plébániatemplom, a rendházban gimnázium működik. Az 1766-os évben a Szent Annának szentelt főoltár mellett az evangéliumi oldalon a Szűzanya, a Szent Kereszt és Szeráfi Szent Ferenc oltára, a lecke felőlin Nepomuki Szent János, Szent József és Páduai Szent Antal oltárai álltak (Pavich 1766: 374). A templom kivételes értékű belső berendezéssel rendelkezik, mely a magyarországi barokk mesterek termésének javát mutatja. Buda vezető festőművésztől, a horvát származású Schervitz Mátyástól (Xeravich, 1702–1771) 1768-ban rendelték meg a Mária oktatását, valamint a Szeráfi Szent Ferencet ábrázoló fő- és mellékoltárképeket (Korhecz Papp 2015a: 157). A régi leltárkönyv több tucatnyi műalkotást vesz számba a kolostorban, melyek többségének nyoma veszett (Oberten 1931). A Szent Antal kép védetté nyilvánítási eljárása a Falkoner kiállításnak köszönhetően indult el 2018-ban.

A dunaföldvári festmény Falkoner Ferenc legnagyobb méretű műve (288x161 cm), melyet eddig sikerült azonosítani. A kép középpontjában Szent Antal áll, jobb karján a Kisjézussal, aki a Szentírást jelképező piros könyvön ül, másik kezében lilium, fejük fölé ezüst koronákat erősítettek. Felette egy nagy angyal ereszkedik alá koszorúval, balján szárnyas fejcskét, a kép jobb alsó sarkában két könyvet olvasó angyalkát jelenített meg a budai mester. Az asztal lábtámasztója alatti felületen helyezte el mesterünk jelzetét: *F: Falconer pinx. Budensis*. Páduai Szt. Antal (1195–1231) Lisszabonban

előkelő családban született, eredeti neve Fernao (Ferdinánd) de Bulhoes. Az ágostonos kanonokrendből lépett át a ferencesek rendjébe akkor, amikor először találkozott kolduló barátokkal, és látta a három elsőként vértanúhalált halt ferencest. Az Antal nevet választotta, s belépett a S. Antonio dos Olivas rendházba. Tiszteletébe beleolvad névadó szentjének, Remete Szent Antalnak a kultusza is. Szent Ágoston nézeteit képviselte, hittérítőként, híres prédikátorként és tanítóként tevékenykedett, remeteségbe is vonult. Úton Padova felé hunyt el, ott temették el. 1232-ben avatták szentté szinte egyidejűleg a rendalapító Assisi Szent Ferencsel és Árpád-házi Szent Erzsébettel, a franciskánus harmadrend alapítójával. Június 13-a a nép lelkenedező szóhasználatában Szent Antalka vagy Csudatévő Pádovai Szent Antal ünnepnapja, akit az egyház fő alamizsnásmesterének is neveznek. Szinte nincs is olyan templom a térségünkben, ahol ne lenne őt ábrázoló kép, szobor vagy ne lenne perselye. Segítségéért hívók és hitetlenek, katolikusok és más valláshoz tartozók egyaránt könyörögnek. Ő a gyermekek barátja is. Az alábbi körülményekben ígérkezik hatékonnak a közbenjárása: a jó halál, tévelygés, kár, kísértés, járvány, tengeri utazás, betegség, rabság, testi épség, elveszett holmi, életveszély, inség. Tisztelete nyomán alakultak ki a *szentantalcipó*, *Szent Antal tüze*, *olvasója*, *szentantaltvirág* stb. kifejezések (Bálint 1977: 370).

A kép állapota teljes körű restaurálást igényelt (3–7. kép). A kép keletkezésével egy időben ezüstkoronákat illesztettek rá a hordozó átlukasztásával, melyek helyeit a hátoldalon bőralátétekkel támasztották meg. A kép hordozója deformálódott, több helyen mechanikai sérülés következtében behasadt, az alapozás és pigmentréteg megrepedezett, felkagylósodott, helyenként pereg. A kép teljes felületét borító oxidálódott lakk- és szennyeződésréteg miatt teljesen besötétedett, szinte felismerhetetlen lett az ábrázolás. A kézi szövésű, vászonkötésű lenvászon hordozó szövetsűrűsége 8 lánc és 10 vetülék fonal négyzetcentiméterenként, a szövet szélessége 88,5 cm. A hordozót két darab vászonból illesztették össze, Falkoner Ferencre jellemzően ráhagyás nélkül varrta össze a szöveteket (77+84 cm). A hordozót nem végleges vakkeretén készítették elő, hanem egy feszítőkereten, mely abból látható, hogy a húzószéleken folytatódik az alapozás. Alapozómasszával vonták be a vászonillesztés hátoldalát is (8. és 9. kép). A kép megfestett szegmensíves formája is kicsit eltér a végleges formájától, melyet a vakkeretre történő felfeszítés után nyert el. A vakkeret formáját fehér olajfestékekkel jelölték ki az elkészült festmény festett oldalán (10. kép). A vásznat kovácsoltvas szegekkel rögzítették. Vakkeretének anya-

ga a szabad szemmel történő megfigyelés alapján vörösfenyő. A szerkezet nem ékelhető, a sarkoknál az átlapolásokat facsapokkal erősítették meg. A felső ívet a keresztmerezítőre építették rá.

A festmény restaurálása az ezüstkoronák eltávolításával kezdődött, majd a festett felület levédésével folytatódott. A kovácsoltvas szegek kiemelése után lehetővé vált a hordozónak a vakkeretről történő leválasztása, amit a felső ív bal oldalán lévő korábbi szakadás javítása nehezített, melynek során a vásznat enyvvvel a vakkerethez ragasztották. A hátoldal mechanikus tisztítását, a húzószélek megerősítését és a két hasadás élberagasztását követően feszítőkeret és párásítás segítségével a hordozó deformálódásait sikerült megszüntetni. Ezután került sor a viasz-dammár gyantás konzerválásra, mely kézzel történt egy nátron-papír réteg hozzávasalásával. A konzerválás után került sor a festmény feltárására, a lakkréteg brüsszeli oldószerkeverékkel sikeresen oldódott, terpentines visszatörlést alkalmazva (11. és 12. kép). A hiányokat sárgára színezett enyves-krétamasszás tömítőanyaggal pótoltam, melyet shellakkal szigeteltem (13. kép). A feszítőkereten történő újraszalást követően a hordozó hátoldalára dublívásznat ragasztottam PVAc alapú vizes diszperzió segítségével, majd eredeti vakkeretére feszítettem fel a festményt, még nedves állapotában. A képet dammár lakkal védtem le, majd a lakk anyagával hígított, csökkentett kötőanyag tartalmú olajfestékkel végeztem el az esztétikai rekonstrukciót. Végül a festmény felületét matt dammár lakkal vontam be (14. és 15. kép). Az oltárkép 20 cm széles, fenyőfából készült díszkeretének eredeti színe fekete volt, melyet a 19. században az alapozás korábbi kagylósodásait és pergeit átfestve barna színű flóderozással vontak be, mely több helyen lepergett. A keret belső szegélyléce aranyozott. Egykor nagy szegekkel erősítették az oltár predellájához, melyek lyukai roncsolták a keret anyagát. A jobb felső saroknál és a felső ív középső részén a keret faanyaga hiányos. A hosszú lécek enyhén, homorúan megvetemedtek. A faanyag egészséges. A keret restaurálását a szennyeződésréteg eltávolításával kezdtem, majd kipótoltam a hiányzó fa részeket fával, valamint PVAc alapú vizes ragasztó és faforgács keverékével. A hiányokat enyves krétaalapozással pótoltam. A shellakkos szigetelést követően matt-fekete nitrofestékkel vontam be a díszket teljes felületét. Az eredeti felület feltárására idő hiányában nem került sor, ezért az eredeti szín rekonstruálásával értük el az oltárkép és díszkeretének megfelelő összehatását.

FALKONER FERENC: SZENT ANNA

A váci ferenceseket Althann Mihály Frigyes váci püspök telepítette le 1719-ben a salvatoriánus tartománnyal együttműködve: elsősorban a szegedi, gyöngyösi és szécsényi rendházakból érkeztek a barátok. A váci kolostor egyben a tartomány dunai kikötőhelyéül is szolgált. A ferencesek az egykori vár helyét kapták meg, ahol a középkori székesegyház is állt. A Szent Kereszt-templom 1721–1759 között épül fel nagyrészt Gróf Koháry István országbíró adományából. Hajójában 1773 év májusában állították fel az Őrangyal-oltár párjaként a mára Szent Kereszt-oltárrá átalakított Szent Anna-oltárt is, többek adományából, melynek a Mária oktatását ábrázoló képe teljes bizonyossággal Falkoner Ferenc műveként attribuíálható. Herslenger özvegye 30 forintot fizetett érte – áll a váci háztörténetben (Lachegyí 2016: 71). A kompozíció fő alakja, Szent Anna egy karosszékből ül, előtte az aprócska leányként megjelenített, Mária áll, imára kulcsolt kezekkel, rózsaszín rokokó szabású ruháscsában. Arcocskáját profilból láthatjuk. Édesanyja jobb karjával magához vonja, s az ölében tartott nagy könyvből olvasni tanítja. Szent Anna sárga palástot és kendőt, valamint szürke ruhát visel. A háttér jobb oldalán Joachim alakja magasodik, tekintetét átszellemülten az égre emeli, fölötté két szárnyas fejecske és egy kis angyal röpdös. A kép (216x116 cm) bal oldalán boltíves nyílás, melyből a kertre és egy lépcsőre nyílik kilátás, az előtérben az elengedhetetlen varróskosár. A képet nem jelezte mesterünk, azonban stílusa és festészettechnikai jellegzetességei alapján bizonyosan Falkoner Ferenc életművébe sorolhatjuk. A protoevangéliumok szerint a Szűzanya szülei sokáig gyermektelenek voltak, de a Mindenható meghallgatta kérésüket. Szent Anna az efezusi zsinat (431) óta megkülönböztetett tiszteletben részesült. Szent Anna ünnepnapja július 26-a, ő az özvegyek, leendő édesanyák, nagyanyák, a gyermektelen asszonyok, dajkák, jegyesek és számos mesterség védőszentje. A kép védetté nyilvánítási eljárása a Falkoner-kiállításnak köszönhetően indult el 2017-ben.

A korábbi restaurálás következtében a hordozó deformálódott, meg-ráncosodott, a festményt túltisztították. A kép bal felső részén nagyfokú károsodásra utaló jelek voltak, mely nagy sötét foltként jelent meg. A kép ezen felülete teljesen eltér a többi rész megjelenésétől, itt nagy szíveteket alkotó repedésháló található a kép más felületétől eltérően. A sérült rész nagyon kemény, kagylósodott, helyenként feltáskásodott, enyhén pereg. Ez a folt a súrló megvilágítással készült és az UV-lumineszcens felvételen

még erőteljesebben kirajzolódott. A károsodást hosszantartó ázás okozhatta, mely következtében nagy felületen lepergett az eredeti alapozás és festékréteg. A kép hátoldalán lefolyó víz a keresztmervítőn megülve tovább áztatta a hordozót, ezt követő további károsodásokat okozva (16–19. kép). A javítás során híg enyves krétamasszával vonták be a festett oldalról a pergő felületet, mely átütött a hátoldalra, ahol a felesleg lecsepegett. A kézi szövésű, vászonkötésű lenvászon hordozó szövetsűrűsége 9 lánc és 10 vetülék fonal négyzetcentiméterenként, a szövet szélessége 95 cm. A hordozót két darab vászomból illesztették össze, az előző képnél ismertetett módszerrel, ráhagyás nélkül varrva össze a szöveteket (93+24 cm). A hordozót nem végleges vakkeretén készítették elő, hanem egy feszítőkereten: e kép húzószélein is folytatódik az alapozás. Alapozómasszát hordtak fel a vászonillesztés hátoldalára is. A vásznat kovácsoltvas szegekkel rögzítették. Vakkeretének anyaga a szabad szemmel történő megfigyelés alapján vörösfenyő, erőteljesen rovarkárosított állapotban. A szerkezet nem ékelhető, a sarkoknál az átlapolásokat facsapokkal erősítették meg.

A festmény restaurálása a festett felület levédésével kezdődött, majd a kovácsoltvas szegek kiemelése után lehetővé vált a hordozónak a vakkeretről történő leválasztása. A hátoldal mechanikus tisztítását, a húzószélek megerősítését és a kisebb lyukak élberagasztását követően feszítőkeret és párasítás segítségével a hordozó deformálódásait sikerült megszüntetni. Ezután került sor a viasz-dammár gyantás konzerválásra, mely kézzel történt egy nátron-papír réteg hozzávasalásával. A konzerválás után feltártam a festményt olajoldóval, terpentines visszatörlést alkalmazva, melynek során eltávolítottam a többszörös szürke és sötétzöld színű átfestést, mely jóval meghaladta a krétamasszával javított felületet. A feltárás közben bukant elő az átfestett, töredékes angyalka (20. és 21. kép). Ezt követően került sor a krétamasszás javítás mechanikus eltávolítására-lekaparására, melyet duzzasztás előzött meg. A krétás kiegészítést csak onnan távolítottam el, ahol fedte az eredeti festékréteget. A hiányokat sárgára színezett enyves-krétamasszás tömítőanyaggal pótoltam, melyet shellakkal szigeteltem. Így az alapozás rekonstrukciója kétszínű lett. A vákuumasztalon történő újraszalást követően a hordozó hátoldalára dublírvasznat ragasztottam PVAc alapú vizes diszperzió segítségével, majd eredeti, Paraloid akrilgyantás átitatással megerősített vakkeretére feszítettem fel a képet még nedves állapotában. A képet dammár lakkal védtem le, majd a lakk anyagával hígított, csökkentett kötőanyag tartalmú olajfestékekkel végeztem el az esztétikai rekonstrukciót. Végül a festmény felületét matt dammár lakkal vontam be.

Az oltárkép 10 cm széles, fenyőfából készült díszkerete eredetileg fémszínezett volt: ezüstözés nyomait lehetett azonosítani rajta. A 20. században szürke színűre festették át anélkül, hogy a faanyag hiányait pótolták volna. A keret belső faragott szegélyléce aranyozott. Egykor nagy szegekkel erősítették az oltár predellájához, melyek lyukai roncsolták a keret anyagát. A felső ív középső részén a keret faanyaga hiányos. Az eredeti felület feltáráására idő hiányában nem került sor (22–25. kép).

FALKONER FERENC: SZERÁFI SZENT FERENC

A bácsi (Bač, Bácska, Vajdaság, Szerbia) középkori (12. századi) Nagyboldogasszony ferences templom és rendház, amit a hódoltság ideje alatt dzsámiként használtak, 1688-ban újult meg, amikor a boszniai gradovári kolostor 15 szerzetese telepedett le Bácscon, az általuk vezetett menekülő sokác lakossággal együtt. A középkori templomot 1765-ben boltolták újra. A gótikus csarnoktemplomot északról kápolnasorral bővítették, amelyeket 1774-ben nyitottak egybe, s ezzel befejeződött a templom átalakítása (Cvekan 1985: 23). Erre az időpontra tehető az új kép megrendelése, mely a rendalapító mellékoltárára 1754-ben készített provinciális Porciunkula ábrázolást váltotta fel (Korhecz Papp 2015b: 161, 42. kép). Falkoner Ferenc festménye Assisi Szent Ferenc stigmatizációját ábrázolja és a mester szignált műve. A jelzés: *Franciscus Falconer pictor Budensis* a kép jobb alsó sarkában áll. A Szent Ferenc oltárt a korábbi 1753-as Pádovai Szent Antal oltár mintájára készítették el, a kettőzött oszlopsoros, baldachinos, márványozott oltárépítményt angyalok és aranyozott levélmintás faragványok teszik ékeesebbé. A festményt 2006-ban állami védelem alá helyezték a középkori templom és a barokk kori rendház teljes berendezésével együtt (26. kép).

A kép formája jellegzetesen barokkos, szegmensíves végződésű. Assisi Szent Ferenc (1182–1226) a kép középpontjában térdel sötétbarna ferences habitusban, széttárt karokkal fogadja a szeráfi feszületből kiinduló krisztusi jegyeket. Halála előtt két évvel Alverna hegyén részesült az Úr szent sebhelyei viselésének kegyelmében. A háttérben Leó testvér, Szent Ferenc legkedvesebb rendtársa ül, aki éppen az általa diktált áldást jegyzi le, a jobb oldalon a porciunkulai kis egyház épülete, az előtér árnyékában koponyára támaszkodó feszületen nyitott Szentírás nyugszik és a rendalapító papucsa. Az égi szférában egy felhőn imádkozó angyalka hasal, valamint két-két puttófej szemléli a csodálatos eseményt.

A kép (207x125 cm) hordozója két darabból, varrással illesztett kézi szövésű lenvászon, melyet gyári szegekkel rögzítettek nem ékelhető vakkeretére a korábbi restaurálás során, amikor kleiszterrel és gyári szövésű vászonnal dublították. A kép háta mögött létrejött „klímaazsék” miatt több mm vastag penészsréteg lepte be a dublívásznat. Az eredeti hordozó szövetsűrűsége 9 lánc és 7 vetülék fonal négyzetcentiméterenként, a szövet szélessége 95 cm. Az eredeti hordozót két darab vászomból illesztették össze, az előző képeknél ismertetett módszerrel, ráhagyás nélkül varrva össze a szöveteket (39+87 cm). A hordozót nem végleges vakkeretén készítették elő, hanem egy feszítőkereten, a húzószéleken folytatódik az alapozás. Alapozómasszával vonták be a vászonillesztés hátoldalát is. A vásznat eredetileg kovácsoltvas szegekkel rögzítették, ezek nyomai megmaradtak. A vakkeret alapanyaga a megjelenése alapján fenyőfa. A keretet alkotó lécek szélessége 10 cm, vastagsága 2,5 cm, a vízszintes keresztmerevítő ugyanolyan széles, a függőleges feleannyi szélességű, 5 cm. A vakkeret hat darabból áll, minden darabja facsapokkal rögzített, nem ékelhető. A vakkeret belső peremét nem gömbölyítették le, s a kleiszteres dublázás ellenére is kivehetőek voltak – igaz igen enyhén, csak a súrlófényes felvételen láthatóan –, a vászon korábbi felfekvésének nyomai. A képen Szent Ferenc jobb kezénél tömítés és átfestés nyomai láthatóak. A festmény a mindenhol egyenletesen megsárgult lakk- és az évszázados koromréteg miatt teljesen besötétedett. A sérült felület kivételével nem észlelni hiányokat. A repedésháló egyenletes, a szigetek mérete átlagosan 4–5 mm. E károsodás az öregedés miatt jött létre (27–28. kép).

A festmény restaurálása a festett felület levédésével kezdődött, majd a két réteg szeg kiemelése után lehetővé vált a hordozónak a vakkeretről történő leválasztása. A hátoldal tisztítására karboxi-metil-cellulóz géllal történő duzzasztás után kerülhetett sor, így lehetett eltávolítani a korábbi ragasztóréteget. A húzószélek megerősítését és a nagy hasadás élberagasztását követően feszítőkeret és párasítás segítségével a hordozó deformálódásait sikerült megszüntetni. A képet méhviasz és dammár gyanta keverékével konzerváltam, mely kézzel történt egy nátron-papír réteg hozzávasalásával. Ezután került sor a festmény feltárására, mely alkohollal készült, terpentines visszatörleszt alkalmazva (29. kép). A sérült részletnél lévő krétás kiegészítést el kellett távolítani, még az élberagasztás előtt. A hiányokat sárgára színezett enyves-krétamasszával tömítőanyaggal pótoltam, melyet shellakkal szigeteltem. A vákuumasztalon történő újraszalást követően a hordozó hátoldalára dublívásznat ragasztottam PVAc alapú vizes diszperzió segítségével, majd a festményt új, ékelhető vakkeretére feszítettem fel még nedves állapotában.

A képet dammár lakkal védtem le, majd a lakk anyagával hígított, csökkentett kötőanyag tartalmú olajfestékkel végeztem el az esztétikai rekonstrukciót (30–35. kép). Végül a festmény felületét matt dammár lakkal vontam be.

A kép eredeti 10 cm széles díszkerete esztergált fából (fenyő) készült, belső aranyozott betétléccel. Formája követi a kép formáját. A kerettel együtt alapozott betétet bronzporral átfestették, ami megfeketedett. Csak az alsó keretdarab volt rossz állapotban, alapozása pergett, néhol a fáig hiányzott. Sárgás-barnás márványozással festették át a felületét. A szennyeződéseket és az átfestést Szuper-kromofággal oldottam és lakkbenzinnel töröltem vissza (36. kép). Az eredeti fekete-vörös színű, teknőcpáncél mintázatot utánzó enyves színezést jó állapotban sikerült feltárni, kivéve az alsó oldal peremét, melyről nagy felületen lepergett a festék az alapozással együtt. A fellazult alapozás miatt 30 %-os enyvvel itattam át az alsó lécet és a sérült felületeket, majd 7%-os zselatinos krétaalapozást vittem fel melegen a ki-pergett részekre. Csiszolás és sellakkos szigetelés után bóluszalagra vittem fel az aranyfüstöt. A díszkeretet Paraloid B72-vel itattam át a hátoldalról, s dammárlakkal védtem le a festett felületet, melyen olaj-gyanta retussal rekonstruáltam az eredeti díszítőfestés hiányait.

FALKONER FERENC FESTÉSTECHNIKÁJA

A képekből vett mintákból készített rétegcsiszolatok mikroszkópos vizsgálatának és a nagyműszeres vizsgálatoknak köszönhetően azonosítani lehetett azokat az anyagokat és módszereket, melyeket a művész alkalmazott alkotásai létrehozásában. Falkoner Ferenc a kor szokása szerint kézi, az ő esetében durva szövésű lenvászonra (37. kép) felvitt színes alapra festett, de a környezetében általánosnak mondható vörös és kétszínű (vörös alapon barnássárga, ún. cserzettbőr színű) alapozástól (Koller 1984: 233) eltérően leginkább (a vizsgálható művek 90 %-ában) többretegű sárga-okker alapozást (egy sötétebb és egy világosabb sárga réteget) vitt fel vásznaira, amit először enyvvel szigetelt (Korhecz Papp 2011). A természetes vas-oxid-sárga alapozás heterogén szerkezetű, vörös, fekete és fehér szemcsék is megtalálhatóak benne, eltérő a szemcsézete is, ami a természetes földfesték tulajdonságaira utal, ezt a megállapítást a mikrokémiai tesztek és a szemcsepreparátumok is alátámasztották. Az alapozóréteg egyenetlensége hordozza a durva, kézi szövésű vászon struktúráját. Felszíne hullámos, ez utalhat többek között a felhordó szerszám (ecset) nyomaira. A nedvesanalitikai vizsgálatok kizárták a karbonát, valamint gipsz töltőanyag tartalmát, ezért olajalapozásra követ-

keztethetünk (Németh 2013). Kisebb számban, de vörösön sárga alapot is használ, pl. a budai Flórián-kápolna egykori képeinél 1764-ben és az 1780 után készült egyes bajai mellékoltárképeknél (Imrik 2014), vagy az eszéki Szent Katalin eljegyzése képnél. A kétszínű alapozások esetében kizárólag a felső réteg számított. Az alsó réteg kiválasztásának az okát a divattal magyarázhatjuk. Kétrétegű alapozásainak vastagsága átlagos, 200–250 μm . Az eddig azonosított életműben két alkalommal készítette vörös-okker alapra műveit: a szegedi Szent Ilona predellakép és a tabáni Szent József halála (vázlat) esetében (Korhecz Papp 2017: 58).

A festékrétegei vékonyak, mondhatni lazúrosak, 10–30 μm közöttiek, az alsó réteg általában vastagabb, de a testszínből vett mintákon a vastagabb festékréteg pasztózus ecsetkezelést mutat. Falkoner Ferenc is a 18. században használatos, az ókor óta széles körben elterjedt pigmentekkel festett, amelyeket a rétegcsiszolatokon és szemcsepreparátumokon vizsgáltunk és műszerekkel is azonosítottunk: ólomfehér, okkersárga, okkervörös, minimum, cinóber, krapplakk, szíéna, umbra, növényi fekete, zöldföld és poroszkék. Drága ultramarint a többi budai mesterhez hasonlóan Falkoner Ferenc sem használt. A zöldet egyes esetekben porosz-kék és vas-oxid sárga keverékéből állította elő, máskor zöldföldet használt.

A festéstechnikai jellegzetességekből az következtethető, hogy az előzőekben tárgyalt mindhárom képet az 1770-es években festette Falkoner Ferenc. A pontos kormeghatározás csak a váci kép esetében bizonyos (1773), a ferencesek háztörténetében szereplő adatnak köszönhetően. A bácsi kép 1774 után keletkezhetett, a templomi mellékhajó egybenyitása után, viszont bizonyosan 1781 előtt, amikor Falkoner Ferenc újra vörös okkert használt alapozásainak alsó, vastagabb rétegeinél, ahogy azt a bajai ferences templom mellékoltárképeinek vizsgálatából tudjuk (Imrik 2014). Ezek alapján az 1770-es évek végére tehető a dunaföldvári kép megfestése is (38–41. kép). Az 1776-ban készült, a bajai ferences ebédlőből származó nyolc kép mindegyikének alapozása kétrétegű természetes sárga-okker olajalapozású, úgy, mint a futaki négy mellékoltárkép alapozása, szintén 1776-ból. A felhasznált sárga okker árnyalata változó, feltehetően ez a kereskedelemben éppen akkor beszerezhető anyagtól függött. A Falkoner Ferenc-művek ezen adatbázisa a 18. századi pest-budai mesterek életművének jobb megismerését teszi lehetővé, és további alkotásaik attribúcióját segítheti.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bajzik, A., Kóródi, K. (2015). *Restaurálási dokumentáció (Falkoner Ferenc [?]: Bagnoregioi Szent Bonaventura, 1776)*. Kézirat. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, Restaurátor Tanszék.
- Bajzik, A., Kóródi, K. (2017). *Restaurálási dokumentáció (Falkoner Ferenc: Jótanács Anyja, Assisi Szent Ferenc, Marchiai Szent Jakab, Sienai Szent Bernardin, Kapisztrán Szent János 1776)*. Kézirat. Baja: Türr István Múzeum.
- Bálint, S. (1977). *Ünnepi kalendárium I–II*. Budapest: Szent István Társulat.
- Cvekan, P. (1985). *Franjevcu u Baču*. Virovitica: Plamen.
- Imrik, Zs. (2012). *Restaurálási dokumentáció (Falkoner Xavér Ferenc [?]: Solano Szent Ferenc, 1766)*. Kézirat. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, Restaurátor Tanszék.
- Imrik, Zs. (2014). *A bajai Páduai Szent Antal ferences templom mellékoltárképeinek és a rendház refektóriumai képeinek összehasonlító vizsgálata*. Szakdolgozat. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, Restaurátor Tanszék.
- Koller, M. (1984). *Das Staffeleibild der Neuzeit. Reclams Handbuch der künstlerischen Techniken*. Band 1. Stuttgart: Philipp Reclam jun.
- Korhecz Papp, Zs. (2011). Falkoner Xavér Ferenc (1737–1792) budai festő művei. *Művészettörténeti Értesítő*, 60, 73–88.
- Korhecz Papp, Zs. (2015a). „Akit a sors kiemelt a többi festő közül” Schervitz Mátyás (†1771) budai mester oltárképei. *Művészettörténeti Értesítő*, 64, 157–175.
- Korhecz Papp, Zs. (2015b). Slikarska tehnika baroknih majstora. *Museion*, 13, 129–190.
- Korhecz Papp, Zs., Fábián, B. (2016). A Kapisztrán Szent Jánosról nevezett Ferences Rendtartomány barokk művészeti öröksége. *Történelem és Muzeológia – Internetes Folyóirat Miskolcon*, 3(2), 75–99. http://www.hermuz.hu/hom/images/latogatoinknak/history-journal/pdf/3_2016_2/8-Korhecz-Papp-2017.pdf
- Korhecz Papp, Zs. (2017). *Franciscus Falconer pictor Budensis*. Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum / Gradski muzej Subotica / Municipal Museum of Subotica
- Lachegy, M. (2016). „Romokból támadt barokk virágoskert”. *A váci ferences templom és oltárai*. Vác: Alsóvárosi Szent Miklós Plébánia.
- Németh, A. (2013). *Restaurálási dokumentáció (Falkoner Xavér Ferenc [?]: Páduai Szent Antal, 1766)*. Kézirat. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, Restaurátor Tanszék.
- Oberten, O. (1931). *A Dunaföldvári Szent Ferenc-rendi Zárda műtárgyainak leltára*. Kézirat. Budapest: Magyar Ferences Levéltár, Kézirattár.
- Pavich, E. (1766). *Ramus viridantis olivae, in arcam militantis ecclesiae relatus, seu paraphrastica, et topographica descriptio Provinciae nuper Bosnae Argentinae, jam vero S. Joannis a Capistrano nuncupatae [...] a Budae*. Budae: Typis Leopoldi Francisci Landerer. http://mandadb.hu/common/file-servlet/document/828418/default/doc_url/ramus.pdf

Korhecz Papp Zsuzsanna

RESTAURACIJA OLTARNIH SLIKA FRANCA FALKONERA

Preporod oltarnih slika Sv. Franje iz Bača, Sv. Ane iz Vaca i Sv. Antuna iz Dunafeldvara

Rezime

U toku priprema međunarodne putujuće izložbe Gradskog muzeja Subotica "Budimski slikar Franc Falkoner (1737–1792)" tokom 2017–2018. godine su restaurirane njegove nekadašnje oltarne pale, kao dar naše institucije, ukupno devet komada: Sv. Antun Padovanski (iz crkve Sv. Ane u Dunafeldvaru), Sv. Ana (iz crkve Sv. Križa u Vacu), Sv. Katarina Aleksandrijska, Smrt Sv. Josipa (nekada u kapeli Florijan u Budimu, danas u zbirci Budapešti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár), Smrt Sv. Franje Ksaverskog (nekada u kapeli Florijan u Budimu, danas u grkokatoličkoj parohiji), Sv. Andrija, Sv. Franciska, Sv. križ i Sv. obitelj (iz crkve Presvetog Srca Isusova u Futogu). Restauracija slike sa sporednog oltara sv. Franje u crkvi Uznesenja Bogorodice u Baču je obavljena 2009. godine uz finansiranje hrvatske Franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda.

Ovaj rad govori o istoriji i restauraciji slika u Dunafeldvaru, Vacu i Baču i o dosadašnjim rezultatima u vezi istraživanja slikarske tehnike Franca Falkonera. Sva tri dela su bila u veoma lošem stanju, njihova celokupna restauracija je bila neophodna zbog zaustavljanja daljeg propadanja, i zbog raspozna je stvarnih slikarskih vrednosti. Ni prikazivanje ni publikovanje nije bilo moguće bez restauracija, jer su slike bile potamnele, klakerisane, delimično preslikane i ljuspale su se. Slike su konzervirane nakon saniranja razderotina smesom voska i damar smole i urađena je estetska rekonstrukcija nakon odstranjivanja potamnelih vernira, naslaga i preslika na zaštitnom sloju.

Karakteristična zelenkasta pozadina Falkonerovih kompozicija je rezultat korišćene žuto tonirane podloge. Zahvaljujući restauratorskim istraživanjima možemo potvrditi uzrok i rezultat konačnih efekata boja. Franc Falkoner, kao i njegovi savremenici, koristio je toniranu podlogu, ali za razliku od ostalih majstora – koji su nanosili dva crvena sloja ili na crveni sloj boju štafvljene kože – on je koristio dvoslojnu žutu podlogu u 90 % slučajeva od ispitivanih dela. Ton žutih slojeva je zavisio verovatno od vrste

žutih okernih ruda koje su se mogle tada nabaviti. Prvi sloj je tamniji, a drugi svetliji. Ređe, ali je koristio i dvobojnu toniranu podlogu, npr. kod slike iz kapele Florijan u Budimu (1764) i kod sporednih oltarnih pala u crkvi Sv. Antuna Padovanskog u Baji (oko 1780), kao i kod slike Sv. Katarine Aleksandrijske u Osijeku, gde je potvrđena takva kombinacija. Kod dvobojnih toniranih podloga prvi sloj nije imao nikakvog uticaja na delo, te se može jedino pravdati trenutnom modom. Prosečna debljina Falkonerovih podloga je između 200–250 μm . U dva dosad dokumentovana slučaja je izradio slike na crveno toniranoj podlozi: sliku Sv. Helena kod franjevaca minorita u Segedinu i skicu za sporednu oltarnu sliku Smrt Sv. Josipa za crkvu u Tabanu. Pigmentni sloj kod Falkonerovih slika je veoma tanak, lazurno naslikan. Debljina slojeva je između 10–30 μm , a donji sloj je uvek deblji. Izuzeci su pigmentni slojevi inkarnata ili draperije, kod kojih su pigmenti mešani sa olovnobelom bojom, te tamo nailazimo na malo pastozniji rad kista. Na sliku kao konačni optički rezultat, boja podloge veoma utiče.

Istraživanje i publikovanje materijala u vezi slikarske tehnike domaćih baroknih majstora na teritoriji nekadašnje Mađarske kraljevine može doprineti novim rezultatima. Ova istraživanja se sakupljaju u Restauratorskom odseku Mađarskog likovnog fakulteta u Budimpešti, rezultati dospevaju u bazu podataka mađarskih baroknih i kasnobaroknih slikara i ona stoji na raspolaganju za naredne istraživačke radove i za upoređenje.

1. kép. Falkoner Ferenc: Páduai Szt. Antal, 1770-es évek, „in situ”
Figure 1. Francis Falconer: St. Anthony of Padua, cca. 1770, „in situ”

2. kép. A dunaföldvári Szt. Anna-templom Szt. Antal-oltára

Figure 2. The altar of St. Anthony in the Church of St. Anne in Dunaföldvár

3. kép. Átvételi állapot, totál felvétel (Kolović Svetlana fotója)
Figure 3. Before restoration, wide shot (photo: Svetlana Kolović)

4. kép. Átvételi állapot, hátoldal, totál felvétel (Kolovíc Svetlana fotója)

Figure 4. Before restoration, verso, wide shot (photo: Svetlana Kolovíc)

5. kép. Átvételi állapot, súrló felvétel (Kolović Svetlana fotója)

Figure 5. Before restoration, raking light photography (photo: Svetlana Kolović)

6. kép. Átvételi állapot, totál, lumineszcens felvétel (Horvát Ferenc fotója)

Figure 6. Before restoration, wide shot, UV fluorescence imaging (photo: Ferenc Horváth)

7. kép. Mintavételi hely
Figure 7. Sampling place

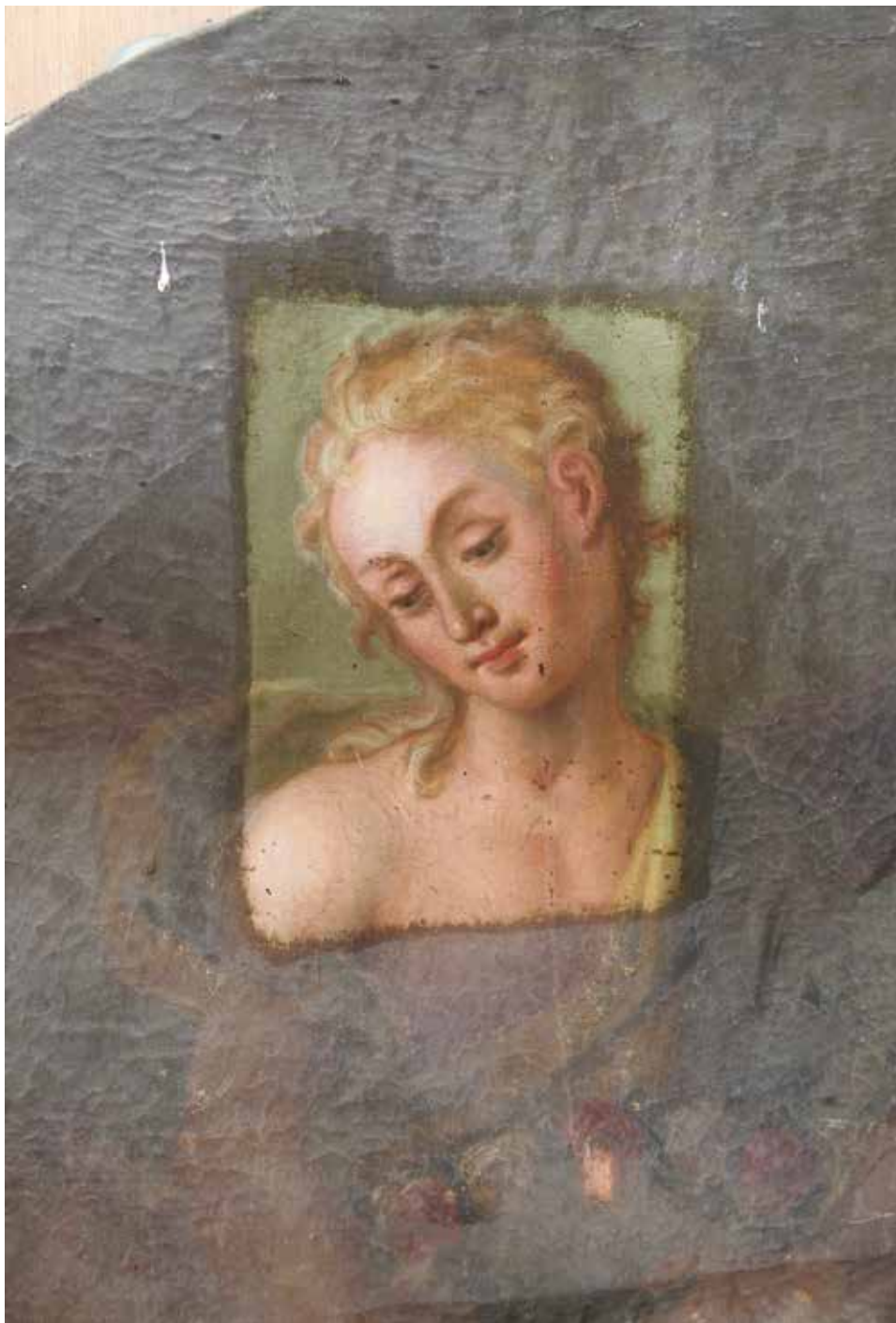
8. kép. Átvételi állapot, részletfelvétel
Figure 8. Before restoration, detail

9. kép. Átvételi állapot, részletfelvétel (húzószélek)
Figure 9. Before restoration, detail (the stretchers)

10. kép. Részletfelvétel a hordozó illesztéséről
Figure 10. Setting of the support base, detail

11. kép. Tisztítópróba (Kolović Svetlana fotója)
Figure 11. Cleaning-test (photo: Svetlana Kolović)

12. kép. Félig feltárt állapot (Kolović Svetlana fotója)
Figure 12. After half-cleaning (photo: Svetlana Kolović)

13. kép. Feltárt, kitömített állapot, totál felvétel (Kolović Svetlana fotója)

Figure 13. After cleaning and kitting, wide shot (photo: Svetlana Kolović)

14. kép. A restaurált kép, totál felvétel (Kolović Svetlana fotója)

Figure 14. After restoration, wide shot (photo: Svetlana Kolović)

15. kép. A restaurált kép hátoldala, totál felvétel (Kolović Svetlana fotója)
Figure 15. After restoration, verso, wide shot (photo: Svetlana Kolović)

16. kép. Falkoner F.: Szt. Anna, 1773, átvételi állapot, totál felvétel (Kolović Svetlana fotója)
Figure 16. F. Falconer: St. Anne, 1773, before restoration, wide shot (photo: Svetlana Kolović)

17. kép. Átvételi állapot, hátoldal, totál felvétel (Kolović Svetlana fotója)
Figure 17. Before restoration, verso, wide shot (photo: Svetlana Kolović)

18. kép. Átvételi állapot, sűrű felvétel (Kolović Svetlana fotója)

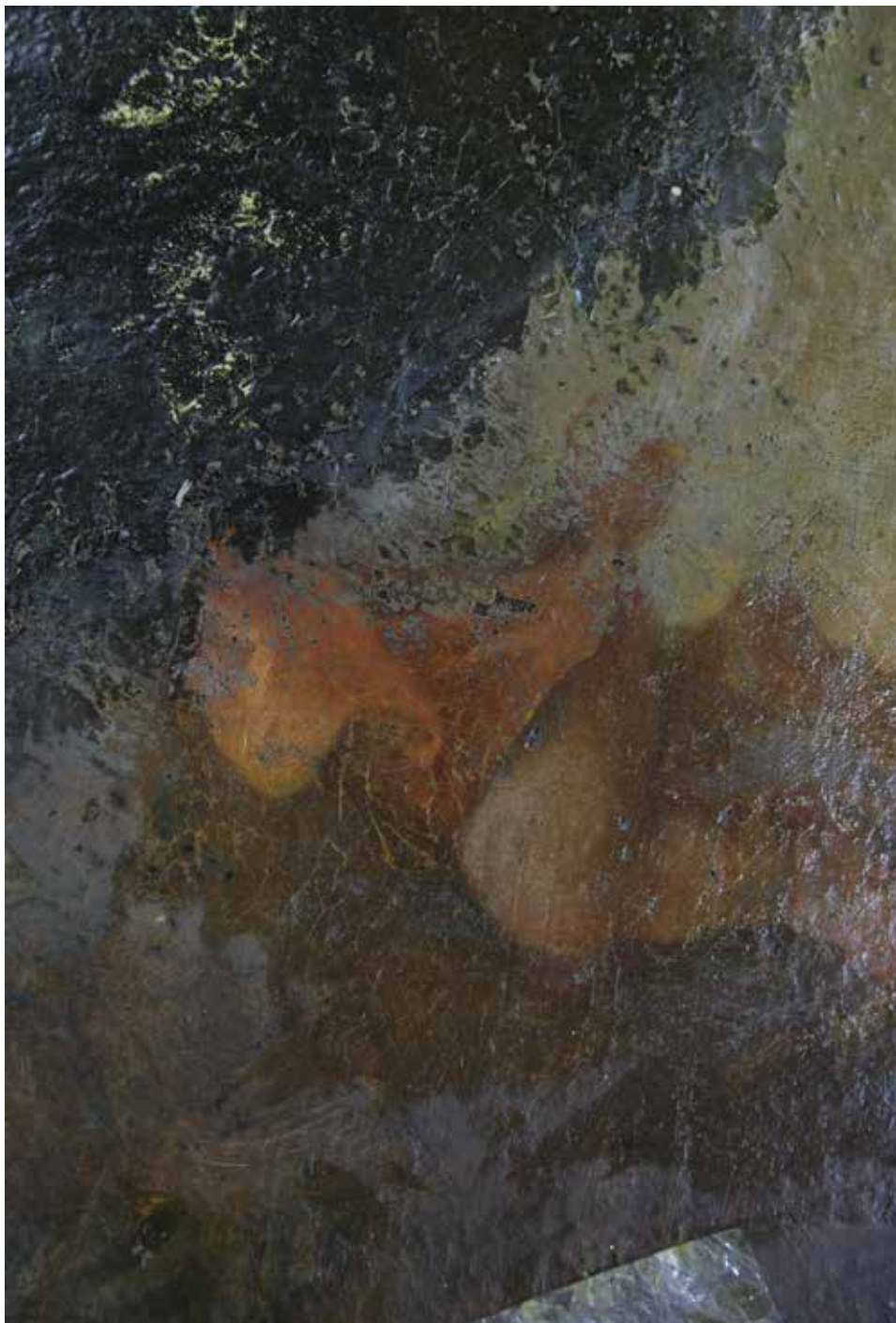
Figure 18. Before restoration, raking light photography (photo: Svetlana Kolović)

19. kép. Átvételi állapot, lumineszcens felvétel (Horvát Ferenc fotója)
Figure 19. Before restoration, UV fluorescence imaging (photo: Ferenc Horváth)

20. kép. Tisztítópróba
Figure 20. Cleaning-test

21. kép. Tisztítás közben
Figure 21. Cleaning

22. kép. Feltárt állapot (Kolović Svatlana fotója)
Figure 22. After cleaning (photo: Svetlana Kolović)

23. kép. Kitömített állapot, totál felvétel (Kolović Svetlana fotója)

Figure 23. After cleaning and kitting, wide shot (photo: Svetlana Kolović)

24. kép. A restaurált kép, totál felvétel (Kolović Svetlana fotója)
Figure 24. After restoration, wide shot (photo: Svetlana Kolović)

25. kép. A restaurált kép hátoldala, totál felvétel (Kolović Svetlana fotója)
Figure 25. After restoration, verso, wide shot (photo: Svetlana Kolović)

26. kép. Falkoner F.: Szeráfi Szt. Ferenc 1774 után, „in situ”

Figure 26. F. Falconer: St. Francis, after 1774, „in situ”

27. kép. Átvételi állapot, súrló felvétel

Figure 27. Before restoration, raking light photography

28. kép. Átvételi állapot, hátoldal, totál felvétel
Figure 28. Before restoration, verso, wide shot

29. kép. Tisztítópróba
Figure 29. Cleaning-test

30. kép. Feltárt, kitömített állapot
Figure 30. After cleaning and kitting

31. kép. A restaurált kép, totál felvétel

Figure 31. After restoration, wide shot

32. kép. A restaurált kép hátoldala, totál felvétel
Figure 32. After restoration, verso, wide shot

33. kép. Átvételi állapot, részletfelvétel

Figure 33. Before restoration, detail

34. kép. Átvételi állapot, hátoldal, részletfelvétel

Figure 34. Before restoration, verso, detail

35. kép. Feltárt részlet

Figure 35. Cleaned detail

36. kép. A restaurált részlet

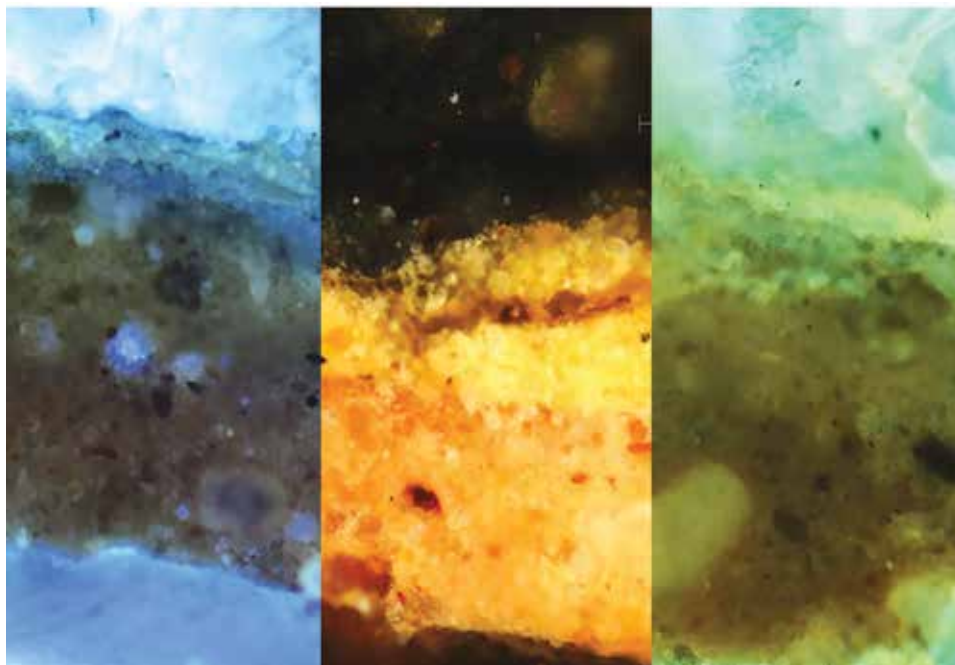
Figure 36. Restored detail

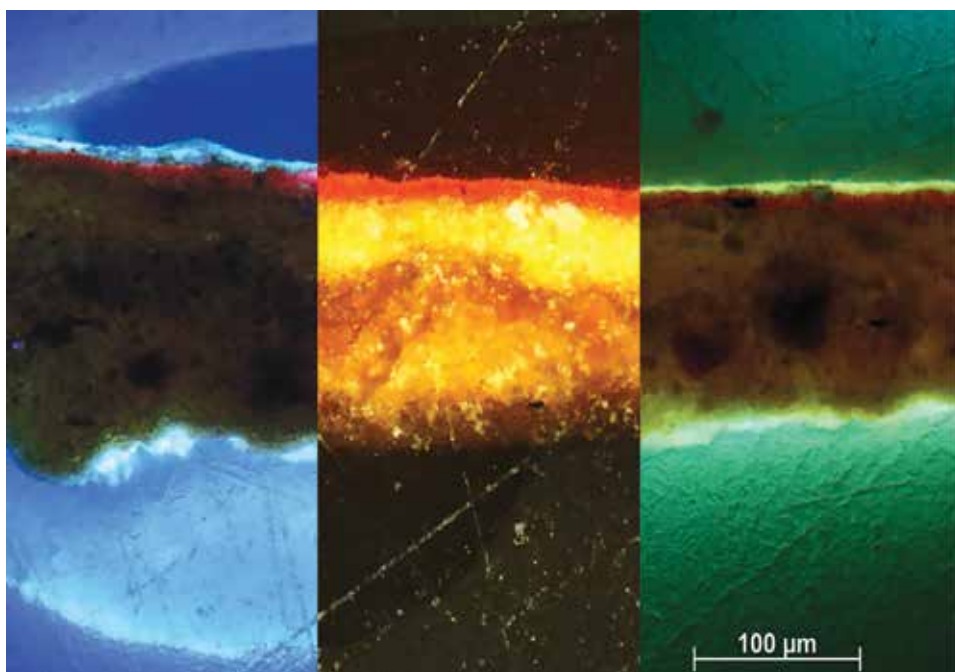
37. kép. A díszkeret feltárása
Figure 37. Cleaning of the frame

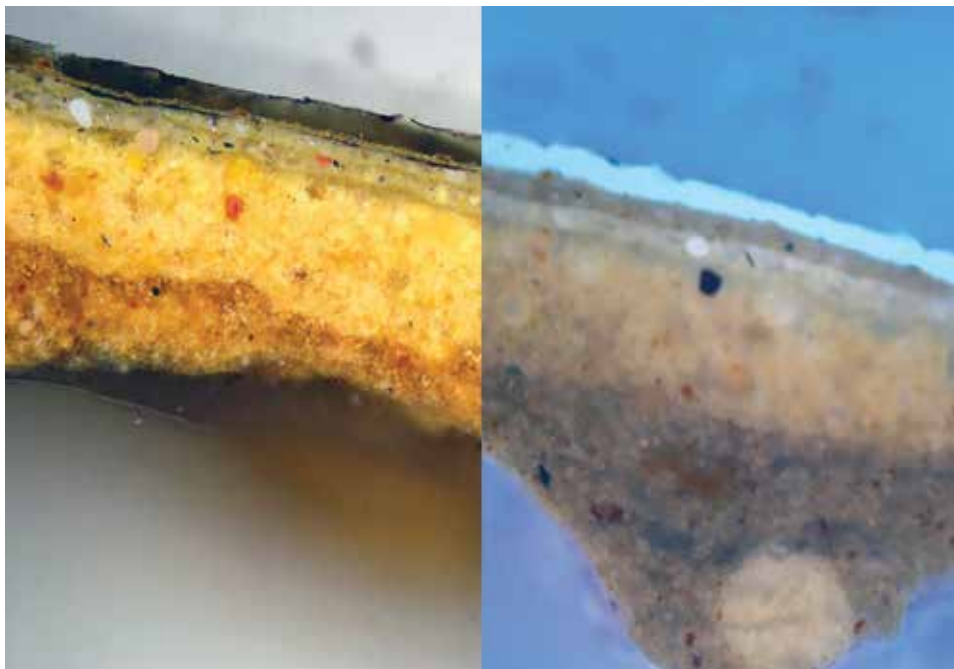
38. kép. Makrofotó a kép hordozójáról
Figure 38. Macro photo of the support base

39. kép. Az 1. minta (Szt. Antal kép, barna felület a vázánál lévő szakadásból) rétegcsiszolata: normál, UV és BV megvilágítással
Figure 39. Cross section of sample No. 1 (Saint Anthony, brown surface near the vase torn out) with normal, UV and BV lighting

40. kép. A 2. minta rétegcsiszolata: normál, UV és BV megvilágítással
Figure 40. Cross section of sample No. 2 with normal, UV and BV lighting

41. kép. A 3. minta (a kép háttéréből) rétegcsiszolata: normál, UV és BV megvilágítással (Milica Stojanović fotója)

Figure 41. Cross section of sample No. 3 (from the background) with normal, UV and BV lighting (photo by Milica Stojanović)

42. kép. A 4. minta (a díszkeretből) rétegcsiszolata: normál, UV és BV megvilágítással (Milica Stojanović fotója)

Figure 42. Cross section of sample No. 4 (from the frame) with normal, UV and BV lighting (photo by Milica Stojanović)

Ljubica Vuković Dulić [*]

Gradski muzej Subotica

Trg sinagoge 3

24000 Subotica, Srbija

ljubvukovic@gmail.com

UDC 75.071.1:929 Bošan Đ.

Primljeno: 31. jul 2018.

Prihvaćeno: 5. oktobar. 2018.

ĐORĐE BOŠAN – STUDENT I PROFESOR

Prilog biografiji

ĐORĐE BOŠAN – STUDENT AND PROFESSOR

Biography Supplement

Apstrakt: Rad se bavi prikupljanjem i sažimanjem biografskih podataka slikara i pedagoga Đorđa Bošana (Subotica, 17. X 1918 – Beograd, 23. IX 1984) koji se odnose na period školovanja i rada na beogradskoj Akademiji likovnih umetnosti (danas Fakultet likovnih umetnosti). Kako je pedagoška delatnost ovog slikara važan segment njegovog profesionalnog opredeljenja, rad predstavlja prilog kompletiranju njegove radne biografije, u godini u kojoj se obeležava sto godina od njegovog rođenja. Period koji je obuhvaćen radom jeste od godine 1937, u kojoj on započinje školovanje kao student prve generacije ove visokoškolske ustanove osnovane iste godine, a završava se 1974. godinom, kada odlazi u penziju u statusu redovnog profesora Fakulteta likovnih umetnosti. Rad se temelji na do sada prikupljenoj dokumentaciji o životu i radu slikara Đorđa Bošana, čiji se legat čuva u subotičkom Gradskom muzeju, kao i na sažimanju arhivske građe koja se čuva na Fakultetu likovnih umetnosti u Beogradu, a koja se odnosi na njegov profesorski angažman.

Ključne reči: Đorđe Bošan, profesor, Umetnička škola u Beogradu, Akademija likovnih umetnosti u Beogradu, Fakultet likovnih umetnosti u Beogradu

[*] Ljubica Vuković Dulić, istoričar umetnosti, viši kustos
Ljubica Vuković Dulić, művészettörténész, főmuzeológus
Ljubica Vuković Dulić, art historian, chief curator

Abstract: The study is dealing with collecting and compressing biographical data of the painter and professor Đorđe Bošan (Subotica, October 17, 1918 – Belgrade, September 23, 1984), referring to the period of education and work at the Academy of Fine Arts in Belgrade (today Faculty of Fine Arts in Belgrade). As pedagogical work of this painter makes an important part of his professional attitude, this study is a supplement to the completion of his professional biography hundred years after he was born. The period described in this paper is the one beginning in 1937, when he started his studies as a first generation student of this academic institution founded the same year and ending with 1974, when he got retired as a professor from the Faculty of Fine Arts in Belgrade. The study is based on the documentation collected about the life and work of the painter Đorđe Bošan, whose legacy is kept in the Municipal Museum in Subotica, as well as the summing up of the archive data kept at the Faculty of Fine Arts in Belgrade, referring to his work as a professor.

Keywords: Đorđe Bošan, professor, Art School in Belgrade, Academy of Fine Arts in Belgrade, Faculty of Fine Arts in Belgrade

STO GODINA OD ROĐENJA ĐORĐA BOŠANA – SLIKARA I PROFESORA

Nakon smrti umetnika Đorđa Bošana i priređivanja retrospektivne izložbe 1986. godine, njegova supruga dr Nada Bošan 1987. daruje dvadeset šest dela Gradskom muzeju u Subotici te se od tada u ovoj instituciji čuva legat Đorđa Bošana. On objedinjuje sve stvaralačke faze opusa, počevši od realističkog pristupa (1947–1956), preko naglašavanja konstrukcije, svođenja i geometrizacije formi (1956–1968), do kolorističke intonacije slobodnijih, lirskih momenata (od 1970) (Ninkov K. 2013:28).

Tendencija ovog rada jeste da sažme i istakne biografske podatke slikara i pedagoga Đorđa Bošana, koji se odnose na period školovanja i rada na beogradskoj Akademiji likovnih umetnosti (danas Fakultet likovnih umetnosti). Kako je pedagoška delatnost ovog slikara važan segment njegovog profesionalnog opredeljenja, rad predstavlja prilog kompletiranju njegove radne biografije u godini, u kojoj se obeležava sto godina od njegovog rođenja. Period koji je obuhvaćen radom jeste od godine 1937, u kojoj on započinje školovanje kao student prve generacije ove visokoškolske ustanove osnovane iste godine, a završava se 1974. godinom, kada odlazi u pen-

ziju u statusu redovnog profesora Fakulteta likovnih umetnosti. Rad se temelji na do sada prikupljenoj dokumentaciji o životu i radu slikara Đorđa Bošana, kao i na uvidu u arhivsku građu koja se čuva na Fakultetu likovnih umetnosti u Beogradu, a koja se odnosi na njegov profesorski angažman.

OD MEĐURATNIH UMETNIČKIH ŠKOLA DO VISOKOOBRAZOVNIH UMETNIČKIH INSTITUCIJA

Period između dva svetska rata vreme je kada se u novoosnovanoj Kraljevini^[1] utemeljuju prve visokoobrazovne umetničke institucije, na kojima se obrazuje i formira većina profesora posleratnih akademija likovnih umetnosti na jugoslovenskom prostoru, kao i prva posleratna generacija slikara, vajara i primenjenih umetnika. Datum vezan za utemeljenje Umetničke akademije, prve umetničke visokoškolske ustanove u Beogradu nakon Prvog svetskog rata, jeste 31. mart 1937.^[2] U istoj tadašnjoj Kraljevini, pre beogradske Akademije, na temeljima Privremene više škole za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu (koja je osnovana 1907) nastavila je delovati od 1918. godine Kraljevska viša škola za umjetnost i obrt. Ona je tokom međuratnog perioda menjala svoj naziv, pa je tako 1921. godine nosila ime Kraljevske akademije za umjetnost i umjetni obrt, godine 1924. promenila je naziv u Kraljevsku umjetničku akademiju, a 1940. u Akademiju likovnih umjetnosti (Novina 2004: 136).

Umetnička škola u Beogradu, svojevrsna preteča Umetničke akademije, formirala se nakon Prvog svetskog rata, 1919. godine, a delovala je sve do 1939. Bila je važna prosvetna institucija koja je u tadašnjoj Srbiji premostila slikarske škole sa kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka u prve posleratne visokoobrazovne institucije (Јовичић 2013: 7). Nastavila je tradiciju tri predratne beogradske škole: Srpske slikarsko-crtачке Kirila Kutlika (1895–1900), Srpske slikarske škole Riste i Bete Vukanović (1900–1905) i Umetničko-zanatske škole (1905–1914), a bila je mesto na kojem su se, nakon Prvog svetskog rata, đaci obrazovali za nastavnike crtanja i slikanja u srednjim školama i gimnazijama (ibid.). Umetnička škola je, osim srednjoškolskog nivoa obrazovanja, imala i tzv. Akademski tečaj, koji su kao svojevrsan viši nivo umetničkog obrazovanja pohađali učenici koji su već završili Umetničku školu (Симеоновић Ћелић 2015: 18).

[1] Od 1918. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 1929. Kraljevina Jugoslavija.

[2] Tada je stupila na snagu Uredba o osnivanju viših i nižih umetničkih škola (Симеоновић Ћелић 2015: 18)

Akademskim tečajem, Umetnička škola u Beogradu nastojala je nadomestiti nedostatak visokoškolske umetničke obrazovne institucije u Beogradu, koja nije postojala sve do osnivanja Umetničke akademije 1937. godine. Predavači na ovoj Umetničkoj školi bili su umetnici školovani u tadašnjim evropskim umetničko-obrazovnim centrima (npr. Petar Dobrović (Pečuj, 1890 – Beograd, 1942), Beta Vukanović (Bamberg, Nemačka, 1872 – Beograd, 1972) itd.), što je značilo da je njihovim posredovanjem do učenika stizao uticaj evropskih likovnih tendencija (Јовичић 2013: 7). Jedan od učenika škole bio je i Đorđe Bošan, koji se upisao nakon završene gimnazije u Subotici 1936, i na njoj se školovao godinu dana, sve do upisa na Umetničku akademiju 1937 (ibid.).

Na novoosnovanoj Umetničkoj akademiji kao prvi redovni profesori postavljeni su Toma Rosandić (Split, 1878 – Split, 1958), Petar Dobrović i Milo Milunović (Cetinje, 1897 – Beograd, 1967) 5. avgusta 1937. Ova visokoškolska ustanova će tokom svog razvoja menjati i naziv: Uredbom o umetničkim školama od 9. avgusta 1939. dobija naziv Akademija likovnih umetnosti, a promenom Zakona o visokom školstvu SR Srbije 1973. Akademija likovnih umetnosti menja naziv u Fakultet likovnih umetnosti (Симеоновић Ђелић 2015: 17). Najvažniji organ upravljanja Akademije bio je tzv. Profesorski savet, koji je donosio odluke važne za rad nove ustanove, a njegovi članovi su bili svi redovni profesori (Rosandić, Dobrović i Milunović). Pored ova tri redovna profesora, prvih godina ustrojavanja Umetničke akademije, kao predavači angažovani su i honorarni nastavnici. U vreme kada Đorđe Bošan upisuje Umetničku akademiju sa prvom generacijom studenata, školske 1937/38, strukturu akademije su činila dva odeljenja: Odeljenje za čistu umetnost u okviru kojeg su bili Odsek za slikarstvo (na kojem su predavali Milo Milunović i Petar Dobrović) i Odsek za vajarstvo (na kojem su kao predavači bili Toma Rosandić i Sreten Stojanović (Priјedor, 1898 – Beograd, 1960); Drugo odeljenje bilo je Nastavničko odeljenje, a predavač na istom bio je Jerolim Miše (Split, 1890 – Split, 1970) (ibid. 159). Prema takvoj strukturi Umetnička akademija imala je dva cilja – dok se na Odeljenju za čistu umetnost poticao samostalni kreativni deo umetnosti, na Nastavničkom odseku, pored praktičnog rada, naglašavalo se naučno-pedagoško tretiranje umetnosti kao takve (ibid. 20).

DORĐE BOŠAN – UČENIK I STUDENT

Dorđe Bošan svoje srednjoškolsko obrazovanje završava u subotičkoj Državnoj muškoj realnoj gimnaziji 1936. Iste godine polaže prijemni ispit i upisuje Umetničku školu u Beogradu u kojoj ostaje jednu školsku godinu (Bošan 1967) na kojoj uči kod Bete Vukanović. Istovremeno je pohađao i kurs večernjeg crtanja kod Petra Dobrovića, koji se održavao na Kolarčevom narodnom univerzitetu (Čelebonović 1986: 9), kod slikara koji će naredne godine postati jedan od prvih redovnih profesora na novosnovanoj Umetničkoj akademiji u Beogradu, na Odeljenju za čistu umetnost i Odseku za slikarstvo. Na ovim tečajevima Bošan stiče znanja potrebna za upis na novu visokoškolsku umetničku instituciju u Beogradu.

Sudeći prema podacima iz Glavne knjige studenata Akademije likovnih umetnosti, koja svedoči o upisu na akademiju, Dorđe Bošan je jedan od onih koji su podneli prijavu na Konkurs za upis prve generacije studenata na Umetničkoj akademiji 16. septembra 1937. (Симеоновић Ђелић 2015: 17). Pravilnik o upisivanju učenika u Školu za primenjenu umetnost i Umetničku akademiju u Beogradu za školsku 1937/1938. propisivao je vreme upisa (od 5. do 15. oktobra 1937), a kao jedan od uslova bio je položeni prijemni ispit. Za upis na Odeljenje za čistu umetnost, prijemni ispit mogli su polagati učenici koji su sa uspehom završili Srednju umetničku školu i pod uslovom da nisu stariji od dvadeset pet godina. Kvalifikacioni ispit za upis na Odeljenje za nastavnike, mogli su polagati oni (koji nisu stariji od od dvadeset pet godina) sa položenim višim tečajnim ispitom u gimnaziji, realnoj gimnaziji, učiteljskoj školi ili koji su završili neku od srednjih umetničkih škola (ibid. 114). Ovaj uslov ispunjavao je Dorđe Bošan. Prijemni ispiti za upis na prvu godinu Umetničke akademije održani su u prostoru Umetničke škole u Beogradu, jer Umetnička akademija u to vreme još nije imala svoj prostor (ibid. 18). Od ukupno prijavljena 45 kandidata, na prvu godinu Umetničke akademije upisano je njih 28: na Odeljenje za čistu umetnost 22 (od toga 12 na Odsek za slikarstvo, a 10 na Odsek za vajarstvo) i na Odeljenje za nastavnike 6 (ibid. 135). Među primljenima na nastavnički smer bio je i Dorđe Bošan, koji je upisan 12. oktobra 1937, kao stipendista Ministarstva prosvete NRS, što je za beleženo u Glavnoj knjizi studenata Akademije likovnih umetnosti (Matična knjiga) (Slika 1).

Prve generacije studenata, kroz njihov proces obrazovanja, prate procesi ustrojavanja rada Umetničke akademije, izrade nastavnog plana i programa, organizacije nastavnog kadra. Godine 1937. sa radom su počeli Slikarski i Va-

jarski odsek, a rad na formiranju Grafičkog odseka započeo je krajem 1938. godine (Симеоновић Ћелић 2015: 159). Planirana je i jedna godina Specijalnog tečaja, koji je predviđen kao usavršavanje nakon osnovnih studija. Prema izjavi Petra Dobrovića u jednom od zapisnika Profesorskog saveta, tokom školske 1937/38. otvorena su sva odeljenja sa svim teorijskim predmetima koje je predviđao Nastavni plan, no pokazalo se kako ti novi teorijski predmeti nisu predavani zbog toga što nije osiguran kompletan nastavni kadar (Записник седнице Професорског савета 1940). Pored Tome Rosandića, Mila Milunovića i Petra Dobrovića, koji su za redovne profesore postavljeni 5. avgusta 1937, tokom prve školske godine angažovani su i honorarni nastavnici (Симеоновић Ћелић 2015: 17, 42). Na osnovu potpisa prisutnih na Zapisnicima Profesorskog saveta^[3], koji se čuvaju u obliku Knjiga zapisnika u arhivu Fakulteta likovnih umetnosti u Beogradu, moguće je pratiti pristizanje nastavničkog kadra na Umetničku akademiju. Tako I zapisnik Profesorskog saveta Umetničke akademije od 8. aprila potpisuju samo tri prvoprimljena profesora, na II zapisniku od 7. maja 1938. javlja se i ime Sretana Stojanovića, dok je III zapisnik Profesorskog saveta od 14. maja 1938. potpisan i od strane Jerolima Mišea (Записник седнице Професорског савета 1940). Profesor Jerolim Miše prešao je iz statusa honorarnog u vanrednog profesora tokom maja 1938 (Симеоновић Ћелић 2015: 43), a status redovnog profesora na Nastavničkom odeljenju stekao je u aprilu 1939 (Записник седнице Професорског савета 1938). Zbog nedostatka prostora, nastava prve školske 1937/38. godine trajala je svega četiri meseca, započevši 21. februara, završena je 15. juna 1938 (Симеоновић Ћелић 2015: 17).

Kao student Jerolima Mišea (Čelebonović, 1986: 9) na Odeljenju za nastavnike, Bošan prati predmete Umetničke akademije predviđene nastavnim planom i programom. Njegov studentski karton (Slika 2), koji se čuva u Arhivi Fakulteta likovnih umetnosti u Beogradu, beleži spisak predmeta koje je tokom narednih godina pohađao (Tabela 1). Angažovani profesori za ove predmete, od kojih neki vremenom iz statusa honorarnog profesora prelaze u status vanrednog i redovnog profesora, bili su: Jerolim Miše (Crtanje, Ornamentalno crtanje, Večernji akt), Petar Dobrović (Figuralno crtanje), dr Siniša Radojević (Plastična anatomija), Todor Manojlović (Istorija umetnosti), Mihajlo Tomić (Vajarstvo), Ivan Tabaković (Akvarrel), Živojin Piperski (Nacrtna geometrija), Milenko Jevtić (Kaligrafija/Krasnopis), Milan Bogdanović (Svetska književnost) (Симеоновић Ћелић 2015: 42–49, 159–162).

[3] Sednicama Profesorskog saveta prisustvovali su redovni i vanredni profesori.

Ratna događanja u Beogradu 1941. obeležila su i rad Akademije, koja u to vreme funkcioniše minimalnim aktivnostima, kada stradaju ili odlaze u vojsku, kako studenti tako i profesori (Симеоновић Ћелић 2015: 49). Đorđa Bošana rat zatiče na četvrtoj godini studija. Dobrovoljno se javlja u Aprilski rat 1941. Sa porodicom se seli u Budimpeštu. Početkom 1943. godine odveden je na prisilni logorski rad u Karpate. Oslobođen je u proleće 1945, kada se vraća u Suboticu i prihvata se angažmana u Agitpropu. Posle nekoliko meseci provedenih u vojsci, demobilisan je i vraća se u Beograd kako bi završio prekinute studije na Akademiji,^[4] koja je doživela izmene u profesorskoj strukturi. Jerolim Miše preselio se u Zagreb u maju 1941 (Записник седнице Професорског савета 1941), a Petar Dobrović je umro 1942. Novoizabrani vanredni profesori za slikarstvo u maju 1945. bili su Petar Lubarda (Ljubotinj, 1907 – Beograd, 1974) i Đorđe Andrejević Kun (Vroclav, Poljska, 1904 – Beograd, 1964) (Симеоновић Ћелић 2015: 50). Studirajući kod njih, Đorđe Bošan završava Opšti odsek Akademije, školske 1945/1946. godine.

Još od vremena formiranja Akademije promišljan je način nastavka umetničkog usavršavanja nakon završetka osnovnih studija. Prvo usavršavanje takve vrste nosilo je naziv Majstorska škola, potom Specijalka ili Specijalni tečaj, a nakon 1973. godine Poslediplomske studije (Симеоновић Ћелић 2015: 252). Nakon završenih osnovnih studija, Đorđe Bošan se 16. novembra 1946. ispisuje sa beogradske Akademije i upisuje Specijalni tečaj slikarstva kod Ljube Babića (Jastrebarsko, 1890 – Zagreb, 1974) na zagrebačkoj Akademiji, gde boravi godinu dana. Naredne školske 1947/1948. godine se vraća u Beograd te završava još godinu dana Specijalnog tečaja u klasi Marka Čelebonovića (Beograd, 1902 – Sen Trope, Francuska, 1986), čime se završava period njegovog školovanja (Slika 3).

PEDAGOŠKA DELATNOST ĐORĐA BOŠANA

Iste godine kada je završio studije, Đorđe Bošan dobija mesto nastavnika crtanja Gradskog kursa crtanja i vajanja u Beogradu, no već 1949. postavljen je na mesto asistenta na Akademiji za likovne umetnosti (Bošan 1959a), kada započinje njegova pedagoška delatnost, koju će razvijati uporedo sa razvijanjem slikarskog rada.

[4] Akademija je nakon završetka Drugog svetskog rata službeno počela sa radom 3. maja 1945 (Записник седнице Професорског савета 1945), dok su se predavanja u nastavnoj godini 1945/46. počela održavati od 15. novembra 1945 (Записник седнице Професорског савета 1945).

To je godina kada profesor Marko Čelebonović odlazi u Pariz, a Đorđe Andrejević Kun u Majstorsku radionicu, tako da Akademija ostaje bez dovoljnog broja nastavnika Slikarstva. Đorđe Bošan, na predlog rektora, tada postaje jedan od imenovanih asistenata (Записник седнице Професорског савета 1949) na kojem ostaje sve do 1952. kada je konkursom izabran i postavljen za docenta za predmet Slikarstvo na istoj Akademiji (Bošan 1959a). Tokom školske 1950/1951. Bošan je vodio Pripremni tečaj na Slikarskom odseku koji je trajao dva semestra.^[5] Od naredne školske godine vodi drugu godinu studija, angažovan za izvođenje nastave predmeta Crtanje i Večernji akt (Симеоновић Ђелић 2015: 172, 173). U martu 1959. godine profesor Kosta Hakman (Bosanska Krupa, 1899 – Opatija, 1961) odlazi u penziju, te mesto za vanrednog profesora Slikanja postaje upražnjeno. Đorđe Bošan se prijavljuje na konkurs raspisan 15. VIII 1959, a uz prijavu prilaže svojih šest radova^[6] i sedam fotografskih reprodukcija (Bošan 1959b). Referenti za ocenu Bošanove stručnosti bili su profesori Nedeljko Gvozdenović (Mostar, 1902 – Beograd, 1988), Marko Čelebonović i Miloš Bajić (Resanovci, 1915 – Beograd, 1995). Definišući njegov slikarski rad, u svom Referatu ocenjuju ga kao slikara strogog prema sebi, nepoverljivog prema lakoj improvizaciji i novatorskim efektima, ističući i njegovu smišljenu, metodu postupnost u uvođenju studenata u likovnu problematiku, koju je razvijao tokom proteklih deset godina pedagoškog rada na Akademiji (Gvozdenović et al. 1959). Referenti predlažu njegov izbor na mesto vanrednog profesora za Slikarstvo, na kojem počinje da radi 1960. godine. Reizabran je ponovo na mesto vanrednog profesora 1965 (do 1967) na osnovu predloga referenata profesora Nedeljka Gvozdenovića, Ljubice Sokić (Bitolj, 1914 – Beograd, 2009) i Stojana Čelića (Bosanski Novi, 1925 – Beograd, 1992) (Gvozdenović et al. 1965). U narednom periodu (od 1967) radi na mestu redovnog profesora sve do odlaska u penziju 1978 (Симеоновић Ђелић 2015: 387).

Đorđe Bošan je pripadnik prve generacije studenata beogradske akademije, što će nakon rata stasavati, kao i prva posleratna generacija slikara i profesora, koji će stvarati savremenu likovnu scenu i razvijati rad Aka-

[5] Školovanje na Akademiji trajalo je četiri godine (Opšti tečaj) do školske 1950/1951, kada je uveden tzv. Pripremni tečaj, te je od tada školovanje na Akademiji, zajedno sa Pripremnim tečajem (godinu dana, odnosno dva semestra) trajalo pet godina (Симеоновић Ђелић 2015: 124).

[6] *Tiha svečanost*, ulje; *Atelje*, ulje; *Kompozicija sa detetom iz ciklusa mitoloških fragmenata*, ulje; *Dve skice za kompoziciju*, crtež i gvaš; *Skica*, akvarel; *Šest skica iz ciklusa mitoloških fragmenata*, akvarelisani crteži (Bošan 1959c).

demije likovne umetnosti u Beogradu (Slika 4 i 5). Među studentima koji su diplomirali ili završili posle diplomске studije u klasi Đorđa Bošana bili su i Radmila Lazarević (Beograd, 1940), Đurđina Davidov (Sombor, 1940), Bora Iljovski (Drenova, Egejska Makedonija, Grčka, 1942 – Beograd, 2013), Jovan Grgurović (1944–2014), Vasilije Bukčev (Patele, Egejska Makedonija, Grčka, 1945 – Toronto, Kanada, 1992), Dušan Todorović (Kragujevac, 1945), Velizar Krstić (Oreovac, 1947), Dragan Jovanović (Novi Pazar, 1946), Đerđ Noc Martini (Štoj, Ulcinj, 1945 – Podgorica, 2012) i dr. U svom profesorskom radu, Bošani se trudio da umetničkoj strani nastave doda i onu analitičku i intelektualnu, te da upozna buduće slikare sa svim afirmativnim mogućnostima stvaranja sopstvenog stila i tehnike, u najbližoj vezi sa sadržajnim ciljem koji žele postići. Prema rečima slikarke Radmile Lazarević, kojoj je bio profesor, svakome od svojih učenika, Đorđe Bošani je znao prirodu i karakteristike njihovih umetničkih istraživanja, pa su i njegove usmene korekture išle u tom smeru. Svoju je ulogu shvatao kao delovanje tumača i podstrekača opšteg kulturnog uzdizanja, a ne samo kao prenosioca tehničkog znanja ili kao primer za stilsko ugledanje (Čelebonović 1986: 13). U krugu beogradske Akademije, kao i izvan nje, postojalo je utvrđeno mišljenje o Bošani kao dobrom pedagogu. Povodom održavanja njegove retrospektivne izložbe u Umetničkom paviljonu „Cvijeta Zuzorić“ u Beogradu, novinski članak objavljen u Politici potvrđuje to mišljenje. Autor u tekstu ističe Đorđa Bošana kao jednog od najobrazovanijih pedagoga Fakulteta likovnih umetnosti u Beogradu, koga generacije studenata pamte po osobenom pristupu likovnoj umetnosti, čija vrednost se, po njegovom shvatanju, ogledala ne samo u realizaciji dela već i u duhovnom bogatstvu autora (M. Ж. 1986). O tome svedoči i činjenica da je Bošani 25. novembra 1976. u Kulturno-prosvetnoj zajednici Beograda, sa devet drugih profesora Univerziteta umetnosti,^[7] primio plaketu sa poveljom Univerziteta za uspešan dugogodišnji rad (Професорима уметности додељено је десет плакета с повељама 1976).

Pored pedagoškog rada, Đorđe Bošani imao je zapažen angažman na usavršavanju funkcionisanja Akademije. Osim rada sa studentima, Bošani je učestvovao u radu više komisija, preko kojih su se rešavala brojna vitalna pitanja značajna za rad Akademije. U zavisnosti od potrebe, takve su se komisije formirale i raspuštale, bile su dužeg ili kraćeg veka.

[7] Osim Đorđa Bošana, plaketu sa poveljom Univerziteta dobili su te godine i Stanislav Bajić, Boško Karanović, Vladimir Marković, Radoš Novaković, Rajko Nikolić, Božidar Prodanović, Dušan Ristić i Milenko Šerban.

Već krajem 1950. Bošan je imenovan od strane Profesorskog saveta, uz drugih šest članova (Sreten Stojanović, Nedeljko Gvozdenović, Mihailo Petrov, Ljubica Sokić, Svetozar Rančić, Jovan Krahovtil) u Komisiju za nastavu, koja je trebala da izraditi predlog novog Nastavnog plana i programa do 10. januara 1951. godine (Записник седнице Професорског савета 1950). Iste godine rešavao se i problem nedostatka prostora potrebnog za functionisanje Akademije. Naime, zbog nedovoljnog prostora u zgradama u Rajićevoj 10 i na Topličinom vencu 21, na predlog rektora, određena je Komisija za zgrade, koja je imala zadatak da pregleda građevine u Beogradu i da odgovarajuće predloži nadležnima kao potencijalne za useljenje. U Komisiju za zgrade su bili imenovani Đorđe Bošan, Miloš Bajić i Živojin Munjić (Записник седнице Професорског савета 1951). Krajem 1957. godine počele su pripreme oko izrade prvog Statuta Akademija, s obzirom na to da su dotadašnji pravilnici i uredbe bili zastareli. U tom smislu, formirana je Komisija za izradu prvog Statuta, koju su činili profesori Đorđe Bošan, Boško Karanović (Bosanska Krupa, 1924 – Beograd, 2009) i Jovan Kratochvil (Beograd, 1924 – Beograd, 1998). U cilju formiranja predloga za sastavljanje prvog Statuta Akademije likovnih umetnosti u Beogradu, objavljena je poseta akademijama u Zagrebu i Ljubljani, kako bi se upoznao njihov način funkcionisanja. Kao rezultat toga, u maju 1958, Akademija je dobila prvi Statut koji je predstavljao značajan instrument kojim se regulisao celokupan život i rad na Akademiji (Симеоновић Ћелић 2015: 108–109).

Shodno novim formama upravljanja u tadašnjem društvenom sistemu, prešlo se i na novi način rokovođenja Akademijom posredstvom organa društvenog upravljanja. Prvi Savet kao organ društvenog upravljanja, formiran je 7. aprila 1957. Mandat saveta je trajao tri godine, a sastojao se od trinaest članova: šest je imenovala Narodna skupština Narodne Republike Srbije, pet je imenovala Uprava Akademije, dekan i jedan student. Jedan od članova drugog po redu Saveta, bio je i profesor Đorđe Bošan (od 1960. do 1963. godine), a obavljao je i dužnosti prodekana (od 1. oktobra 1962. do 30. septembra 1964), kao i prorektora (od 1. oktobra 1967. do 30. septembra 1969) (Симеоновић Ћелић 2015: 100, 472). U statusu redovnog profesora, Đorđe Bošan odlazi u penziju 1978. godine (Slika 6).

Nakon retrospektivne, posthumne izložbe Đorđa Bošana u Umetničkom paviljonu *Cvijeta Zuzorić* u Beogradu (1986), na dan otvaranja retrospektivne izložbe u subotičkom Gradskom muzeju (1987), udovica dr Nada Bošan je poklonila subotičkom muzeju njegovih dvadeset i šest radova,

formirajući tako *Poklon zbirku Dorđe Bošan*. Godine 1987, na osnovu primljenog dopisa Nade Bošan, Veće Fakulteta likovnih umetnosti prihvatilo je i predlog da se osnuje *Fond Đorđa Bošana*, slikara i profesora Fakulteta likovnih umetnosti, iz kojeg će se dodeljivati novčana studentska nagrada za najuspešniji portret godine (Симеоновић Телић 2015: 294). Na taj način ostvarena je želja inicijatorke da se nastavi, makar i posredno, poticaj njenog supruga na nove generacije studenata ovog fakulteta. Ova nagrada se na beogradskoj Likovnoj akademiji dodeljivala od školske 1987/88. do školske 2001/02. godine. Pokrovitelj Fonda od 1993. godine bila je Radna zajednica umetnika *Stari grad*, a Fakultet preuzima tu funkciju od 1997. godine. Dobitnici Bošanove nagrade za portret su: Gordana Radojević (1987/88), Tijana Fišić (1988/89), Elizabeta Matorkić (1989/90), Svetlana Salić (1990/91), Olivera Miloradović (1991/92), Selma Đulizarević (1992/93), Jelena Knežević (1993/94), Goran Dezić (1994/95), Bane Gavrilović (1995/96), Nikoleta Marković (1996/97), Božidar Đokić (1997/98), Marija Bojović (2001/02) (Ninkov K. 2013: 28–29).

Osvrt na biografske podatke slikara i pedagoga Đorđa Bošana, koji se odnose na period školovanja i rada na beogradskoj Akademiji likovnih umetnosti (danas Fakultet likovnih umetnosti) kao važan segment njegovog profesionalnog opredeljenja, predstavlja prilog kompletiranju njegove radne biografije. Skretanjem pažnje na Bošanov jednakovažan društveni angažman, pored onog umetničkog, ukazuje se na njegov značajan doprinos kako obrazovanju i formiranju novih stvaralačkih ličnosti, tako i unapređenju pedagoške struke, kao i funkcionisanju i upravljanju Akademijom likovnih umetnosti u Beogradu.

LITERATURA

- Bošan, Đ. (14. septembar 1959a). *Biografija* [biografija]. Arhiv Fakulteta likovnih umetnosti u Beogradu. Dosije Đorđa Bošana.
- Bošan, Đ. (14. septembar 1959b). *Prijava na konkurs* [prijava]. Arhiv Fakulteta likovnih umetnosti u Beogradu. Dosije Đorđa Bošana.
- Bošan, Đ. (14. septembar 1959c). *Spisak radova* [spisak]. Arhiv Fakulteta likovnih umetnosti u Beogradu. Dosije Đorđa Bošana.
- Bošan, Đ. (1967). *Biografija* [biografija]. Arhiv Fakulteta likovnih umetnosti u Beogradu. Dosije Đorđa Bošana.
- Čelebonović, M. (1986). *Đorđe Bošan 1918–1984*. Beograd: Udruženje likovnih umetnika Srbija, Umetnički paviljon „Cvijeta Zuzorić“, Novi Sad: Forum, Subotica: Gradski muzej.
- Gvozdenović, N., Čelebonović, M., Bajić, M. (26. septembar 1959). *Referat* [tekst]. Arhiv Fakulteta likovnih umetnosti u Beogradu. Dosije Đorđa Bošana.

Gvozdenović, N., Sokić, Lj., Ćelić, S. (8. mart 1965). *Referat* [tekst]. Arhiv Fakulteta likovnih umetnosti u Beogradu. Dosije Đorđa Bošana.

Jovanović, S. (Ed) (2009). *Slikari kontinuitete. Slikarstvo Beogradske grupe*. Beograd: Muzej savremene umetnosti.

Јовичић, С. (2013). Таџи и професори Уметничке школе у Београду 1919–1939. Узори, напори, домети; Дела из збирке Јовичић. In: *Уметничка школа у Београду. Збирка Јовичић*. Београд: Светлана Јовичић, 7–33.

М. Ж. (15. децембар 1986). У спомен на Ђорђа Бошана. *Политика*, 10.

Novina, A. (2004). Škola za arhitekturu na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu – Iblerova škola arhitekture. *Peristil*, 47, 135–143.

Ninkov, K. O. (2013). *Lica vremena – portreti iz umetničke zbirke Gradskog muzeja Subotica*. Subotica: Gradski muzej Subotica.

Професорима уметности додељено десет плакета с повељама [članak]. (26. novembar 1976). Muzej savremene umetnosti, Beogradu, Hemeroteka, Dosije: Đorđe Bošan.

Retrospektivna izložba – Deset godina umetničke kolonije Ečka (1965). Ečka: Savremena galerija Umetničke kolonije Ečka.

Симеоновић Ћелић, И. (2015). *Времплов кроз 80 година. Академија / Факултет ликовних уметности у Београду*. Београд: Факултет ликовних уметности.

Записник седнице Професорског савета [записник]. (6. децембар 1938). Архив Факултета ликовних уметности, Београд, Књига записника Наставничког савета 1, 8. IV 1938 – 1. VII 1940).

Записник седнице Професорског савета [записник]. (4. јун 1940). Архив Факултета ликовних уметности, Београд, Књига записника Наставничког савета 1, 8. IV 1938 – 1. VII 1940).

Записник седнице Професорског савета [записник]. (11. јун 1941). Архив Факултета ликовних уметности, Београд, Књига записника Наставничког савета од 1. X 1940. до 24. IX 1941.

Записник седнице Професорског савета [записник]. (3. мај 1945). Архив Факултета ликовних уметности, Београд, Књига записника Наставничког савета од 15. III 1940. до 27. I 1947.

Записник седнице Професорског савета [записник]. (3. октобар 1945). Архив Факултета ликовних уметности, Београд, Књига записника Наставничког савета од 15. III 1940. до 27. I 1947.

Записник седнице Професорског савета [записник]. (25. октобар 1949). Архив Факултета ликовних уметности, Београд, Књига записника Наставничког савета од 17. XII 1948. до 14. IV 1951.

Записник седнице Професорског савета [записник]. (27. октобар 1950). Архив Факултета ликовних уметности, Београд, Књига записника Наставничког савета од 17. XII 1948. до 14. IV 1951.

Записник седнице Професорског савета [записник]. (14. април 1951). Архив Факултета ликовних уметности, Београд, Књига записника Наставничког савета од 17. XII 1948. до 14. IV 1951.

Ljubica Vuković Dulic

BOSCHAN GYÖRGY – AZ EGYETEMISTA ÉS A TANÁR **Adalékok az életrajzhoz**

Összefoglaló

Tanulmányunk a festőművész és pedagógus Boschan György (Szabadka, 1918. X. 17. – Belgrád, 1984. IX. 23) életrajzi adatainak gyűjtését és rendszerezését tűzte ki célul. Ő nem csak származása, hanem alkotótevékenysége okán is kötődött Szabadkához, elsősorban festőként, de kiállítóként is, hagyatékát pedig a Szabadkai Városi Múzeum őrzi.

Boschan György a belgrádi Művészeti Akadémia első évfolyamához tartozott, akiből a II. világháború utáni festők és tanárok első generációja lett. Ők nagyban hozzájárultak az akadémia sikerebb működéséhez és a háború utáni művészeti élet újjászületéséhez. Egy olyan személyiségről van szó, akinek a társadalmi-pedagógiai munka és a művészeti alkotótevékenység egyaránt fontos volt. Mint az akadémia tanára, pedagógiai tevékenysége ideje alatt is részt vett a művészeti élet jelentős eseményein – kiállításokon, melyek az egész ország fontos művészeti központjaihoz voltak köthetők.

Tanulmányunk Boschan iskoláztatásához és a Művészeti Akadémián (ma Képzőművészeti Egyetem) kifejtett tanári tevékenységéhez kapcsolódó adatokrahelyeziahangsúlyt.Életénekazszakaszáttanulmányozzuk,mely1937-ben kezdődött a Művészeti Akadémiára nyert felvételével, és 1974-ig, a Képzőművészeti Egyetem rendes tanáráként való nyugdíjba vonulásáig tartott. Rámutatunk arra, hogy szakmai elkötelezettségében milyen fontos szerepet játszott pedagógiai munkája, valamint születésének centenáriumát ünneplve szeretnénk hozzájárulni munkásságának teljesebb megismeréséhez. Munkánk alapját egyrészt a Boschan György festőről és életművéről összegyűjtött adattár képezi, emellett a belgrádi Művészeti Akadémiára vonatkozó szakirodalmi adatokat, valamint a Képzőművészeti Egyetem Boschán oktatói tevékenységére vonatkozó levéltári anyagát is felhasználtuk.

ДИПЛОМИРАО

АКАДЕМИЈА ЛИКОВНИХ УМЕТНИКА У БЕОГРАДУ

Одсек Наставнички Број досијеа 6
Стр. Главне књиге _____

СТУДЕНТСКИ КАРТОН

Презиме, име оца и име БОШАЊ (САНТИЊО) ЂОРЂЕ И.
Датум и место рођења 17 октобра 1918 год. Суботина
Место сталног живљења Бачка Топола
Занимање родитеља адвокат
Имовно стање (износ пореза) 2.202.-
Републичанска припадност ./.
Држављанство Југословенско
Коју је школу завршио-ла, где, када и са каквим успехом Реална гимназија, I год.
Уметничке школе
Да ли је регулисао војну обавезу регулисао
Када се први пут уписао-ла на Академију 1937
Да ли је мењао-ла факултет и када 1943 испустио се
Када је избог чега напустио Академију 1945 10-XI- када прешао на Загребачкој Акаде.
Прима ли стипендију, од кога и колико ./.
Да ли је запослен и где ./.
Учествује ли у раду студентских организација (НСО, струч. одбори и др.) _____
Има ли самосталних научних радова _____
Када је и са каквим успехом дипломирао 1945/46
Број и датум издавања дипломе 1952/49 14-17 49
Где је распоређен на дужности асистент на Академији ликовних уметности у Београду

Slika 2. Studentski karton Đorđa Bošana, Arhiv Fakulteta likovnih umetnosti, Beograd

Figure 2. Student card of Đorđe Bošanj, Archives of the Faculty of Fine Arts in Belgrade, Belgrade

Slika 3. Studenti na Akademiji, 1948 (Симеоновић Ђелић 2015: 175)

Figure 3. Students at the Academy, 1948 (Simeonović Đelić 2015: 175)

Slika 4. Đorđe Bošan (Subotica, 17. oktobar 1918 – Beograd, 23. septembar 1984)

Figure 4. Đorđe Bošan / György Boschan (Subotica, 17 October 1918 – Beograd, 23 September 1984)

Slika 5. Božidar Prodanović, Portret Đorđa Bošana (Симеоновић Ђелић 2015: 53)

Figure 5. Božidar Prodanović, Portrait of Đorđe Bošan (Simeonović Đelić 2015: 53)

Slika 6. Nastavnici Akademije likovnih umetnosti sedamdesetih godina.
Đorđe Bošan u sredini, stoji ispred skulpture (Симеоновић Ђелић 2015: 53)

Figure 6. Professors of the Academy of Fine Arts in the seventies.
Dorđe Bošan in the middle, standing in front of the sculpture (Simeonović Đelić 2015: 53)

Ninkov K. Olga ^[*]

Szabadkai Városi Múzeum

Zsinagóga tér 3.

24 000 Szabadka, Szerbia

olga.k.ninkov@gmail.com

UDC 74.071.1:929 Tantoš J.

Közlésre átadva: 2018. július 24.

Közlésre javasolva: 2018. október 7.

A NAPLÓÍRÓ MAMUzsICH RÓZSA ÉS TANTOS JÁNOS SZABADKAI RAJZTANÁR

THE DIARY WRITER RÓZSA MAMUzsICH AND THE DRAWING TEACHER JÁNOS TANTOS

Absztrakt: Tanulmányunk Tantos János rajztanár és felesége, Mamuzsich Rózsa családtörténeti és élettörténeti adatainak feltárására fókuszál, magába foglalva a szabadkai század eleji nő- és rajzoktatás ide vonatkozó részleteit, valamint Mamuzsich Rózsa 1916–1920 között vezetett naplójának 1916 első hónapjának feljegyzéseit. Tanügytörténeti, illetve művészeti vonatkozásban Tantos János 1908–1925 közötti szabadkai tevékenysége érdemel figyelmet. Tantos János 1908-ban a londoni III. Nemzetközi Rajzoktatási Kongresszuson vett részt, majd a szabadkai Felsőbb Leányiskola rajztanáraként kezdte meg munkáját, ezzel az angol művészeti és művelődési mintákat követő helybeli törekvésekhez csatlakozva. Az iskolai rajzoktatás megreformálásának függvényében diákjaival tárlatlátogatásokat és elemzéseket végzett, ami Szabadka képzőművészeti életében a tárlatok növekvő számával párhuzamos tendenciájára, és egy olyan szellemi háttérre mutat rá, ami egyidejű a szecesszió szabadkai terjedésével. Diákjai között volt Geréb Klára, Szabadka első alkalmazott grafikusnője. Házassága révén Mamuzsich Benedek (Benó) főgimnáziumi tanár családjának művelt lányával kötötte össze életét, akinek nézeteit tanár édesanyja, Acházt Mária is befolyásolhatta.

[*] dr. Ninkov K. Olga, művészettörténész, múzeumi tanácsos
dr Olga K. Ninkov, istoričar umetnosti, muzejski savetnik
Olga K. Ninkov PhD, art historian, museum counsellor

Mamuzsich Rózsa a Miasszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek vezetése alatt álló Szabadkai Katolikus Polgári és Elemi Leányiskolájában és a Kalocsai Iskolanővérek Elemi tanítónőképzőjében végezte tanulmányait, és ahhoz az új nőnemzedékhez tartozott, akiknek érdeklődése kiterjedt a bontakozó feminizmusra. Naplója a szabadkai köz- és magánéletből ragad ki számunkra értékes adatokat, egyben a nagy háború háterszágában zajló életet is megvilágítva. Tanulmányunk első ízben mutat rá Tantos János rajztanár működésére és Mamuzsich Rózsa naplójára.

Kulcsszavak: nő- és rajzoktatás, Tantos és Mamuzsich család, első világháború, napló, angol minta

Abstract: Our study focuses on discovering family history and life of János Tantos (Tolna, 1881 – Subotica, 1925) drawing teacher and his wife Rózsa Mamuzsich, including details about women teaching and drawing teaching in Subotica at the beginning of the century, as well as notes from Rózsa Mamuzsich's (Subotica, 1890 – Subotica, 1920) diary, which she wrote in the period between 1916–1920, namely notes from the first month of her diary in 1916. As far as history of education and fine arts are concerned, it is János Tantos's work in the period 1908–1925 in Subotica that we have been focusing on. János Tantos took part at the III. International Drawing Teachers' Congress in London in 1908, then he started teaching drawing in Civilian Girls Secondary School in Subotica. He followed English art and culture teaching tendencies during his work. While trying to reform drawing teaching in school, he organized visits to galleries and exhibitions. He also analyzed art exhibitions, which were growing in number in the intellectual surroundings of that age, developing parallelly with the spreading of Secession in Subotica. He had Klára Geréb among his students, the first woman graphic designer in Subotica. He married the learned daughter of Benedek (Beno) Mamuzsich, teacher at the main grammar school. The girl's views may have been influenced by her mother, Mária Acházt, a teacher, too. Rózsa Mamuzsich studied at the Subotica Civilian Catholic Girls Elementary School under the guardianship of the Poor Sisters of Saint Francis from Kalocsa and she belonged to the new generation of women who had a growing interest in feminism. Her diary represents valuable data from public and personal life of people living in Subotica, at the same time illuminating life behind the scenes during the Great War. Our study is the first to point out the work of the drawing teacher János Tantos and the diary of Rózsa Mamuzsich.

Keywords: drawing teaching, teaching women, Tantos and Mamuzsich family, I World War, diary, English pattern

BEVEZETŐ

Tantos János (Tolna,^[1] Tolna vm., 1881. november 21. – Szabadka, 1925. február 10.)^[2] szabadkai rajztanárrol kevés adattal rendelkezünk 2011-ig, amikor Aracs János és Aracs Jánosné Trischler Zsuzsanna^[3] Budapestről a Szabadkai Városi Múzeum portrékiállításán kiállított Mamuzsich Lázár (Szabadka, 1847. március 1. – Szabadka, 1916. július 25.) arcképe iránt érdeklődtek, mivel rokoni szálak fűzik őket Szabadka néhai polgármesteréhez. Kérésünkre fontos adatokkal és dokumentumokkal segítették kutatásunkat Tantos János rajztanárral kapcsolatban, aki többek között Geréb Klára (Szabadka, 1897. július 21. – Auschwitz, 1944) alkalmazott grafikusművész rajztanára volt. Az Aracs család jóvoltából időközben előkerült Tantos János feleségének, Tantosné Mamuzsich Rózsának (Szabadka, 1890. február 25. – Szabadka, 1920. január 29.)^[4] 1916 és 1920 között Szabadkán vezetett naplója is, amely egy hátországbán élő család és város mindennapjait mutatja be dióhéjban a nő szemszögéből, s természetesen a várostörténeti, családtörténeti és művészettörténeti adatok mellett, néprajzi, tanügytörténeti, vallástörténeti, a feminizmusra vonatkozó és egyéb adatokkal is szolgál. Ahhoz azonban, hogy értelmezni és feloldani tudjuk a naplóban előforduló neveket és eseményeket, ismernünk kell a Tantos házaspár családi hátterét, tanulmányi éveit, élettörténetét (1. és 2. kép). Eddigi kutatásunk eredményeit és a napló részleteit az első világháború és a napló keletkezésének századik évfordulójára való tekintettel tesszük most közzé.

[1] Tolna Bajától 46,4 km, Szabadkától 112 km. Palics testvérvárosa.

[2] Tantos János születési évére vonatkozóan a szabadkai Szt. Teréz plébánia házassági anyakönyvében 1911-ben feltüntetett bejegyzésre támaszkodunk, és 1881-et vesszük alapul (Tantos János és Mamuzsich Rózsa 1911).

[3] Aracs Jánosné Trischler Zsuzsanna édesanyja Trischler Ferencné szül. Tantos Magdolna Tantos János és Mamuzsich Rózsa lánya. Édesapja dr. Trischler Ferenc (Hódság, 1904 – Budapest, 1970) városi állatorvos volt Szabadkán. Ezúttal is szíves köszönetünket fejezzük ki az adatokért, a segítségért és a naplóba való betekintés lehetőségéért.

[4] Mamuzsich Rózsa neve a levéltári dokumentumokban Rozál-ként is előfordul, a szabadkai Felsőbb Leányiskola Értesítőiben Rózsa, Rózsika név alatt lett feltüntetve, de a családi emlékezetben is Rózsika maradt fent.

Levéltári és a korabeli sajtó, valamint az iskolai értesítők adatain kívül tanulmányunk megírásánál a felmerülő témákra vonatkozó szakirodalomra, adatközlőkre, megjelent korabeli naplókra és élettörténetekre, valamint fotóanyagra támaszkodtunk. Tanulmányunk némiképp folytatása és kiegészítője a tavalyi évkönyvünkben közzétett szövegünknek (Ninkov K. 2017).

TANTOS JÁNOS ÉS AZ ANGOL MINTA „....vajha itthon is minél több iskolát lehetne találni szép kert közepén”^[5]

Aracs Jánosné Trischler Zsuzsanna édesanyja, Tantos Magdolna (Szabadka, 1913. december 19. – Budapest, 2015. július 8.) – Tantos János és Mamuzsich Rózsa lánya – elmondása alapján összeállított családtörténet idevonatkozó részlete a következő: Tantos János édesapja Tantos József (Fadd, 1840 – Tolna, 1915. január 22.) kovácmester, a tolnai kovácsok céhmestere volt, édesanyja Schnábl Teréz (? , 1849. április 17. – Bajszentistván, 1928. december 07.). 1868. június 17-én kötöttek házasságot. Hét gyermekük közül három gyermekkorában hunyt el, négy fiuk nőtt fel. Tantos János édesapja szerette volna, ha fiai folytatják a mesterséget, de titokban – édesanyjuk pártfogásával – másnak tanultak. Később a papa is kénytelen volt belenyugodni. Az elsőszülött Tantos Ferenc pap volt Kalocsán, majd a papnevelő intézet igazgatója, valamint a rózsafüzérgyár alapítója. Ő volt az első, aki a kalocsai asszonyoknak ott-hon végezhető munkát adott. Kanonokként halt meg Kalocsán.^[6] Második fiuk Tantos József állatorvos, a szombathelyi huszárezred állatorvosa volt. 1916-ban Krakkóban halt meg.^[7]

Harmadik fiuk, dr. Tantos Gyula is pap volt, ösztöndíjjal Rómában doktorált, bátyja halála után felnevelte árváit. Bajszentistvánon volt plébános,

[5] Forrás: Tantos 1909.

[6] Tantos Ferenc (Tolna, Tolna vm., 1869. július 13. – Kalocsa, 1951. december 24.) teológiát tanult Kalocsán (1890–1894). Felszentelték 1894. június 25-én. Káplán volt Vaskúton és Palánkán (1895–1900), majd káplán és hitoktató Topolyán (1901–1902), káplán Kalocsán (1903–1912). 1904-től a Rózsafüzérgyár igazgatója. A kalocsai nagyszeminárium gondnoka, hitoktató (1912). A számvevőség alelnöke (1916). Az Árpád Nyomda igazgatója (1919). 1920-ban házassági kötelékvédő. 1925-ben zsinati bíró. 1928-ban a Miasszonyunkról nev. Kalocsai Szegény Iskolanővérek templomának igazgatója. 1932-ben a kalocsai érseki kórház gondnoka és igazgatója. 1939-ben vonul nyugállományba (Tantos Ferenc n. d.)

[7] Tantos József (Tolna, Tolna vm., 1874. július 20. – Krakkó, 1914. szeptember 29.) neve megtalálható a budapesti Állatorvosi Egyetem „D” épületének falán, azaz a könyvtár oldalán elhelyezett emléktáblán az első világháborúban elesett tanulók és alkalmazottak neve között.

majd ő is Kalocsára került, 1952-ben kanonokként halt meg Kalocsán.^[8] Tantos János volt a legkisebb fiú. A család elmondása szerint Tanítóképzőt végzett, és mivel tehetségesen rajzolt ez irányba folytatta tovább tanulmányait.

Tantos János az 1902/03-as tanévtől az Országos Magyar Királyi Mintarajziskola és Rajztanárképző – később Képzőművészeti Főiskola – tanári és tanítói szakán folytatta képzőművészeti tanulmányait Budapesten (3. kép). Az 1905/06-os tanévben középiskolai rajztanári oklevelet szerzett (A Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatói n. d.). A IV. osztály első és második félévében 500 koronás állami ösztöndíjban részesült. A négy év alatt az alakrajz és festés, mint az iskola legfontosabb tantárgyai, a legnagyobb heti óraszámmal voltak jelen. A tantárgyak arányát az 1. táblázat ismerteti. Tanárai között olyan ismert művészek voltak, mint pl. Edvi Illés Aladár, aki az ékítményes rajzot, és Székely Bertalan, aki alakrajzi kompozíciót és az állatok rajzolását oktatta (Váradi 1903: 87, Váradi: 1906: 4, 54).

Tantos János az említett intézetben azokkal a művész- és tanárnövendékekkel is megismerkedhetett, akikkel később Szabadkán találkozik újra, így például Liuba Kornállal (Réthely, 1880. március 28. – ? 1953), aki egy évvel előbb kezdte el tanulmányait szintén rajztanári szakon, és Szabadkára is előbb érkezett; az 1906/07-es tanévben rajzot tanított a szabadkai Községi Iparos Tanonciskolában (Kálmán 1909: 17). A pár évvel fiatalabb Oláh Sándorral (Magyarcséke, 1886. november 5 – Szabadka, 1966. április 25) is ismeretséget köthetett itt, aki Tantos utolsó Mintarajztanodai évében kezdett órákra járni a Művészeti Szak rendkívüli diákjaként, Szabadkán pedig rövid müncheni, nagybányai és kecskeméti kitérővel 1910-ben fog tanítani a Liuba és Aczél Henrik által vezetett Felső Nőipari és Iparművészeti Szakiskolában. Aczél Henrik (Nagyvárad, 1877. június 18. – Budapest, 1946. április 5.) 1905-ben telepedett le Szabadkán, és szintén a Mintarajztanoda és Rajztanárképző keretén belül az Iparművészeti Tanodában végzett 1894-ben (Magyar 1992, Ninkov K. 2014). A Mintarajziskola és Rajztanárképző

[8] Dr. Tantos Gyula (Tolna, Tolna vm., 1877. február 10. – Kalocsa, 1955. július 9.) római bölcész és teológiai doktor. A gimnáziumot Kalocsán végezte (1888–1896). Teológiát Rómában tanult (1896–1905). Felszentelték 1902. október 28-án, Rómában. A kalocsai nagyszeminárium helyettes tanára, tanulmányi felügyelője (1905). Kisegítő káplán Öregcsertőn (1905–1907). A kalocsai kórház gondnoka (1909). A nagyszeminárium rendes tanára, zsinati vizsgáló, az érs. középiskolák hittanárait felügyelő bizottság helyettes tagja (1911). Főszentszéki ülnök, bajaszentistváni plébános (1917). A bajaszentistváni templompénztárnak tett adományokat (1919–1920). A Belvízlecsapoló Társulat elnöke (1926). Szentszéki ügyész (1928). Betegségben szenved (1935–1937). Káptalani jószágigazgató (1939). Kánonjogi licenciátus. Aranymiséje 1952-ben volt. Pápai prelátusként, a Kalocsai Főszékeskáptalan nagyprépostjaként hunyt el (Tantos Gyula n. d.).

a századfordulóra az európai rajztanárképzés egyik legelismertebb intézménye lett. Hírnevét és ismertségét elsősorban annak köszönhetette, hogy alapításától kezdve részt vett azokon a reprezentatív nemzetközi tárlatokon – pl. az 1873-as bécsi, az 1878-as és 1900-as párizsi és az 1906-os milánói világkiállításon – és kongresszusokon, amelyek a rajzoktatás aktuális állapotának feltérképezését tűzték ki célul (Révész 2002: 121–124).

Tantos János, eddigi adataink szerint, 1908-ban került Szabadkára. Az 1908/09-es iskolaévben a Felső Leányiskolában kezdett el természetrajzot, rajzoló mértant, rajzot és szépírást oktatni heti tizenhárom órában. Egyben ő volt a természetrajzi szertár és rajzszeretek őre, valamint a tanári testület jegyzője (Vajda 1909: 24). A tanévkezdés előtti nyáron részt vett a Londonban 1908. augusztus 3-án nyíló III. Nemzetközi Rajzoktatási Kongresszuson. Londoni élményei alapján készült írása szabadkai munkahelyén, a Felsőbb Leányiskola értesítőjében jelent meg. Első megállapítása, miszerint „a művészeti nevelés kérdése ma már előtérbe jutott nevelési eszme” (Tantos 1909), valós állapotot tükröz, mivel az 1900-as évek elején az általános rajzoktatás kérdése minden korábbinál jobban az érdeklődés középpontjába került. A rajztanítás a századforduló kulturális jelenségeinek egyik központi kérdésévé vált. Az iskolai rajzoktatás megreformálásának függvényében országszerte sorra rendezték az új irányú iskolai rajztanítás eredményeit demonstráló gyermekrajz-kiállításokat (Révész 2002: 123). A harminchét ország részvételével megszervezett londoni találkozó a rajzoktatás minden területének áttekintését tűzte ki célul. Ez alkalommal Nádler Róbert (Pest, 1858. április 22. – Budapest, 1938. június 7.) tartott felolvasást a budapesti intézet rajztanárképzési metódusát ismertetve. A konferencia ideje alatt a szervezők nagyarányú rajzkiállítást rendeztek, ahol magyar részről a rajztanárnövendékek munkái domináltak, mivel a művésznövendékek az Earls Court-i magyar tárlaton szerepeltek. A tárlatot a főiskola háromnyelvű, gazdagon illusztrált prospektusa kísérte, amely szaktantárgyi csoportosításban mutatott be szemelvényeket a kiállított növendéki munkákból. Az elmúlt idők pedagógiai reformjainak hatásaként kisebb teret kaptak a geometriai alapú tárgyak, a stúdiumok gyakori technikája az akvarell, ugyanakkor nagyobb szerepet nyert az iparművészet, azon belül is az alkalmazott grafika. A pesti Képzőművészeti Főiskola londoni kiállításai széles körű szakmai elismerést arattak (Révész 2002: 125–126). Tantos Londonba utazásának célja az addig elért eredmények, és az összegyűlt közel két ezer rajzoktató neves képviselőinek megismerése, a velük folytatott eszmecsere volt – lánya elmondása szerint apja hét

nyelven beszélt: németül, angolul, franciául, olaszul, spanyolul, szerbül, eszperantóul. Célja volt még az angol nevelés tanulmányozása „amelyről már annyi szépet, érdekeset hallott, olvasott”. Megjegyzi, hogy „nem akar inkább szakembereket érdeklő részleteket leírni itt, inkább az egyes iskolákban tett látogatásaik kapcsán említ meg néhány megfigyelést” (Tantos 1909: 8). Szövegének nagy részében elragadtatással ír az angol iskoláknak, „de főleg a leányiskoláknak” szánt nagy területekről, amelyeken az épület iskolakertekkel van övezve, nem pedig kaszárnýára emlékeztető falakkal. A tanulók így közvetlen kapcsolatban vannak a természettel, s gyakorlatban is megismerhetik a virágok és más növények gondozását, aminek otthonukban is hasznát vehetik. „...vajha itthon is minél több iskolát lehetne találni szép kert közepén” – írja (Tantos 1909: 12). A szabadkai Felső Leányiskola új intézménynek számított, az 1907/08-as tanévben kezdte meg működését, s ideiglenesen a Kossuth- és a Czorda Bódog utca sarkán levő három emeletes régi Tanítóképző Intézet épületében volt elhelyezve (Vajda 1908). Tervbe volt véve az iskola új épülete, így Tantos elsősorban az épület és környezete kivitelezésére szeretett volna hatni, de megjegyzése összhangban volt a szecesszió által is kedvelt természet-, illetve kertkultusszal, valamint az angol művészeti és művelődési mintákat követő, pl. építészetből példát vevő korabeli magyar törekvésekkel, amelyről Keserű Katalin ír bővebben *A brit példa. A brit–magyar művészeti kapcsolatok a századfordulón* címmel (Keserű 2007: 80–81). „A brit–magyar kapcsolatok a századfordulón tetőztek, kibontakozásuk az 1894–1904-es korszakra esik” – írja. A hagyományos európai művészeti központok mellett, mint amilyenek Róma és Párizs, a 19. században újnak minősülő angliai központ a művészet és társadalom szoros kapcsolatának, egymásrautaltságának felfedezése volt (Ibid). Szabadkán is voltak angol példát követő megmozdulások, mint például a Szabad Líceum, amely az angol szabad iskolák példáját követte (Káich 1979), vagy az 1910-ben megalapított Felső Nőipari és Iparművészeti Szakközépiskola, amely az angol új iskolai program példájára a polgárnők szegényebb rétegeit célozta meg (Magyar 1992: 83–101).^[9]

[9] Az igazgató és az egyik előadó Aczél Henrik volt, az oktatók között pedig ott volt Liuba Kornél és Oláh Sándor. A növendékek száma 130 volt, s közöttük voltak férfiak is. Ezt előzte meg Aczél Henrik által 1909 októberében, a DMKE támogatásával, és Liuba Kornéllal a Központi elemi iskola nagy termében (ma I. G. Kovačič Általános Iskola) képzőművészeti és iparművészeti tanfolyamot indítottak minden társadalmi osztály részére, férfiaknak és nőknek egyaránt. A tanfolyam felölelte a figurális festészetet, a fa és bőr égetését, a fa-, bőr- és fémszobrászatot, ipari tervezést. 1910-ben kiállítással mutatták be az ötvenhárom növendék munkáit, akik közül csak heten fizettek tandíjat (Magyar 1992: 78–83).

Az ipar és művészet *Art and Crafts* típusú kapcsolatának felismerését Szabadkán a szecessziós építészet is tükrözte, aminek szimbolikus megfogalmazásával a Vadász Pál^[10] által tervezett, városi műtermének üvegfalát közrefogó allegorikus férfifigurák megjelenítésénél találkozunk (Ninkov K. 2014: 149). Az egész mesterséges környezetre kiterjedő tervezés jelentősége felfedezésének folyamatában 1906-tól az angol építészet kérdései kerültek előtérbe, mely szemléletnek fő jellemzője a ház, az enteriőr és a kert egysége. Az egész házat egységben szemlélő tervezés megindulásában döntő szerepe lehetett H. Muthesius *Das Englische Haus* című könyvének, s vele egy időben a *Művészetben* megjelent elemzésnek 1905-ben (Keserü 2007: 83–84). Úgy tűnik Tantos János által Szabadka még egy angol mintákat követő művészetet oktató szakemberrel gazdagodott 1908-ban. Azt már csak mellékesen említjük itt meg, hogy tanítványa Geréb Klára már tizenöt évesen ismerte az angol *The Studio* című művészeti folyóiratot, melynek egyes bekötött példányai (1912-ből, 1913-ból, 1914-ből) az ő tulajdonából kerültek a Szabadkai Városi Múzeum könyvtárába.^[11]

Tantos Jánosnak Szabadkán még egy írása jelent meg *A brüsszeli világkiállítás katasztrófája* címen *Egy szabadkai szemtanú levele* alcímmel (Tantos: 1910). A *Bácskai Naplóban* 1910. augusztus 23-án a világkiállítás július utolsó hetében történt hatalmas tüzesetéről számol be, de leírja, hogy végigjárta a belga kiállítást, végignézte csipkegyűjteményét, divatkiállítását, a nők művészkiállítását. A tüzeset során lángra gyúlt a könnyű faszervezetből felállított posta és az annak következtében terjedő tűz martaléka lett a belga kiállítás hatalmas épülete is, valamint a francia és az angol rész, s az ott kiállított műkincsek, állatok, növények, épületek. Ebből a cikkből derül ki, hogy Tantos János 1910-ben is tanulmányutat tett Londonba, majd Brüsszelbe. Ugyanebben a lapszámban beszámolót olvashatunk a szabadkai szecessziós városháza keresztjének felhelyezéséről, ami arra emlékeztet minket, hogy ő is szemtanúja volt a magyar szecesszió egyik kiemelkedő műve felépülésének. Nem csak részese lehetett Szabadka szecessziós szellemiségének, amelyhez hozzátartozott pl. a mozi, az utazás, az iparművészet és természetszeretet, hanem éltetője is, hiszen mintarajztanodai tanulmányai és tanulmányútjai alatt kellő ismereteket és jártasságot szerzett az új művészeti törekvések területén. Példaként említjük meg, hogy az 1905/06-ös tanév-

[10] Vadász Pál (Szakcs, 1874. december 5. – Sentpelten, 1944. december 11.). A szabadkai Városi bérpalota 1912–1913 között épült.

[11] A *The Studio: an illustrated magazine of fine and applied art* Londonban jelent meg 1893–1964 között. A Szabadkai Városi Múzeum könyvtárában leltári számuk: 5712–5714.

ben, az iparművészeti gyakorlati tanulmányok kiegészítése céljából Nádler Róbert szaktanár vezetésével ő is tanulmányozhatta Róth Miksa üvegfestészeti műhelyét (Várad 1906: 18).

Tantos János iskolai foglalkozásai közé tartozott nem csak az iskolapadban való tanítás, hanem például a diákokkal való tárlatlátogatások, és kirándulások. Így 1911. március 1-én az V. és VI. osztály tanulóival „Hegedűs János juhász érdekes magyar motívum fafaragványait”; 1911. március 30-án az IV.–VI. osztályokkal a budapesti művészek szabadkai kiállítását,^[12] majd 1911. április 25-én az V. és VI. osztály tanulóival a „fiatalok képképzőművészeti kiállítását” tekinteték meg (Vajda 1911: 60). 1912. február 21-én az IV.–VI. osztályok tanulóival Tornyai János hódmezővásárhelyi festőművész szabadkai tárlatát látogatta meg. A diákoknak elmagyarázta a népeletet kiválóan jellemző festmények értékét (Vajda 1912: 44). A Tornyai-tárlat február 16-án nyílt meg a Nemzeti Kaszinó dísztermében, ami ma a Szabadkai Városi Könyvtár tudományos olvasóterme. „Az Alföld Petőfije”, ahogy a hírlapok írták, kiállította Mari nevű szolgálójának néhány naiv művét is (Gajdos 1995: 115–116). Ugyanabban az évben, 1912. május 8-án az intézet összes tanulója a Pest Szállóban tekintette meg a Nemzeti Szalon szabadkai képképzőművészeti kiállítását (Vajda 1912: 44). Az iskola IV–VI. osztályos tanulói és tanári kara 1914. február 26-án meglátogatták Tibor Ernő nagyváradi festőművész szabadkai tárlatát, amelyen Tantos János magyarázott a művész festésmódjáról, közvetlen friss ecsetkezeléséről (Vajda 1914: 40, Tibor Ernő kiállítása 1914).

Tantos, mint a Felső Leányiskola tanári karának rendes tagja a Városi Színház délutáni ifjúsági előadásaira is elkíserte a tanulókat az osztályfőnökökkel és az igazgatónővel, és a tanulmányutakon is részt vett. Így például, 1912. május 24. és 26. között, tanulmányi kirándulást vezetett Vajda Gyula igazgatóval, Deli Margit tanítónővel és Dvorzsák Katalinnal, Újvidékre, Zimonyba és Belgrádba (Vajda 1912: 44), 1913-ban az iskolaév befejezése után az intézet huszonnyolc diákjával, néhány szülővel és volt diákkal, valamint Dvorzsák Katalin igazgatónővel és dr. Papp Stefánia tanárnővel utazott Budapestre és Felvidékre: Trencsénbe, Trencséntepliczre, Iglóra, Lőcsére, Kassára és a Tátrába (Vajda 1914: 39).

A Felső Leányiskolában Tantos tanulói között volt Geréb Klára is, aki később Szabadka első alkalmazott grafikusává lett. Az 1910/11-es iskolaév értesítőjében feljegyzik, hogy osztályát éneke a tanári testület tagja és a szabadkai

[12] A március 30-án látogatott tárlatot a Magyar Műkereskedelmi Vállalat rendezte eladási céllal, a kiállítók között pedig Juszkó Béla, Kézdi-Kovács László és néhány kevésbé ismert alkotó volt. Tombolát rendeztek (Gajdos 1995: 114–115).

zeneiskola igazgatója, Lányi Ernő (Pest, 1861. július 19. – Szabadka, 1923. március 13.) tanította heti egy órában, rajzra pedig Tantos János, heti két órában. A rajzóra negyedik osztályos évi programja a következő volt: az egyszerű testek távlati rajzolása, a síkékítmények rajzolása és festése különböző stílusok szerint, tervezések (Vajda 1911: 18, 19, 23, 24). Geréb Klára 1910. május 2-án keletkezett *Görög díszítmény* címet viselő ornamentális, aprólékos rajza alá Tantos a következőket jegyezte fel piros tintával: „Szorgalma, türelme, kitartása dicséretet érdemel, bár ilyen rajzok talán túlságosan is igénybe veszik szemét.” (Fenves 2014: 54). A szabadkai fiatal lány rajztehetsége, a műfajhoz való vonzódása későbbi művészetének alapja, ami a művészi grafika, valamint az illusztrációs tevékenység területén teljesedett ki.

A szabadkai Felső Leányiskolában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1910. május 17-ei 48501 számú rendeletével festőtanfolyam létesült – rajz, festés és művészi kézimunkák tanítására, amelyen az intézet felsőbb osztályú tanulói, vagy más felsőbb leányiskolát végzett, valamint megfelelő életkorú és képzettségű tanulók vehettek részt. A tanfolyamot Tantos János vezette. A festőtanfolyam 1910. szeptember 15-én vette kezdetét, hétfőn és csütörtökön délután 2 és 4 óra között folyt az oktatás, de a kor erkölcsének eleget téve a tanuló lányok állandó női felügyelet alatt álltak. Az 1913/14 tanévben Faludi Jolán és Raichle Mária tanítónők felügyeltek. Az iskolaév végén kiállítást rendeztek a tanulók munkáiból. Geréb Klára osztályából Draxler Irén és Lebach Irén vettek részt a tanfolyamon (Vajda 1911: 59, 87).

Tantos János ezenkívül, főigazgatói engedéllyel rajzot tanított a Községi polgári leányiskolában is, heti hat órában, valamint a Szabadkai Nőiparegyesület Nőipariskolájában heti két órában, amelynek festőtanfolyamát is vezette (Vajda 1911: 67, Vajda 1914: 46). Az 1916/17-es iskolaévről szóló jelentés szerint Tantos a katonai hatóságok engedélyével heti két-két órában tanította a rajzot a IV. és az V–VI. osztályban, 1917. január elején pedig csapatszolgálatra minősítették és ettől kezdve Liuba Kornél főgimnáziumi rajztanár helyettesítette (Igazgatói jelentés 1917). Tantos felesége naplója szerint azonban már 1916. elején is távol volt egy ideig szabadkai otthonától a katonai szolgálata miatt. Amikor az 1917/18-as iskolaévtől a Felső Leányiskola gimnáziummal bővült, és neve Szabadkai Magyar Királyi Állami Felső Leányiskola és Leánygimnáziummá alakult, Tantos ennek az intézménynek lett a tanára.^[13] A háború után nevét ott találjuk a szabadkai Állami Vegyes Gimnázium magyar nyelvű tanári karában (Kinevezték a főgimnázium magyar és szláv tanárait 1920).

[13] A Vallás és Közoktatásügyi miniszter a 49484–1917-es számú rendelettel leánygimnáziumi tagozattal egészítette ki az intézetet, és elrendelte a 1917/18-as iskolaévben a Leánygimnázium ötödik osztályának megnyitását (Igazgatói jelentés 1917).

Tantos János a jó gyakorló pedagógus példaképe lett. „Széleskörű tudását az ifjúság iránt érzett atyai szeretet melegítette át és növendékeivel az igazi nevelő benső kapcsolatot tartott fenn.” – írták róla a *Bácsmegeyi Naplóban* (Tantos János tanár meghalt 1925). Nem csak az iskolában volt népszerű, hanem Szabadka társadalmi életében is. Egy kortársa feljegyezte róla, hogy jó ember volt, vallásos és művelt, olyan képzőművészeti szakértő, akit dr. Jovan Milekić szabadkai ügyvéd, bankigazgató és műgyűjtő^[14] tanácsnökként magával vitt, ha képet akart vásárolni (Damjanovné Zimmer 2003: 278). Tantos maga is foglalkozott gyűjtéssel, és a *Bácsmegeyi Napló* szerint egy „ritkaértékű szépművészeti gyűjteményre tett szert”. Például Tibor Ernő nagyváradi származású festőművész szabadkai tárlatáról az *Edénnyvásár* című festményt vette meg. (Tibor Ernő kiállítása 1914, Gajdos 1995: 12). A *Kalocsai Néplap* megjegyzi, hogy a szépművészeti gyűjteménye Kalocsán vetette meg alapjait, amikor a háború alatt, mint beteg katona, az itteni kórházba került, és figyelmes lett a kalocsai polgárasszonyok fali festményeire és kézimunkáira. „Ezeket rajzolta le nagy szorgalommal és gyűjtötte egybe, mint a népművészet kincseit” (Tantos János emlékezete 1925).^[15] Foglalkozott festészettel és iparművészettel, de nem volt aktív kiállítóművész, inkább előadott, mint például 1914 márciusában, a Pest Szállóban Frankel Ernő műkereskedő által szervezett tárlaton, amelyen a kecskeméti és nagybányai művésztelep művészei állítottak ki. Tantos előadása március 25-én hangzott el (Előadások a képkiallításra 1914, Gajdos 1995: 123). Nevezetes volt, mint műkedvelő mechanikus is, értett mindenféle kényes gép-szerkezethez, s leleményességét és ügyességét ezen a téren is sok felől igénybe vették (Tantos János tanár meghalt 1925). Felesége, Tantosné Mamuzsich Rózsa naplójában minderre több illusztratív példát találunk.

[14] Dr. Jovan Milekić (Bjelovar, 1899. augusztus 18. – Szabadka, 1978. január 10.) szabadkai műgyűjtő zágrábi tanulmányai után, 1918-ban telepedett le Szabadkán, édesanyja Vera Manojlović szülővárosában. 1926-ban Szabadkán megalapította a Bácskai Múzeumot, amelynek része volt a Bácskai Galéria. A múzeum 1927-ben nyílt meg a látogatók előtt (Duranci 2007). Mivel Tantos 1925-ben hunyt el közreműködésük az 1918–1925 közötti időszakra tehető.

[15] Az Aracs család adatközlése szerint, az említett gyűjtemények Szabadka 1944-es bombázása alkalmával megsemmisültek.

MAMUzsICH RÓZSA ÉS NAPLÓJA

„Átalakítottuk a kertet, most sokkal alkalmasabb és szebb is a gyerekeknek is több a játszóhely, virág is több helyet kapott”^[16]

Tantos János 1911. július 22-én a szabadkai Szent Teréz-templomban kötött házasságot Mamuzsich Rózsával (Szabadka, 1890. február 25. – Szabadka, 1920. január 29.), Mamuzsich Benedek (Szabadka, 1852. március 8. – Szabadka, 1919. július 9.) természetrajz, földrajz és vegytan szakos főgimnáziumi tanár és Mamuzsich Benedekné Achátz Mária (Szeged, 1862. szeptember 9. – Szabadka, 1929. szeptember 7.) polgári iskolai tanítónő lányával. Az esküvőtanúk Tantos József és Mamuzsich János – a vőlegény és a menyasszony testvérei voltak, az eskető pedig Tantos Ferenc, a vőlegény bátyja (Tantos János és Mamuzsich Rózsa 1911). Mamuzsich Rózsa szülei ugyanabban a templomban kötöttek házasságot 1885. február 1-én – Szabadka polgármestere, Mamuzsich Lázár, mint esküvői tanú jelenlétében,^[17] és itt volt plébános-prépost 1900-ig Mamuzsich Benedek bátyja, Mamuzsich Mátyás (Szabadka, 1847. október 22. – Palics, 1900. szeptember 28.).

Mamuzsich Benedek (Benó) – lánya naplójában „Api” néven fordul elő – jómódú bunyevác földbirtokos családban született, ahol fontos volt a gyermekek tanítása. Édesapja Mamuzsich Kajetán, édesanyja Mamuzsich Rozália volt (Mamuzsich Benedek és Achátz Mária 1885). Testvérei: Antal (? – ?) főkönyvelő lett, és Bécsben dolgozott a Reich cégnél; Mária (? – Szabadka, 1920) okleveles tanítónő volt, és testvérük plébános-prépost háztartását vezette; Mátyás (Szabadka, 1847 – Palics, 1900) Kalocsán érettségizett, 1871-ben szentelték pappá, majd Bácsmonostoron volt káplán, a Szent Teréz-templomban működött káplánként 1876-tól, majd plébánusként 1886-tól haláláig, és a Tiszai Főesperesség Szabadkai Kerületének esperese volt 1890. és 1900 között. Utazásai során bejárta egész Európát, s nagy kedvvel szervezte a búcsúmeneteket Rómába, Máriazellbe, Lourdesba és Lorettóba, ő maga állt a búcsúmenetek élén (Mamuzsich Mátyás prépost-plébános 1900: 2–3, Mamuzsich Mathias n. d.). Az ő idejében, 1888 nyarán kezdődött meg a Szent Teréz-templom nagyarányú felújítása Macskovics Titusz (Szabadka, 1851. július 20. – Szabadka, 1919. szeptember 15.) szabadkai építész tervei alapján.

[16] Forrás: Tantosné Mamuzsich 1916.

[17] Mamuzsich Benedek és Achátz Mária esküvői tanúi Antunovich Mátyás és Mamuzsich Lázár voltak – ez utóbbit az előző 1884-es évben választották meg Szabadka polgármesterévé. Az eskető Mamuzsich Mátyás káplán volt (Mamuzsich Benedek és Achátz Mária 1885).

Az északi oldalsekrestyét Jézus Szíve, a délit a Szűzanya Lourdes-i jelenése kápolnává alakították (Vaš et al. 2003: 8). A Lourdes-i oltár a Mamuzsich család költségén jött létre, és Mamuzsich Mátyás főmecénás áldotta meg Szent Mátyás napján 1893. február 24-én (Új oltár megáldása 1893). Mamuzsich Mátyás az apácák iskolájának volt igazgatója és az iskolaszék tagjaként Szabadka város községi jellegű iskoláiban a vallásoktatás terén tevékenykedett (Apró 2010: 20). Politikai aktivitása a Néppárthoz kötődött. Benedek öccsével elindította és tulajdonosa volt a *Szabadka és Vidéke* című politikai és vegyes tartalmú lapnak, amely 1893. február 19-től vasárnaponként jelent meg 1905. végéig (Kolozsi 1973: 182, 546).

Mamuzsich Benedek, Mamuzsich Rózsa édesapja, a természetrajz, földrajz és vegytan szakos középiskolai tanári oklevél megszerzése után a budapesti tanárképződei gyakorló gimnáziumban és a szabadkai gimnáziumban töltött két évet, majd az 1882/83-as tanévben a szabadkai polgári leányiskolában dolgozott. 1884-ben népiskolai igazgatónak választották, ám 1887-től a gimnázium rendes tanáraként vállalt állást, és itt tanított harminchárom éven át. Többek között Csáth Géza író és Oláh Sándor festő osztályfőnöke is volt. Egyes tanítványai emlékezetében úgy élt, mint jó családapa, józan életű és példás nevelő (Magyar 2001: 131). Iskolai tevékenysége mellett más társadalmi jelentőségű munkában is részt vett. A szabadkai filoxéra bizottság megalakulásakor, 1881. áprilisától Vojnics Dániel városi levéltárossal és Krammer Mihály kereskedővel a Majsai szőlőkért volt felelős (Magyar 2003: 102); a Szabadkai elnevezésű temetkezési egyesület elnökeként 1902-ben terjesztette be az alapszabályokat (Magyar 2001: 131).

Mamuzsichné Achátz Mária – lánya naplójában „Mamuska” néven fordul elő – a fővárosi tanítóképezdét 1881-ben végezte. A segédtanítónői kinevezést a budapesti állami legfelsőbb leányiskolában kapta. Képesítése szerint a felső nép- és polgári leányiskolák összes, s a felsőbb leányiskolák alsóbb osztályaiban mennyiségtani és természettudományi csoportba eső tantárgyakat taníthatott, de alkalmazható volt rendes és kézimunka tanítónőként is, valamint felügyelőnőként. Balogh Károly a szabadkai leányiskola tanárának távozásával, a helyére kiírt pályázaton 1883. február 25-én őt választották meg. Négy évvel ezt megelőzően édesapja Achátz Ferenc, aki pincér volt, Szabadkára szegődött. A szintén pincér fia, ifj. Achátz Ferenc, ugyanabban az évben, 1879-ben, két kiskorú fiával, Istvánnal és Gyulával költözött Szabadkára. Lichneckert Andrásnál dolgozott, később szűkösen élt nagyszámú családjával a Gombkötő utcában, az 1881-ben átalakított ún. Schulhof-házban (a későbbi Heisler gőzfürdő) – írja Magyar László levél-

táros (Magyar 2001: 130). Szabadkán élt még Acházt Mária testvéröccse is, Acházt János, aki 1889-ben a Szent Teréz-templomban feleségül vette László Etelkát. Mamuzsich Benedekné Acházt Máriát 1900-ben igazgatóvá választották a leányiskolában, majd igazgatóhelyettesként működött. Rokoni szálak fűzték őt Juhász Gyula, költőhöz, édesanyja Tokár Erzsébet családja révén. Acházt Mária szülei 1880-ban az I. kör 76. alatt, a Gombkötő utca végén laktak, 1881-ben pedig az utca elején levő 82-es, ma 6-os számú házban. Acházt Ferenc 1927-ben hunyt el, felesége, Tokár Erzsébet pedig 1920-ban (Magyar 2001: 129, 130), ami azt jelenti, hogy Mamuzsich Rózsa és Tantos János gyermekei életében a dédszülők is jelen voltak, és Mamuzsich Rózsa naplójában is előfordulnak – pl. Acháztné Tokár Erzsébet „Öreganyi”-ként van többször megemlítve.

A tanárházaspár, Mamuzsich Benedek és Mamuzsichné Acházt Mária a IV. kerületben lakott, a Szent Teréz-templom közelében, a mai Lajčo Budanović püspök utca 22-ben, ami egykor Zombori út 121, majd Pletikosić utca 2, utána pedig Romanija utca 2 volt (Magyar 2001: 130). A ház ma is áll. Itt nőtt föl Mamuzsich Rózsa. Hat testvére volt: Antal (szül. 1885. december 11.), Mária (szült. 1887. február 22.), Mihály (1888. szeptember 28. – 1956. november), Alajos (1891. június 6. – 1903. május 11.), János (1893. május 12. – 1915. szeptember 15.) és Mathia (? – ?) (Magyar 2001: 129, 132). Mathiát nővére a naplóban „Macus”-ként emlegeti, „Mamuskával” gyakran látogatást tettek náluk (4. és 5. kép). A gyermekek közül kettő halálhíre figyelmet keltett Szabadkán. Mamuzsich Alajos második gimnazista korában 1903. május 11-én hunyt el, ahogy az akkor szintén gimnazista ifj. Brenner József – később írói nevén Csáth Géza – ifjúkori naplójában feljegyezi, agyérömlés következtében szombat éjjel (Brenner 2007: 64). A hír, azért is lehetett feljegyezve, mert a szerencsétlenül járt fiú édesapja a város közeleti személyisége volt, és sok ifjú gimnáziumi tanára, mint például Csáth Gézáé, akinek osztályfőnöke is volt (Brenner 2005: 119, 124). Mamuzsichék másik korai halálesete 1915. szeptember 15-én történt, amikor fiuk Mamuzsich János, a szabadkai 86-os gyalogezred hadnagyaként életét vesztette az orosz fronton.^[18]

Mamuzsich Rózsa 1900–1904 között a Miasszonyunkról nevezett kalocsai szegény iskolanővérek vezetése alatt álló szabadkai Katolikus Polgári Leányiskola négy osztályát végezte el (A Miasszonyunkról nevezett iskolánék, 1904: 21, 49). Az épületben ma a *J. J. Zmaj* Általános Iskola van

[18] Mamuzsich János elestéről az Aracs család által őrzött újságcikkből értesülünk, melyet vitéz Boksai Antal írt *Egy fiatal bajtársam emlékére!* címen. Az újság cikk bibliográfiai adatai ismeretlenek.

elhelyezve – Jakab és Komor tér 22 (6. kép). A Katolikus Polgári Leányiskola tantárgyai az első évtől vallástan, olvasás, nyelvtan, fogalmazás, német olvasás, német nyelvtan, számtan, földrajz, történelem, természetrajz, szépírás, rajzolás, női kézimunka, éneklés és testgyakorlat voltak, amihez harmadik és negyedik osztálytól társult a mértan, vegytan, természettan, egészségtan és gazdaságtan. Az intézetnek 1897-ben készült emlékalbumából származó fényképek, amelyek időközben a Szabadkai Városi Múzeum gyűjteményébe kerültek, a szabadkai női oktatás történetének dokumentum értékű felvételei (Raffai 2014: 132, 166). A korhű viseletben levő csoportfelvételeken látszik a fegyelem, a lányok kezében pedig a különböző tantárgyak attribútumai. Az iskolás nővérek szabadkai működéséről Apró Erzsébet ad történeti áttekintést (Apró 2010).

Mamuzsich Rózsa az intézményben működő Mária kongregációnak is tagja volt 1902. május 8-tól – ekkor nyert felvételt többek között Kosztolányi Mariskával^[19] –, s annak tisztikarának tanácsnoka volt harmadik és negyedik osztályos korában (A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék, 1908: 24).

Mamuzsich Mátyás plébános-prépostnak és az intézet igazgatójának, illetve Mamuzsich Rózsa nagybácsijának, hirtelen halálakor 1900-ban Rózsa első osztályos volt. A halálhírrre több szabadkai hírlapban is cikkek jelentek meg, s közöttük egy gyászírban a legközelebbi rokonok felsorolásában Rózsa, mint az elhunyt kis húga van megnevezve (Mamusits prépost-plébános a ravatalon 1900). Lukácsy István, az intézet áldozó papja megállapítja, hogy az intézet Mamuzsichnak köszönhetően Szabadka egyik elsőrangú kultúrintézményévé fejlődte ki magát: „ahol egyrészt a kor színvonalán álló műveltséget kap a növendék a szellemi tehetsége, másrészt benső vallásos nevelés nemesíti a szívét” (Lukácsy 1904: 18). Mamuzsich Mátyás halálának első évfordulóján 1901. szeptember 28-án ünnepélyes gyászmisét tartottak a Szent Teréz-templomban, amelyen az intézet tanuló ifjúsága is jelen volt, és csaknem az egész szabadkai társadalom. A gyászmise után kivonultak a temetőbe. A gránit keresztet a gyászoló testvérei emeltették (A Miasszonyunkról nevezett iskolánénék, 1902: 13–16). A következő tanév kezdetén, 1902. szeptember 30-án, az intézet volt igazgatójáért újra Requiem szolt a Szent Teréz-templomban az intézet tanulóinak jelenlétével (A Miasszonyunkról nevezett kalocsai, 1903: 18–19, 54). 1903-ban, Mamuzsich Mátyás arcképét helyezik el az intézet dísztermébe Császká György és Haynald érsekek arcképei mellé. A kép, amelyet Löschinger Béla főgimnáziumi tanár

[19] Kosztolányi Mária (Szabadka, 1888 – Szabadka, 1967) Kosztolányi Dezső húga.

festett,^[20] az intézet pártfogójának özv. Morvay Ákosné szül. Szép Blankának az ajándéka volt. Mamuzsichot ülve ábrázolja, arany kereszttel a mellén, gyűrűvel az ujján, a háttérben a Szent Teréz kéttornyú templom körvonalaival (Lukácsy 1904). Az arckép ma a szabadkai püspökség belterének falát díszíti.^[21]

Mamuzsich Rózsa 1904–1908 között a Kalocsai Iskolanővérek elemi Tanítónőképzőjében folytatta tanulmányait. Belintézeti növendék volt, tehát kollégista. Az 1907/1908-as tanévben szerzett tanítónői oklevelet magyar nyelvre. (A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolánénék 1909: 53). Ugyanabba a tanulmányi intézetben végzett a nővérként Szabadkán oktató Bali M. Ildefonsa (? – ?), eredeti nevén Bali Rozália. Ő 1903-ban kezdte Kalocsán az Elemi Tanítónőképzőt. Itt az 1906/07-es tanévben szerzett képesítést magyar nyelvre. 1907-től a Polgári és Felső Népiskolai Tanítónőképzőre ment tovább. 1909/10-es értesítőben már rendi néven szerepel. Kézimunka tanfolyamot is végzett. 1911-ben nyert képesítést menyiség- és természettudományi szakcsoportból.^[22] Mamuzsich Rózsa naplójában gyakran megemlíti őt, mint ahogy Zimmer Sarolta (Szeged, 1900. január 31. – Záhreb, 1983. augusztus 21.) is, aki a zárdaiskola életéről egy iskolás szemszögéből írt emlékirataiban (Damjanovné Zimmer 2003). Zimmer Sarolta fiatalabb volt Mamuzsich Rózsánál, így a Miasszonyunkról nevezett iskolánénék vezetése alatt álló szabadkai Katolikus Polgári Leányiskolába is később iratkozott. Itt jegyezzük meg, hogy az 1908/09-es tanévben

[20] Löschinger Béla (Temesvár, 1872. július 21. – 1913 után) az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezde hallgatója volt (1895–1896). Szabadkán először 1900-ban említik a nevét, amikor a város közgyűlésén nem töltik be a gimnázium rajztanári állását. Az 1900/01-es tanévben mégis megkapja a munkahelyet, s a gimnázium rajztanára 1913-ig, s ekkor Liuba Kornél váltja fel. Képesítése szerint szabadkézi és mértani rajzot tanított. A Magyar Iparművészeti Társaság tagja (1901-től). 1902 nyarán a szabadkai gimnázium rajztermében dr. Platz Bonifác főigazgató, Mamuzsich Mátyás prépost és Tóth Lajos zentai gimnáziumi tanár életnagyságú portréit festette. Az arcképeket a közönség figyelmébe ajánlja a *Szabadka és Vidéke* c. lap augusztus 31-én megjelenő száma. Ifj. Brenner József (Csáth Géza) ekkor többször meglátogatja, és naplójában hosszabban ír róla. A Szabadkai Városi Múzeum művészeti osztályán Löschinger két festménye található: Pausits János ipartestületi elnök arcképe (1909 körül), és Varga Károly ügyvéd arcképe (1909) (Brenner 2006: 190, Löschinger Béla 1902, Ninkov K. 2013: 79–80, 187–188).

[21] A kép adatai: Löschinger Béla *Mamuzsich Mátyás prépost-plébános arcképe*, 1903, olaj, vászon, 137 x 93 cm, alul felirat: Mathias Mamuzsich Praepositus & Paroch. Szabadka ad St. Theres. Köszönjük dr. Korhecz Papp Zsuzsannának a konzultációt a festmény lelőhelyével kapcsolatban, és a szabadkai püspökségnek, hogy megnézhattuk, és lefotózhattuk a képet.

[22] Bali M. Ildefonsa és Mamuzsich Rózsa kalocsai tanulmányainak adataiért köszönetünket fejezzük ki Lakatos Adélnak a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár levéltárosának.

a Katolikus elemi leányiskola első éves növendéke „Macus”, pontosabban Mamuzsich Mathia, Rózsa húga (A Miasszonyunkról nevezett iskolánék 1910: 27, 35).

Mamuzsich Rózsa és Tantos János 1911. július 22-ei házasságkötésük után a Zentai úton a 6-os számú házban laktak, amely a második világháború idején Szabadka bombázása alatt semmisült meg. A házaspár kilenc együtt töltött évének a feleség korai halála vetett véget. Mamuzsich Rózsa 1920 januárjában, spanyolnáthában, nyolc napi betegeskedés után hunyt el, három árva hagyva maga után: Lászlót (1912), Magdolnát (1913) és Ferencet (1916). Margit – Gitta – nevű, 1917. július 28-án született kislányuk már korábban, 1918. szeptember 18-án, elhunyt. Tantos János felesége megbetegedését követően január 17-től kezdte el tovább írni a naplót, áprilisig, majd nagyobb szünetekkel 1920. június 9-ig. Nehezen tudta elfogadni felesége vesztését, 1920. április 30-án így írt: „Felejteni, vigasztalódni, belenyugodni, úgy se lehet rajta változtatni, a jó Isten rendelte, mondják az emberek, jól tudom mindezt én is, de vigasztalást, megnyugvást nem ad az idő. Viszi az emlékeket, homályosítja a képzeletet, de mindez fáj. Mindég csak a régi nagy miért? tér vissza.”

Tantos János 1921-ben újra nősült, és még egy fia született, Tantos Gyula (Szabadka, 1925), de Tantos hamarosan maga is a spanyolnátha áldozata lett (Damjanovné Zimmer 2003: 279). 1925. február 10-én bekövetkezett halála után Szabadkán, a Bajai temetőben levő családi sírboltba helyezték örök nyugalomra.^[23] Özvegye Tantosné Venczel Borbála (? , 1888. április 11. – Szabadka, 1958) nevelte fel gyermekeit.^[24] A korán elhunyt népszerű pedagógus tisztelői, növendékeinek szülei és volt tanítványai gyűjtést indítottak a Tantos árvák érdekében. A kezdeményezők között volt Dragoslav Đorđević neje is, aki szintén tanítványa volt Tantos Jánosnak. A nemes célra szánt adományokat a *Bács megyei Napló* továbbította és adta hírül. Az adományozók sorát Ultreich Lászlóné nyitotta meg, majd Ungár Béla 500, Ungár Imre 500, Dr. György Imre, Dr. Kellert Benő és Gombos

[23] Az Aracs család tulajdonában levő gyászjelentés adatai szerint. Az engesztelő szentmisét február 12-én tartották reggel nyolc órakor a Szent György-templomban, majd délután három órakor a Zentai út 6-os számú házban a római katolikus egyház szertartása szerint beszentelték és innen vitték ki a temetőbe (Tantos János [gyászjelentés] (1925).

[24] Tantos László Zágrábban angol-francia szakon tanult, majd Budapesten a Zeneakadémia zongoraszakán, Tantos Ferenc építészmérnök lett és a budapesti Műszaki Egyetem építészmérnöki karán szabadkézi rajzot tanított, Tantos Magdolna jogi egyetemre készült de férjhez ment, és a családjának élt. Tantos Gyula orvos lett, és a zentai kórház belgyógyászatának főorvosa volt (Aracsné T. Zsuzsanna adatközlése).

Lajos 100 dinárral járultak az adományokhoz (Tantos János árvái 1925, Gyűjtés Tantos János árváinak 1925). Elhalálozása alkalmával megemlékeztek róla a Szabadkán megjelenő *Bácsmegyei Naplóban* 1925. február 12-én, és a *Kalocsai Néplapban* 1925. február 28-án. (Tantos János tanár meghalt 1925, Tantos János emlékezete 1925).

Szemelvények Mamuzsich Rózsa naplójából

Mamuzsich Rózsa ahhoz a naplóíró nemzedékhez tartozik, mint a három évvel idősebb Csáth Géza (eredeti nevén ifj. Brenner József: Szabadka, 1887. február 13. – Kelebia, 1919. szeptember 11.), akinek 1897–1911 között vezetett gyermekkori naplói sorra jelentek meg a szabadkai Életjel Kiadónál – két kötetre hivatkozunk a fentiekben (Brenner 2005, Brenner 2007), és Csáth öccse, a Mamuzsich Rózsával egyidős Brenner Dezső (Szabadka, 1890 – Budapest, 1968), akinek 1908–1910 között írott naplója ugyancsak itt látott napvilágot (Jász 2001). Mindhárom napló Szabadkán keletkezett, de a harmadik egy későbbi időintervallumon ível át: Mamuzsich Rózsa 1916. január 1-től, 1920. január 16-ig vezette a feljegyzéseket napi szinten, lebetegedése utáni napon pedig férje folytatta január 17-től ápriliséig, majd nagyobb szünetekkel 1920. június 9-ig. A három napló közös jellemzője, hogy azok írói hasonló társadalmi réteg, a szabadkai 20. század eleji polgárság képviselői. Három lényeges különbség adódik azonban: a nemiség tárgyköre, hiszen a harmadik napló írója egy nő, a korkülönbség, mert Mamuzsich Rózsa már asszonyként, huszonhat évesen két gyermek anyjaként és a harmadikkal a szíve alatt kezdi meg 1916-os naplóját (7. és 8. kép), és a történelmi háttér, mert ekkor már dúl a világháború. Ezért Mamuzsich Rózsa naplójának tartalma, szemszöge, attitűdje teljesen eltérő az előzőekhez képest. A napló bővebb elemzése és értelmezése a teljes kéziratos napló begépelésével és feldolgozásával válik majd lehetővé. Most a napló 1916-ban írt első hónapjaiból közlünk részleteket, a mostani terjedelem megadott korlátaira tekintettel egyes napok kihagyásával.^[25]

Január

Január 1. SZOMBAT. Jézus szent nevében kezdem az új könyvet az új esztendőben. Adjon a kicsi Jézus békességes, boldog évet mindannyiunknak. – Apiéknál voltunk. Felvettem a fizetést. János 29.i levele jött meg két papír állatot küldött a gyerekeknek, ő vágta ki. Idus írt. – Esős, lucskos az idő. –

[25] A kéziratos napló most közlésre kerülő részeit Mihájlovity Anikó gépelte be, amiért ez alkalommal is külön köszönetünket fejezzük ki.

Január 2. VASÁRNAP. Ma is Apiéknál voltunk. Mamuska, Teta^[26] a kongr. gyűlésre^[27] mentek délután. Kopilovics Lukát temették ma. Etelka néni volt Apiéknál Ilonkával. – Magdi^[28] már elég jól van. János két 22.i lapja a 27.i lapja, levele, és 30.i levele jött meg. Reméli hogy egy hét alatt rá kerül a sor a szuperen.^[29] Már igazán soká húzódik.

Január 3. HÉTFŐ. 31.i levele jött meg Jánosnak, pedig ugyancsak nem reméltem mára póstát. – Heitzmanntól^[30] is jött lap. Kissé javul, most tanul újra járni. – Macus volt itt délelőtt. – Székely asszonytól vettem pohár ruhákat koronájával, sok bajom volt vele, mire levágtam a nyakamról.^[31] Magdinak vörös a mandulája, izentem Mamuskáért. Nem bír enni.

Január 4. KEDD. Ma is kaptam levelet, elsején írta János. – Mamuska, Macus itt voltak délelőtt, Macus itt is maradt. Mostunk, legalább a gyerekekkel foglalkozott. – Verébné Ilonja meg akart szökni, de sikerült a vonatról visszahozni, míg új cselédet kap. Viki is majd egész délelőtt emiatt oda volt. Rémes szél van, a nap süt, kint szárítottuk a ruhát, még be is mángolt Viki.^[32]

Január 6. CSÜTÖRTÖK. Ma sincs levél Jánostól. – T. Néne Augina^[33]

[26] Mamuzsich Benedek testvére Mária. A „teta” bunyevácul nagynénit jelent.

[27] Kongregációs gyűlés: A Miasszonnyunkról elnevezett Szegény Iskolanének Intézetében fennálló szabadkai nők kongregációjának gyűlése.

[28] Tantosné Mamuzsich Rózsa lánya.

[29] Szuperen lenni: Felülvizsgálat, feltehetően orvosi-alkalmassági felülvizsgálat, ti. hogy katonai szolgálatra alkalmas-e. Köszönet Molnár Tibor levéltárosnak a szó feloldásáért.

[30] Heitzmann Ferenc (Hódság, 1878. december 1. – 1916. április 8.) káplán Bácsordason 1904–1905 között, Szépligetén 1906, adminisztrátor Dunacsében 1907, káplán Veprődön 1908–1909 között, Bácsalmáson 1910–1912 között, a szabadkai Szent Teréz-templomban 1913–1915 között (Heitzmann Franciscus n. d.).

[31] Női fejdísz lapos szalagcsokra (B. Lőrinczy és Hosszú 2002: 543). Köszönjük Dévavári Beszédes Valériának a konzultációt. A szabadkai Felsőbb Leányiskola tanulói és tanárai az 1916/17-es iskolaévben pénzt gyűjtöttek az erdélyi menekültek számára (Igazgatói jelentés 1917) és az is, hogy Tantosné Mamuzsich Rózsa vásárolt egy székely asszonytól segítőszándéknak minősül. A naplóíró édesanyja Acháts Mária tanítónő 1883-ban a Bukovinából bevándorolt székelyek javára szervezett segélyakciót, amiért Gromon Dezső kormánybiztos köszönetet mondott a szabadkai polgármesternek (Magyar 2001: 132), tehát a székelyek segítésének a családban hagyománya volt.

[32] Mángolni: vászonszöveteket, ruhákat, bőroket stb. henger által kisimítani, kiegyengetni. A mángolás hengerded gömbölyű eszköz által történik (Mángol 1862).

[33] T. Néne: Tisztelendő nővér.

köszönte meg egy lapon a kongr.-nak küldött adományt. – Miskától^[34] ma 2 hónapja írt lapot kaptuk meg, azóta nincs hír tőle, de senki nem kapott mostanában a foglyoktól. – Gyönyörű hideg idő van, száraz, végre valahára. Krumenackerné karácsonyfáját néztem meg a gyerekekkel, villannyal van világítva, drága fa.

Január 8. SZOMBAT. Az éjjel 3/4 3kor kis fiúnk született. Mamuskának csak reggel küldtem tudtul! – János 5. Levele jött két fényképet is küldött, sovány! Jól vagyok, a baba is. Sürgönyöztem Jánosnak, Gyulának,^[35] Mamának.^[36]

Január 9. VASÁRNAS. Oncytól jött levél. Gyulától sürgöny, holnap jön a babát megkeresztelni. Jánostól nincs semmi. Etelka néni, Nina néni, Verébné, Api itt voltak. Pali hirtelen rosszul lett, de az orvos azt mondja nem komoly a baj. Deli koma meghalt.

Január 10. HÉTFŐ. Gyula hajnalban megjött 1/2 10kor vitték el a babát megkeresztelni. Jánostól sürgöny és két levél jött, 6. és 7. i. Heller Olgi^[37] is írt, és Teri. Gyula 2 órakor visszautazott. – Gyönyörű napos idő van. Ferike jó kis baba. Elvira néni, Api, Verébné itt voltak. 200 K át bankba tettem.

Január 11. KEDD. Bacsics megtartotta a lakást, ki is fizette előre a negyedet, van pénzem bőven. – Mamától jött sürgöny, holnap jön. – János 8.i levele jött meg. Életbe lépett a kenyérjegy rendszer, mi 6 személyre 150 dkgr.ot kapunk.^[38] Öregany^[39] volt itt, Vilma, Piroska és Etelka néni este felé sokáig.

Január 18. KEDD. János 13.14. Levelei megjöttek. Tehát újabb kórházi kezelés baj megállapítás és azután újra felülvizsgálat, megint 1–2 hónap.

[34] Mamuzsich Rózsa bátyja, aki ügyvéd volt Pesten, de akkor éppen hadifogoly volt.

[35] Tantos Gyula, Tantos János bátyja, pap.

[36] Tantos Józsefné Schnábl Teréz, Tantosné Mamuzsich Rózsa anyósa.

[37] Heller Olga, Tantos József lánya.

[38] „A város közéletmezése körül már semmi bajok nincsenek. Hónapok nehéz, küzdelmes munka után végre sikerült elérni azt, hogy a lakosság a drágaságtól eltekintve, juthat megfelelő élelmi cikkekhez.” Az érdeket Dr. Biró Károly udvari tanácsos és polgármester, valamint Dr. Winkler Imre főszámvevő nevéhez fűzik (A város és a közéletmezés 1916). A kenyérjegy és lisztjegyek után az élelmiszerárak maximálisa, a gabona rekvirálása, meg a hustalan napok bevezetése után, elérkezik majd a cukorjegyrendszer is, amely március első napjaiban lép életbe (Behozzák a cukorjegyrendszert 1916).

[39] Achátné Tokár Erzsébet, Tantosné Mamuzsich Rózsa anyai nagynya.

Nem is bánom csak frontra ne. – Örzi néni volt itt, csokoládét hozott a gyerekeknek. Mamuska Macus voltak itt. Mama mossza Feri ruháit, Vikinek jó dolga van.

Január 20. CSÜTÖRTÖK. Jánostól nincs levél. Zászlónk,^[40] Kis Pajtás^[41] jött meg. Végre megint egy kicsit hidegre fordult az idő. – Veréb 2 heti szabadságra hazajött. Holnap megfőzzük az utolsó kocsonnyát. Kijavítottam a villamos csengőt, a kályhaajtót begipszeltem, minden pusztul.

Január 24. HÉTFŐ. János a folyosóról lehozta a száraz virágokat a kertbe a karácsonyfát is kiültette, a felsőbb leányokat és a polgáristákat meglátogatta. Kiss ezredesnél Nina néninél, Öreganyinál volt. Bevásárolt. – Zongoráztunk. De jó is lenne mindig így élni. Hála legyen a jó Jézusnak, hogy ezt megadta. Veréb volt itt a feleségével. Zsófi itt járt.

Január 26. SZERDA. A mai nap is javításokkal telt el. János megint bement az iskolába. Verébéknél, Etelka néniéknél volt. – Mamuska délben hozott meggyes rétest. – Ilonkának ajándékozunk egy aquarellt, szép keretet csináltattunk. – Jancsi képkerete elkészült. Ilka tetáék, Pista itt voltak. –

Január 28. PÉNTEK. János felment a katonai orvoshoz, az találta, hogy elindulhat Reichenbergbe.^[42] Kiss a 86-okhoz áthelyezteteti.^[43] Ugyan sikerül-e. Tegnap este már 7kor lefeküdtünk, hogy János kialudhassa magát. 8kor jött Klebersberg től sürgöny, a rokkant hivatalba kell Jánosnak utánanézní ezen ügynek. 1/2 12 kor kelt fel, éjfélkor ment el jó erőben. Nem találtuk a katonáknál a kulcsot, az ablakon ment hát be.

Február

Február 2. SZERDA, GYERTYASZENTELŐ. 9 órai szentmisén voltam Lacival a nagytemplomban. 1/2 12-kor Laci Magdi én elmentünk Apiékhoz ebédre mivel Teta névnapja van. Narancsot, virágot vittek a gyerekek neki, 2 órára hazajöttünk Ferihez, Viki is itthon maradt vele. Viki influenzás. –

[40] *Zászlónk* országos terjesztésű katolikus, havi megjelenésű diáklap. Indult 1902-ben a Regnum Marianum Közösség kiadásában Budapesten. Elsődleges célközönsége a 13–18 éves korosztály. Tartalmát szórakoztató, ismeretterjesztő és vallásos írások teszik ki. Természettudományi, technikai, földrajzi, néprajzi témájú cikkei színvonalasak voltak (Turcsik 2004).

[41] *Kis Pajtás*: Budapesten 1907 és 1944 között megjelenő gyermeklap.

[42] Valószínűleg Liberec (németül: Reichenberg) város Csehország északi részén. A mai Ostašov városrész területén fogolytábor létesült több mint 40 000 orosz és olasz hadifogoly számára.

[43] A szabadkai 86-os cs. és kir. gyalogezred.

János 28.i lapja jött meg Bécsben írta este 8 órakor.

Február 9. SZERDA. János 2.3.6. levelei jöttek, lehet, hogy hamarosan hazakerül munkáiért, rajzaiért, hogy az ottani rokkant iskolának bemutassa, ugyanis ott érdeklődnek. – Kiss íratott velem expressz Jánosnak, hogy személyesen is mozgassa az áthelyezési ügyét Bisitzky ezredesnél. – Esik az eső. Mamuska itt volt, hallotta, hogy egy hajszálon függ a béke.

Február 17. CSÜTÖRTÖK. Ma nincs levél. A kapitányságnál fönt voltam, állítólag Bacsics nevű lakómat nem jul. 1.én hanem okt. 6.án jelentettem be. Én azonban előmutatom holnap a bejelentő nyugtalapját (mert megvan) amely igazolja hogy júl. 1.én van bejelentve. Gyula elutazott. Ildefonzának^[44] bevitettem a csillag-mesét.^[45]

Február 19. SZOMBAT. 14, 15, 16. lapok jöttek Jánostól, hosszan ír terveiről, de a rokkant iskolát nem olyannak találja, mint várta. – Az éjjel rossz álmom volt, Mandi^[46] apukáról álmodott. – Nagytakarítás volt minden szobában, a gyerekek is fürödtek, ki is mostunk, bevasaltunk, volt dolog. Mamuska itt volt délelőtt.

Február 20. VASÁRNAS. Ma reggelre 2 tyúkomat, melyek naponta tojtak, ellopták, csodálom hogy nem bánt semmit a dolog. – János 16. hosszú levele, 17. lapjai jött meg. – Egész délután itt volt Verébné. Fáj a torkom. – Kiss Ábelné meghalt. – Rémesen fúj a szél. Az öreg Kosztolányinét^[47] ma temették.

Február 22. KEDD. János 19. ikei lapja jött meg. Hosszan járt az áthelyezési kérvény útja, de csak a vége az legyen, hogy áthelyezzék ide. Guttman őrmester két őrmestert szállásolt el az ebédlőbe, no lesz most felfordulás, ha ki kell hordani az összes bútorokat. Mamuska itt volt.

Február 23. SZERDA. A bakák átrendezték az ebédlőt, ma este már itt alszanak a katonák. Van felfordulás, volt dolog, de mit tehetek? – A torkom mégis fáj tele van fehér lepedékkel, az éjjel lázam is volt rossz éjszakám volt. János 18. két lapja jött meg. Mamuskával vétettem kannát, vödröt, lavórt.

[44] Bali Mária Ildefonsa nővér a Miasszonyunkról nevezett iskolánénék vezetése alatt álló szabadkai Katolikus polgári leányiskola számtan-fizika szakos oktatója.

[45] Ezt a mesét Tantos János találta ki a gyerekeinek, minden meséléskor fejből tovább fonva a történetet, Magdolna lánya még százévesen is elékezett rá. Ő is így mesélt a unokájának egy Bodri kutyáról és Cili cicáról. Aracs Jánosné Trischler Zsuzsanna adatközlése.

[46] Így becézte lányát, Magdolnát.

[47] Özv. Kosztolányi Ágostonné Kádár Rozália (Szabadka, 1829 – Szabadka, 1916) Kosztolányi Árpád főgimnáziumi igazgató édesanyja, Kosztolányi Dezső apai nagyanyja. Halálhírét a *Bácskai Napló* is hírül adja (*Bácskai Napló*, 1916. február 20, 3).

Február 24. CSÜTÖRTÖK. Írtam a két Ilonnak Tolnára, Laurának,^[48] Dicikének, Felberéknek. Tegnap este beszélt Mamuskával, János kérvénye tegnap itt volt, ő mindjárt elintézte, és el is küldte Reichenbergbe, tehát ... Talán, talán!? – Ma meg jött a másik katonalakóm is egy szegedi reáliskolai tanár, jól esett nekik, hogy szívesen fogadtam őket. Igazán finom úri emberek. János 20. 21. 22. Lapjai jöttek meg. Gyönyörű idő van, szépen süt a nap.

Február 25. PÉNTEK. Jánostól ma nem jött levél. Gyóntam áldoztam, mindenütt mellettem volt egészen véletlenül Csajkás Margit. – Etelka néni, Schöfferek, meg Verébné is kaptak katonát, ugyan Verébnénél nem maradt ott, mink jól megvagyunk a mieinkkel hála Istennek. – Mamuska eljött meg gratulálni szül. napomon, süteményt hozott.

Február 27. VASÁRNAP. Tegnap este nagy esőben mentem el Verébnével Báthoryné előadására,^[49] a csecsemő védelemről az anyák köréről beszélt. Ma korán voltam templomban, délelőtt Zomborszkiné és Verébné itt voltak délután Mamuska volt itt. János 22. 23. 24. levelei jöttek meg. Váli mérnök 18 éves fia Bpsten agyhártya gyulladásban 24 órai betegség után meghalt. Tegnap d.u. temették a vasutól.^[50]

Február 29. KEDD. – 23-25. Levelek jöttek meg, az ottani ezredes is pártolólag van János kérvényét illetőleg. – Fűzőt vettem Mamuskával 30K-ba került. Tegnap Verébnénél voltam, ma Vilmához megyek el. – 25. Magdi kidöntötte a tintát, az abrosz is meg a kalotaszegi futó is foltos lett, de citrommal mindjárt kiszedtem, Mama meg kimosta. – Magdi igen hamis, és szemes mindent elszed Lacitól az meg hagyja, aztán sír és áll tehetetlenül.

Március

Március 1., SZERDA. ... A bakák elmennek innen, végre kiürül a mosókonyha végleg.

Március 2., CSÜTÖRTÖK. Felvettem a bakákért kapott 3.12K.

[48] Tantos József felesége.

[49] Báthory Nándorné Száhlender Ida (Nagyvárad, 1864. április 13. – Budapest, 1932) a szabadkai városi színház dísztermében 1916. február 26-án szombaton délután öt órakor tartott előadást a gyermekek védelméről (Báthory Nándorné Szabadkán 1916).

[50] „Váli Gyula városi mérnök fia, ifjabb Váli Gyula orvostanhallgató, a 29. gyalogezred önkéntese február 24-én Budapesten váratlanul meghalt. Holtestét holnap hozzák haza Szabadkára és a családi sírboltba helyezik örök nyugalomra. Váli Gyula családja iránt Szabadkán igen nagy részvét nyilvánult meg” – írja a *Bácskai Napló* (Váli Gyula városi mérnök 1916).

Mama hajnalban hazautazott, kijelentettem. Lázó bácsiéknál^[51] voltam délből igen gyenge, rosszul néz ki. Délután Lacival voltam Elvira néninél, fekszik, beteg, sok vendége volt. Pali bácsi azt mondja júl.-ra béke lesz. János 28. levele jött meg. Szép az idő.

Március 4., SZOMBAT. Ma nincs levél Jánostól, Mama írt szerencsésen hazaért. – Napszámos asszonyt fogadtam a kapualját felmosta, kimosta a gyerekek és Viki ruháját. – Szép napsütés van, enyhe az idő. – Verébné itt volt 1/2 5ig akkor hamar öltöztem, rohantam 5re a zárdába a farsangi előadásra. Macus a Szűz Mária, nagyon szép, bájos gyönyörű a ruhája. Édes Jancsi^[52] ha láthatná milyen édes az ő nagyon szeretett húgocskája. Szomorú hangulatot keltett bennem az előadás.

Március 10., PÉNTEK. – Laci ma már felkelt, de nagyon gyenge, bágyadt. – Tegnap este itt volt Pista, szuperre kell mennie a 16-os helyőrségi kórházba Pestre. – Feri kocsija elkészült, nagyon szép. – Gyönyörű tavaszi idő van. Lázó bácsi tegnap óta aggróniában van, Szudárovics Józsi bácsi is az utolsó óráit éli.

Március 11., SZOMBAT. Lacinak óriási hasmenése van. – Feritől jött lap, ha elmúlik a betegség nálunk, eljön meglátogatni. – Magdi náthás, úgy látszik nála is kezdődik a kanyaró. – Olyan élénk a házunk, hogy János itthon van, gitár, zongora, ének, füttyszó váltogatja egymást. Most jókedvvel megy minden munka. Ma délután temették Szudárovics Józsi bácsit.^[53]

Március 14., KEDD. Zomborszkit is behívtak katonának. – Délután Mamuska, Macus itt voltak. Gyönyörű idő van, egész meleg Magdi lázas, korán befeküdt. Este gitározás, éneklés volt. János reparál házi dolgokat. – A pincébe 6 egeret fogott János csapóval.

Március 15., SZERDA. Jancsi féléves miséjén voltam 1/2 9-kor. – János első intarzia munkáját politurozza. Magdi lázas ma is, nem tudom mire megy a kanyaróval? Úgy hallik, Romania jön ellenünk, ugyan mit nem érünk meg?!

Március 16., CSÜTÖRTÖK. Gőzfürdőbe voltam Mamuskával, Kissnével.

[51] Mamuzsich Lázár (Szabadka, 1847. március 1 – Szabadka, 1916. július 25) ügyvéd, Szabadka polgármestere 1884–1902 között, és Mamuzsich Benedek unokatestvére és esküvői tanúja. Halála után, Liuba Kornél által 1918-ban festett arcképe a Szabadkai Városi Múzeum művészeti gyűjteményében található (Ninkov K. 2013: 187).

[52] Mamuzsich János a szabadkai 86-os gyalogezred hadnagyaként veszítette életét az orosz fronton 1915. szeptember 15-én.

[53] Szudárevics József nyugalmazott adótiszt temetése délután 4 órakor a IV. kör Kozma utca 494. számú gyászházából történt (Elhunyt adótiszt 1916).

Magdin kiütött a kanyaró. János a kerten dolgozott. Portugália az entente mellé állt. Lázó bácsi jobban van. Teta itt volt búcsúzni Militicsre megy pár napra. Laci feltűnő engedelmes, jó, mióta J. itthon van.

Március 17., PÉNTEK. János 7 levelet írt ma értesítések a jó ismerősöknek az ő haza jöveteléről. Ma is a kertben dolgozott, megfájdult a szive. Magdi fekszik, nagy a láza. Mamuska délután itt volt. Lázó bácsi azóta javul, hogy megitta a lurdi vizet, amire azt mondta ilyen jót én még soha nem ittam.

Március 20., HÉTFŐ. Jánosnak a torka fáj, nagyon lehangolt, gargarizál, az ecetes víz jól hűti. Délután Lacival Apihoz mentünk meggratulálni, pogácsát vittünk neki,^[54] de konferenciára ment, találkoztunk vele. Vajdával beszéltem.

Március 22., SZERDA. Átalakítottuk a kertet, most sokkal alkalmasabb és szebb is a gyerekeknek is több a játszóhely, virág is több helyet kapott. Délután megzavart munkánkban az eső. Délelőtt itt volt Teta tegnap jött meg Militicsről. Mamuska Macus délután itt voltak. Magdi vágyódik a kertbe, de nem merjük még kiengedni.

Március. 23., CSÜTÖRTÖK. Ma ment be János először a magazinba, szives volt hozzá a főhadnagy. Délután 2 órára reggel 8.ra kell bemennie, közel van, az a jó. – 1 órakor óriási jégeső volt. Magdi azt hitte, hogy virág esik. Készül a klematisz falfutó helye nádból állítja össze János. Magdi már egészen jól van.

Március 24., PÉNTEK. ... Este voltam Iluchta (?) M. nővér előadásán. Reggel gyóntam. Verébné itt volt, az ő Lacija is kanyarós volt. – Nagy szél van, János felállította a klematisznek készült nád falfutót!

Március 27., HÉTFŐ. Esik az eső, pedig mára nagytakarítást szerveztem. Fogorvosnál voltam, járok most megint egy hétig a Rádics bácsihoz. – Tegnap éjjel bentjárt valaki a kertünkbe, a klematisz falfutóját szerette volna úgylátszik elvinni, mert aközül voltak a lábnyomok. A kerítésen mászott be, a nyom bakancs.

Március 31., PÉNTEK. Apiéktól kaptunk egy szép pontyot, 2 kilós, jól esett, bort is küldtek. A gyerekek nagy élvezettel fürödtek, Laci a dézsában, Magdi a nagy lavórban. Laci megkérdezte- mikor levettem a gyászfátyolt a kalapomról, hogy "nem gyászolja már a Jani bátyát?"

Április

Április 1., SZOMBAT. Fölvettem a fizetést, most sok pénz jött be, Laci

[54] Benedek neve napja március 21.

nevére betettünk 400 K-át. Cipőket vettem nekem, meg a gyerekeknek, irtóztos drága. 4 személgödör környékét tettük rendbe. Este Verébnével meghallgattuk Glücklich Vilma nagy feminisát,^[55] nem osztom nézeteit, lehetetlen az ő terve, az állandó béke szerintem lehetetlen.

Április 10., HÉTFŐ. Tegnap délután voltam az „Anyák körében” a polg. fiú isk.-ban. Bartha doktor és Verébné beszéltek. Irtóztos szenvedéseket hozott és a háború ott láttam csak igazán a szegénységet a sok hadiárvét.

Április 14., PÉNTEK. Szappant főztem, nem a legszebbre sikerült, de azért jó. Mamuska itt volt, kaptunk tőle halat. – Rémes eső van ma, reggeltől estig csak csurog, csurog. Söprűt vettem 60 krajcár 1 darab. Kenyérmezéria van, de mi vettünk tegnap egy 5 kgr-osat, mire elfogy talán kapnak a pékek lisztet a várostól.

Április 20., CSÜTÖRTÖK. Lamentáción^[56] voltam, Lyubibratics Lili énekelt, Lázó bácsi is ott volt, eléggé megerősödött, csak nagyon sápadt. Reggel itt járt a nyuszi, hozott a gyerekeknek az asztalára friss fűben tojást teli cukorral, süteménnyel, volt öröm délig már semmi se volt, a tojás is elázott, hajóztatták vízben. – A főző ládán dolgozik a János. – Macus barna régi ruhájából varrok Lacinak Magdinak ünnepi ruhát.

Április 24., HÉTFŐ HUSVÉT. Laci boldog, hogy locsolhat, János csinált neki locsolót kologénos tubusból – Kiss Toncsi tüdőgyulladásban fekszik, Ilcsika Mamuskáéknál volt ma egész nap, mi is. Rémséges esőben jöttünk haza. Prokesch tanár (63 éves) meghalt, tegnap volt a temetése.^[57]

Április 29., SZOMBAT. Szappanfőzés, gyerekfürdetés, pogácsa és rétes sütés. Délután Verébnénél voltam. 5 órakor itt voltam Mamuska, Miska márc. 30. lev. lapja jött meg, megkapta Mamuska és Ducy^[58] csomagját, nagy az örömünk. Készülök a holnapi beszédemre, amit az Anyák körében mondok.

[55] Glücklich Vilma (Vágújhely, 1872 – Bécs, 1927. augusztus 18), tanár, a magyar polgári nőmozgalom egyik vezetője. Az első nő, aki egyetemre járhatott Magyarországon, 1896-tól fizikát és matematikát hallgatott. Sokat dolgozott a nők érdekeinek érvényesítéséért, a gyermekvédelem hatékonyságáért. 1915-ben Glücklich Vilma volt a magyar küldöttség vezetője a Hágában megtartott nemzetközi nőkongresszuson.

[56] A *Lamentációk* vagy *Jeremiás siralmaiként* ismert húsvéti ájtatosság, a zsolozsmában nagyszüdtörtök, nagypéntek és nagyszombat egyik imádsága.

[57] Prokesch Ignác (Szabadka, 1852. július 8. – Szabadka, 1916. április 22.) matematika–fizika szakos főgimnáziumi tanár, 1915. október 1-én vonult nyugalomba, de a hadbavonult kollegák helyett tanított (Kosztolányi 1916).

[58] Miska bátyja felesége.

Április 30., VASÁRNAP. Nem jöttek össze az asszonyok a patronázsban, csak 4 jött el, természetesen elmaradt a beszéd. Nagyon nehezen megy ez itt nálunk. – Este itt voltak Pisták jó mulattunk. Ma éjjel 12 órakor 1 órával előbbre igazítjuk az órát, korábban kelünk és korábban fekszünk. Nagy megtakarítás a világításban.

ZÁRSZÓ

Kutatásunk eredményei között több fontos szál bontakozott ki. Családtörténeti vonatkozásban két olyan körbe sorolható a tárgyalt családok tagjainak nagy részének hivatása, mint a tanügy és a vallási élet – ez utóbbi elsősorban Tantos János két pappá szentelt bátyja és Mamuzsich Rózsa nagybátyja, Mamuzsich Mátyás plébános-prépost által. A tanári pálya Mamuzsich Rózsa szülei és férje által dominál, s ő maga is az 1907/08-as tanévben tanítónői oklevelet szerez. A tanügyi kérdéskörön belül a nők oktatásügye kerül előtérbe. Mamuzsich Benedekné Acházt Mária a szabadkai leányiskolában tanít 1883-tól. Hét gyermek világrahozatala után, 1900-ben elvállalja az igazgatói posztot a leányiskolában, majd igazgatóhelyettesként működik. Veje, Tanos János az újonnan létesült szabadkai Felsőbb Lányiskolában kap állást 1908-ban, ugyanabban az évben, amikor lánya Mamuzsich Rózsa a Kalocsai Iskolanővérek Elemi Tanítónőképzőjében szerez tanítónői oklevelet. Tanügytörténeti, illetve művészeti vonatkozásban jelentős Tantos János 1908–1925 közötti szabadkai tevékenysége. Abban az időszakban érkezik Szabadkára, amikor „a művészeti nevelés kérdése már előtérbe jutott nevelési eszme”. Megjelenésével az angol mintákat követő művelődési és művészeti törekvéseket erősíti Szabadkán, ami egyrészt a művészet és társadalom szoros kapcsolatának, egymásrautaltságának felfedezésében, másrészt az angol építészet a ház, enteriőr és kert egységében levő szemléletében ölt testet. Személyében Szabadka a 20. század első évtizedében olyan képzőművésszel és képzőművészet oktatóval gazdagodott, aki Azcél Henrikkel és Liuba Kornéllal széles körben hintette az új szellemiség jegyében a friss művészeti és pedagógiai nézeteket. Mamuzsich Rózsa naplójából fény derül az első világháború alatt hátországbán élő család mindennapjaira is – s így Tantos János rajztanár életének első világháborús vonatkozásaira és a háborúban elesett két családtagra –, amiben nem csak a háborús és a polgári család eseményeinek követése, hanem olyan feminista mozzanatok is tetten érhetők, mint pl. Glücklich Vilma szabadkai előadása. További kutatások a napló teljes ismeretében válnak majd lehetővé.

FORRÁSJEGYZÉK

Levéltári adatok

Igazgatói jelentés a szabadkai magy. Kir. Felső leányiskola állapotáról és működéséről az 1916–17-iki iskolai évben [jelentés]. (1917). Szabadkai Történelmi Levéltár, F: 2. II. 75/1917.

Mamuzsich Benedek és Acházt Mária házasságkötése [anyakönyvi bejegyzés]. (1885. február 1.). In: *A szabadkai Szent Teréz plébánia egybekeltek anyakönyve. (1882–1887)*. Szabadkai Történelmi Levéltár, F: 541. Egyházi anyakönyvek, 54-es könyv, 151. oldal, 51. folyószám.

Tantos János és Mamuzsich Rózsa házasságkötése [anyakönyvi bejegyzés]. (1911. június 22.). In: *A szabadkai Szent Teréz plébánia egybekeltek anyakönyve (1905–1911)*. Szabadkai Érseki Hivatal Levéltára, 1911-es év, 214-es folyószám.

Családi hagyaték

Tantos János [gyászjelentés]. (1925. február 11). Az Aracs család tulajdona.

Tantosné Mamuzsich Rózsa (1916–1920). *Napló*. Az Aracs család tulajdona.

Irodalomjegyzék

Apró, E. (2010). Adalék a Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Iskolanővérek szabadkai iskoláinak történetéhez. In: Gyenesi, J. (Ed), *Bács-Kiskun megye múltjából. Évkönyv 24*. Kecskemét: Bács-Kiskunmegye Önkormányzata, 17–30.

Báthory Nándorné Szabadkán. (1916. február 26.). *Bácskai Napló*, 3.

Behozzák a cukorjegyrendszert. (1916. február 20.). *Bácskai Napló*, 2.

B. Lőrinczy, É., Hosszú, F. (Eds) (2002). *Új Magyar Tájszótár IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Ifj. Brenner, J. (2005). *Napló (1897–1899)*. Szabadka: Életjel.

Ifj. Brenner, J. (2006). *Napló (1900–1902)*. Szabadka: Életjel.

Ifj. Brenner, J. (2007). *Napló (1903–1904)*. Szabadka: Életjel.

Damjanovné Zimmer, S. (2003). *Így éltünk Szabadkán*. Budapest–Zagreb: Bookmarker Kiadó.

Duranci, B. (2007). Sećanje na Bačku galeriju dr Joce Milekića. In: *Bačka galerija dr Jovana Milekića*. Subotica: Moderna galerija Likovni susret, 5–24.

Elhunyt adótiszt. (1916. március 12.). *Bácskai Napló*, 3.

Előadások a képzőművészeten. (1914. március 21.). *Bácskai Hírlap*, 3.

Fenves, J. S. (2014). *The Life and Art of Klara Gereb*. Bloomington: AuthorHouse.

Gajdos, T. (1995). *Szabadka képzőművészete. Történeti áttekintés a kezdetektől 1973-ig*. Szabadka: Életjel.

Gyűjtés Tantos János árváinak. (1925. február 17.). *Bácsmegyei Napló*, 8.

Heitzmann Franciscus. (n. d.). In: *Az egyházmegye 18–20. századi intézményei és névtára*. Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár. <http://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/heitzmann-franciscus>

Jász, D. (2001). *Hasznos és keserűségek. Egy szabadkai gimnazista század eleji naplója (1908–1910)*. Szabadka: Életjel.

Kálmán, K. (Ed) (2009). *A szabadkai Községi Iparos Tanonciskola értesítője az 1908/09 tanévről*. Szabadka.

Káich, K. (1979). *Szabad Líceumok Bácskában és Bánátban*. Újvidék: Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.

Keserü, K. (2007). *A századforduló*. Budapest: Kijarat Kiadó.

Kinevezték a főgimnázium magyar és szláv tanárait (1920. november 5.). *Bácskai Hírlap*, 5.

Kolozsi, T. (1973). *Szabadkai sajtó (1848–1919)*. Szabadka: Életjel.

Kosztolányi, Á. (Ed) (1916). Prokesch Ignác. In: *A szabadkai magyar Főgimnázium értesítője az 1915/16. iskolaévről*. Szabadka, 1.

Lukácsy, I. (1904). Mamuzsich Mátyás új képe. In: *A Miasszonyunkról nevezett iskolánénék vezetése alatt álló Szabadkai Katolikus Polgári Leányiskola értesítője az 1903/04 évről*. Szabadka, 17–18.

Löschinger Béla. (1902. augusztus 31.). *Szabadka és Vidéke*, 4.

A Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatói 1871-től a mai napig. (n. d.). http://www.mke.hu/about/hallgatoi_adatbazis.php/t

Magyar, L. (1992). *Aczél Henrik Szabadkán. Levéltári dokumentumok*. Szabadka: Életjel.

Magyar, L. (2001). *Továtűnő évszázadok. Egy levéltáros írásából*. Szabadka: Életjel.

Magyar, L. (2003). *Továtűnő évszázadok. Iratvállató IV*. Szabadka: Életjel.

Mamusits Mátyás prépost-plébános. (1900. szeptember 29.). *Bácskai Hírlap*, 1–3.

Mamusits prépost-plébános a ravatalon. (1900. szeptember 30.). *Bácskai Hírlap*, 2.

Mamuzsich Mathias. (n. d.). In: *Az egyházmegye 18–20. századi intézményei és névtára*.

Mángol. (1862). In: Czuczor, G., Fogarasi, J. (Eds), *A Magyar nyelv szótára*. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-szotara-czuczorfogarasi-55BEC/m-662E1/mangol-66647/>

Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár. <http://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/mamuzsich-mathias>

A Miasszonyunkról nevezett iskolánénék vezetése alatt álló Szabadkai Katolikus Polgári és Elemi Leányiskola értesítője az 1901/02 évről. (1902). Szabadka.

A Miasszonyunkról nevezett kalocsai szegény iskolanővérek vezetése alatt álló Szabadkai Katolikus Polgári és Elemi Leányiskola értesítője az 1902/03 évről. (1903). Szabadka.

A Miasszonyunkról nevezett iskolanénék vezetése alatt álló Szabadkai Katolikus Polgári és Elemi Leányiskola értesítője az 1903/04 évről. (1904). Szabadka.

A Miasszonyunkról nevezett Iskolanénék vezetése alatt álló Szabadkai Katolikus Polgári és Elemi Leányiskola értesítője az 1909/10 évről. (1910). Szabadka.

A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanénék Intézetében fennálló Szabadkai Nők Kongregációjának és Ifjúsági Kongregációjának értesítője az 1907. és 1908. évről. (1908). Szabadka.

A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanénék vezetése alatt álló Kalocsai Érseki Tanítónőképző-Intézetek, Nőnevelő-Intézet, Felső- s Elemi Népiskola és Kisdédóvó értesítője az az 1908–1909. iskolai évről. (1909). Kalocsa.

Ninkov K., O. (2013). *Az idő arcai I. – a Szabadkai Városi Múzeum Művészeti osztályának arcképei.* Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum.

Ninkov K., O. (2014). Aczél Henrik, szecessziós alkotó Szabadkán. In: Ninkov K., O. (Ed), *Kulturális utak – Szecesszió.* Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum, 135–155.

Ninkov K., O. (2017). A Szabadkai Városi Múzeum művészeti gyűjteményének első világháborús alkotásai és azok alkotói. *Museion*, 15, 71–115.

Raffai, J. (2014). *Megkomponált fényképek. Szabadkai fényképészek 1860 és 1941 között.* Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum.

Révész, E. (2002): Az iskola és a nyilvánosság. A Mintarajziskola és Rajztanárképző, valamint a Képzőművészeti Főiskola kiállításai. In: Blaskóné Majkó, K., Szőke, A. (Eds), *A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskoláig.* Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 113–151.

Tantos Gyula. (n. d.). In: *Az egyházmegye 18–20. századi intézményei és névtára.* Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár. <http://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/tantos-gyula>

Tantos Ferenc. (n. d.). In: *Az egyházmegye 18–20. századi intézményei és névtára.* Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár. <https://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/tantos-ferenc>

Tantos, J. (1909). Londoni feljegyzéseimből. In: Vajda, Gy. (Ed) *A szabadkai Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola Értesítője az 1908/09-ik iskolaévről.* Szabadka, 8–13.

Tantos, J. (1910. augusztus 23.). A brüsszeli világkiállítás katasztrófája. Egy szabadkai szemtanú levele. *Bácskai Napló*, 1–2.

Tantos János árvái. (1925. február 15.). *Bácsmegyei Napló*, 7.

Tantos János emlékezete. (1925. február 28.). *Kalocsai Néplap*, 2.

Tantos János tanár meghalt. (1925. február 12.). *Bácsmegyei Napló*, 7.

Tibor Ernő kiállítása. (1914. február 28.). *Bácskai Hírlap*, 3.

Turcsik, I. (2004). Zászlónk – száz éve leng.... In: *Könyv és nevelés 2004/1.* Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.

Új oltár megáldása. (1893. február 26.). Szabadka és Vidéke, 3.

Vajda, Gy. (Ed) (1908). *A szabadkai Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola Értesítője az 1907/08-ik iskolaévről*. Szabadka.

Vajda, Gy. (Ed) (1909). *A szabadkai Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola értesítője az 1908/09-ik iskolaévről*. Szabadka.

Vajda, Gy. (Ed) (1911). *A szabadkai Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola értesítője az 1910/11-ik iskolaévről*. Szabadka.

Vajda, Gy. (1912). *A szabadkai Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola értesítője az 1911/12-ik iskolaévről*. Szabadka.

Vajda, Gy. (Ed) (1914). *A szabadkai Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola értesítője az 1913/14-ik iskolaévről*. Szabadka.

Váli Gyula városi mérnök fiának halála. (1916. február 27.). *Bácskai Napló*, 3.

Váradi, Sz. (Ed) (1903). *Az országos M. Kir. Mintarajziskola és Rajztanárképző Értesítője az 1902/03 tanévről*. Budapest.

Váradi, Sz. (Ed) (1906). *Az országos M. Kir. Mintarajziskola és Rajztanárképző értesítője az 1905/06 tanévről*. Budapest.

A város és a közéletmezés. (1916. február 18.). *Bácskai Napló*, 2.

Vaš, G., Prčić Vujnović, G., Bolić, G. (2003). *Crkva svete Tereze Avilske – Avilai Szent Teréz Székesegyház*. Subotica: Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture Subotica.

Olga K. Ninkov

DNEVNIK ROZALIJE MAMUŽIĆ I NASTAVNIK CRTANJA JANOŠ TANTOŠ

Rezime

Cilj našeg rada je prikaz podataka vezanih za život, rad i porodicu subotičkog nastavnika crtanja, Janoša Tantoša (Tolna, 1881 – Subotica, 1925), o kome se do sada znalo veoma malo, kao i iznošenje u javnost delova, do sada potpuno nepoznatog, dnevnika njegove supruge Rozalije Mamužić (Subotica, 1890 – Subotica, 1920) – čiju aktuelnost daje činjenica da je većim delom pisan za vreme Prvog svetskog rata. Janoš Tantoš se školovao u Budimpešti od 1902. do 1906. na Državnoj mađarskoj kraljevskoj školi dekorativnog crtanja i školi za nastavnike crtanja. U Subotici je započeo svoj rad 1908. u subotičkoj Višoj devojačkoj školi, zastupajući nove edukativne ideje i engleske kulturološke predloške. Na taj način je jačao tendencije engleske tradicije u Subotici, za koji su primer bila

npr. i edukativna predavanja Slobodnog liceja, ili odrazi pokreta *Art and Crafts* u alegoričnim figurama na fasadi najamne gradske palate, kraj prozora gradskog ateljea. Tantoš je svoja zapažanja sa III međunarodnog kongresa umetničke nastave u Londonu 1908. izneo u zborniku subotičke Više devojačke škole. U okviru reforme predmeta likovne nastave, sa učenicima je posećivao izložbe i držao predavanja na licu mesta, što je bila novina. Osim toga je zagovarao orijentisanost škole ka prirodi, što se uklapalo u koncepciju tada cvetajuće secesije. Među njegovim đacima je bila i Klara Gereb, prva primenjena grafičarka grada.

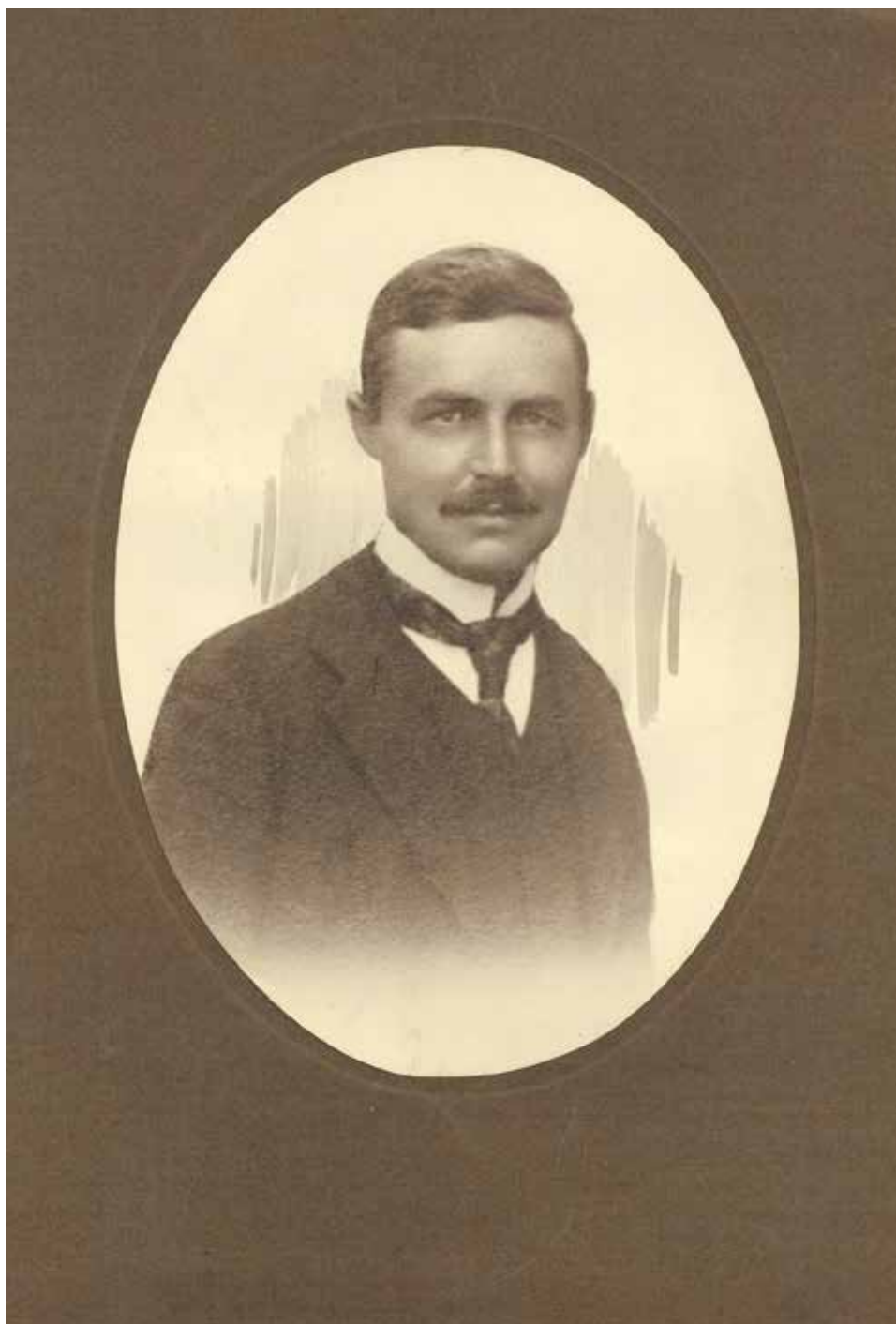
Janoš Tantoš je sa Rozalijom Mamužić vezao brak 22. jula 1911. u katedrali Svete Terezije u Subotici. Obe porodice, Tantoš i Mamužić, imale su više istaknutih predstavnika u crkvenim i prosvetnim krugovima, ali i na drugim poljima društvene delatnosti. Dva brata Janoša Tantoša – Ferenc i Đula Tantoš – su bili katolički sveštenici koji su većim delom svoje aktivnosti bili vezani za kaločku biskupiju. Otac Rozalije Mamužić, Beno Mamužić, potomak je ugledne bunjevačke porodice i rođeni brat kapelana, pa župnika crkve Svete Terezije, Matije Mamužića. On je bio jedan od zaslužnih za dolazak časnih sestara Naše Gospe u Suboticu da otvore školu za žensku decu i omladinu, koju je pohađala i Rozalija Mamužić. Njen otac je od 1887. bio profesor subotičke Glavne gimnazije, a kao takav je bio i razredni starešina potonjeg pisca Geze Čata i slikara Šandora Olaha. Njena majka, Marija Ahac (Achátz), je bila nastavnica prirodno-matematičkih predmeta, a 1900. i direktorica subotičke Ženske škole, gde je predavala od 1883. Prilikom njenog venčanja sa Benom Mamužićem, jedan od venčanih kumova je bio gradonačelnik, ujedno rođak porodice, Lazar Mamužić. Porodična kuća Bene i Marije Mamužića, rodna kuća Rozalije Mamužić, sačuvana je i nalazi se u ulici Biskupa Lajče Budanovića br. 22. Rozalija Mamužić je u periodu 1904–1908. pohađala Učiteljsku školu časnih sestara u Kaloči, gde je stekla diplomu nastavnice mađarskog jezika.

Dnevnik Rozalije Mamužić, udate Tantoš, iz kojeg sada dajemo na uvid delove iz 1916. godine, vođen je od 1916. do 1920, na mađarskom jeziku. Zbog izvornog konteksta teksta, odlučili smo da se studija napiše na istom jeziku, ali se planira njeno objavljivanje sa dodatnim istraživačkim rezultatima i delovima dnevnika i na srpskom jeziku. Dnevnik je raritet iz vremena Velikog rata, pisan u zaleđu iz vizure žene. Osim mnoštva biografskih podataka, on iznosi vredne podatke u oblasti etnologije, sociologije, istorije itd. u sferama privatnog i javnog života Subotice. Iz njega dobijamo uvid i u život nastavnika crtanja, Janoša Tantoša, čija je pedagoška delatnost u Subotici od 1908. do 1925. vredna pažnje, kao odraz vremena i društva datog perioda, ali i kao karika u lancu razvoja likovne pedagogije kod nas.

1. táblázat. Tantos János tantárgyai, évfolyamokra bontva, a Mintarajziskola- és Rajztanárképzőben

1. Table. Subjects of János Tantos, at different grades, in the Drawing and Art Professors College

I. évfolyam	II. évfolyam	III. évfolyam	IV. évfolyam
alakrajz és festés	alakrajz és festés	alakrajz és festés	alakrajz és festés
csendélet rajzolás és festés	csendélet rajzolás és festés	csendélet rajzolás és festés	csendélet rajzolás és festés
éкіtményes rajz (ornamentika)	éкіtményes rajz (ornamentika)		
ábrázoló geometria	ábrázoló geometria		
mintázás	mintázás	mintázás	
boncalaktan			
magyar irodalom			
nevelés és tanítástan			
	iparművészeti rajz és tervezés	iparművészeti rajz és tervezés	iparművészeti rajz és tervezés
	építészeti rajz	építészeti rajz	építészeti rajz
	stíl és alaktan	stíl és alaktan	stíl és alaktan
	látszattan és rajz	látszattan és rajz	
		művészettörténet	művészettörténet
		pedagógia	pedagógia

1. kép. Tantos János arcképe, fénykép, magántulajdon

Figure 1. Portrait of János Tantos, photo, private property

2. kép. Mamuzsich Rózsa arcképe, 1910, fénykép, magántulajdon (fotó: Vajda Sándor, Szabadka)

Figure 2. Portrait of Rózsa Mamuzsich, 1910, photo, private collection (photo: Sándor Vajda, Subotica)

3. kép. Csoportfelvétel a pesti Mintarajziskola és Rajztanárképzőben alakrajz órán 1904. október 7-én, Tantos János középen, az állványra támaszkodva, fénykép, magántulajdon

Figure 3. Group photograph in the Drawing and Art Professors College in Budapest in a sketch-drawing class, October 7th, 1904. János Tantos in the middle, leaning on the stand, photo, private property

4. kép. A Mamuzsich testvérek, jobbról balra: Rózsa, Mathia „Macus”, Mihály, János; 1910, fénykép, magántulajdon (fotó: Vajda Sándor, Szabadka)

Figure 4. The Mamuzsich siblings, from right to left: Rózsa, Mathia „Macus”, Mihály, János; 1910, photo, private property (photo: Sándor Vajda, Subotica)

5. kép. A Mamuzsich család háza, Szabadka, fénykép (terepfelvétel, 2018)

Figure 5. The house of the Mamuzsich family, Subotica, photo (fieldwork photography, 2018)

6. kép. A Miaszszonyunkról nevezett kalocsai szegény iskolanővérek vezetése alatt álló Szabadkai Katolikus Polgári és Elemi Leányiskola homlokzata, a fénykép az intézet értesítőjében jelent meg 1903-ban

Figure 6. Frontage of the Subotica Civilian Catholic Girls Elementary School under the guardianship of the Poor Sisters of Saint Francis from Kalocsa, the photo was published in the School's report in 1903

7. kép. Tantosné Mamuzsich Rózsa gyermekeivel, Lászlóval és Magdával, 1914 körül, fénykép, magántulajdon (fotó: Hollósi, Szabadka)

Figure 7. Mrs. Tantos (Rózsa Mamuzsich) with her children, László and Magda, about 1914, photo, private collection (photo: Hollósi, Subotica)

Lovász Gabriella [*]
Szabadkai Városi Múzeum
Zsinagóga tér 3.
24 000 Szabadka, Szerbia
lovaszgabi@gmail.com

UDC 069(497.113 Subotica)

Mihájlovity Anikó [**]
Szabadkai Városi Múzeum
Zsinagóga tér 3.
24 000 Szabadka, Szerbia
anikobaba1@gmail.com

Közlésre átadva: 2018. június 20.
Közlésre javasolva: 2018. szeptember 12.

JÉGKORSZAKI ÓRIÁSOK A Szabadkai Városi Múzeum természettudományi tárlatához kapcsolódó kísérleti múzeumpedagógiai foglalkozás

Szakmai tanulmány

ICE AGE GIANTS Experimental Museum Educational Program Related to the Natural History Exhibition of the Municipal Museum in Subotica

Professional paper

Absztrakt: A Szabadkai Városi Múzeum Természeti osztályának készülő kiállításához több múzeumpedagógiai foglalkozást is tervezünk. A terveink megvalósításához elsőként egy kísérleti foglalkozást dolgoztunk ki *Jégkorszaki óriások* címmel. Kísérletünk célja az volt, hogy felmérjük, van-e igény ilyen jellegű programokra, a megcélzott korcsoportnak megfelel-e a téma feldolgozottságának mélysége, illetve a kiválasztott módszerek mennyire hatékonyan közvetítik az ismereteket.

[*] dr. Kajdocsi Lovász Gabriella, biológus-antropológus, kurátor
dr Gabriela Kajdoči Lovas, biolog-antropolog, kustos
PhD Gabriella Kajdocsi Lovász, biologist-anthropologist, curator

[**] Mihájlovity Anikó, múzeumpedagógus
Aniko Mihajlović, muzejski pedagog
Anikó Mihájlovity, museum educator

Magának a *Jégkorszaki óriások* című foglalkozásnak a célja pedig, hogy az általános iskola alsó tagozatos tanulóiban reális képet alakítson ki a „jégkorszakról”, pontosabban az utolsó glaciális élővilágáról, és megismertessük az állatvilág hideg éghajlathoz való alkalmazkodásának módjait is. A foglalkozás során különböző ismeretátadási formákat kombinálunk: alapvetően a dialógusok dominálnak, a monologikus közlések rövidek, közben pedig nagy hangsúlyt fektetünk a szemléltetésre (múzeumi tárgyakkal, vetítéssel). Az órát több szakaszra bontjuk, a bevezető rész egy „tárlatvezetés”, melyben a *Pillantás a múltba: a jégkorszak vége* című diorámát mutatjuk be a gyerekeknek. A bevezető ráhangolódás után a kihalt nagy testű emlősökről szóló vetítéssel egybekötött interaktív előadás következik. A foglalkozás záró szakaszában képzőművészeti munkák készítésével segítjük az elhangzottak feldolgozását, rögzítését. Tapasztalataink alapján megállapíthatjuk, hogy az alsó tagozatos általános iskolások számára megfelelt a téma feldolgozottságának mélysége, a kiválasztott módszerekkel pedig hatékonyan tudtuk az ismereteket közvetíteni. Mindezek megerősítenek bennünket abban, hogy jó úton járunk, és érdemes a természettudományi tárlatunkhoz kapcsolódó foglalkozásokat tervezni és megtartani.

Kulcsszavak: Természeti osztály, múzeumpedagógiai foglalkozás, *Jégkorszaki óriások*, interaktív előadás, élményszerű tanulás

Abstract: We are planning several educational programs connected to the new exhibition of the Department for Natural History of the Municipal Museum in Subotica. In order to implement our plans, first we thought of an experimental educational program called *Ice Age Giants*. The aim of our experiment was to find out if there was a need for programs like this, if it is the right way to present the topic for schoolchildren, if it is an appropriate methodology to transfer knowledge. The aim of the workshop under the title *Ice Age Giants* is to form a realistic picture in children's mind (elementary school lower grade pupils) about the „Ice Age”, i.e. the flora and fauna of the last glacial period, as well as to present how animals adapt to colder climate. During the workshop we combine different forms of transferring knowledge: basically dialogues are dominant, monologues are short, while we put a greater emphasis on demonstration (with museum artefacts and projections). We divide the class into several parts: the introduction is a „guide through the exhibition”, during which we present the diorama called *A Glimpse into the Past: the End of the Ice Age*.

After the introductory part a projection and an interactive lecture about extinct giant mammals follows. In the end of the workshop children are creating works of fine art in order to process and understand what was presented. According to our experience, the program was appropriate for lower grade elementary school children, we could successfully communicate and transfer knowledge to children with the methodology we have chosen. All these facts confirm that this is a good way and it is worthwhile to plan and implement programs connected to the natural science exhibition.

Keywords: Department for Natural History, museum workshop, *Ice Age Giants*, interactive presentation, experience based learning

BEVEZETŐ

A Szabadkai Városi Múzeum Természeti osztályának készülő kiállítása egy komplex tárlat, amely több, egymással szoros kapcsolatban álló tematikus egységből áll. Az élőhelyeket bemutató diorámák Észak-Bácska természeti értékeit, jellegzetes növény- és állatfajait, azok változatosságát, szépségét ismertetik. A tárlat kitér a mai (recens), számunkra ismert élővilág kialakulásához vezető tényezők ismertetésére is: egy nagy méretű diorámaival az utolsó glaciálisban zajló folyamatokra, az antropológiai részleggel pedig a különböző régészeti korszakokban itt élt emberek hatására utalunk. Külön szekció foglalkozik a természeti értékeinket veszélyeztető jelenkori emberi tevékenységekkel, és a természetvédelem kérdéseivel. Mindezek mellett a természettudományi osztály gyűjteményének ritkaságszámba menő kincseit (pl. trófeagyűjteményét) és a gyűjteménykezelői munka világát is bemutatjuk.

A kiállítás tervezésekor arra törekedtünk, hogy a tárlat „látogatóbarát” legyen, tehát a tudományos igényesség mellett nagy hangsúlyt fektettünk pedagógiai szempontokra is. Egyrészt a tárlat különböző pontjain játékokat helyezünk el (pl. kérdés-feleletes játék, puzzle), melyek az egyéni látogatókat szórakoztatva tanítják. Másrészt kialakítottunk egy pedagógiai kuckót, ahol a kiállításhoz kapcsolódó csoportos oktatási tevékenységek folyhatnak.

Az elmúlt években a Szabadkai Városi Múzeumban folyamatosan fejlesztjük a múzeumpedagógiai foglalkozások megtartásához szükséges infrastruktúrát, hogy az érdeklődőknek élményszerű tanulást biztosíthassunk. Célunk, hogy „az élmények hatására a gyermekekben felszabaduljanak a gátlások” (Menjünk múzeumba n.d.: 6), hogy olyan érzelmi nyomot hagy-

junk ifjú látogatóinkban, amely visszatérésre sarkallja őket, és a múzeumra olyan izgalmas helyként tekintsenek, ami kielégíti az érdeklődésüket. Tehát fontosnak tarjuk, hogy a múzeumi tanulás emlékezetes és élvezetes legyen, ezt pedig úgy tudjuk elérni, ha játékos, szórakoztató formában adjuk át a tudást, miközben okszerű, elgondolkoztató beszélgetésekbe merülünk. Alkalmazkodunk a látogató igényeihez, az új ismereteket a már meglévő tudáshoz, tapasztalatokhoz próbáljuk kötni. Lehetővé tesszük, hogy felfedezzenek, vizsgálódhassanak, tapasztalatokat szerezzenek, és mindezeket autentikus, valódi tárgyakon keresztül tehetik, többféle érzékszerv használatával (Vásárhelyi 2010: 100).

Mindezeket szem előtt tartva több múzeumpedagógiai foglalkozást is tervezünk a természettudományi tárlathoz kapcsolódóan: minden egyes tematikus egységhez külön-külön (vagy akár több) programot dolgozunk ki, mellyel kiegészítjük az iskolai kereteken belül környezetünkről megszerzett tudást. A foglalkozások célcsoportjai a gyerekek, az óvodás korúaktól a középiskolásokig, az adott témák feldolgozását, illetve a módszertant az életkori igényekhez igazítjuk.

A terveink megvalósításához elsőként egy kísérleti múzeumpedagógiai foglalkozást dolgoztunk ki *Jégkorszaki óriások* címmel. Kísérletünk célja az volt, hogy felmérjük, van-e igény ilyen jellegű programokra, a megcélzott korcsoportnak megfelel-e a téma feldolgozottságának mélysége, illetve a kiválasztott módszerek mennyire hatékonyan közvetítik az ismereteket.

***Jégkorszaki óriások* múzeumpedagógiai foglalkozás háttere, célkitűzése**

A kiállítás egyik leglátványosabb egysége a bejáratnál szemben elhelyezett *Pillantás a múltba: a jégkorszak vége* címet viselő dioráma. A Würm glaciális végére jellemző táj megelevenítésével az akkori élővilág rendkívüli gazdagságát kívánjuk szemléltetni. A dioráma bemutatja a hideg, száraz, a növényzet számára kifejezetten kedvezőtlen éghajlat miatt kialakult sztyepp vegetációt. Az utolsó glaciálisra jellemző, még ma is élő állatfajokat (pl. szürke farkas, sarki lúd, rétisas, menyét) dermoplasztikus preparátumokkal jelenítjük meg, míg a kihalt fajokat (pl. gyapjas mamut, sztyeppi bölény, őstulok) csontvázmaradványaikkal szemléltjük a diorámát határoló vitrinekben. A korszak állat- és növényvilágának megismerését feliratok, valamint érintőképernyős tartalom is segíti. Utóbbiban részletesen ismertetjük a jégkorszak éghajlatát, növény- és állatvilágát, valamint azokat a folyamatokat, melyek a mai táj kialakulásához vezettek (löss lerakódása,

homok mozgása), de szót ejtünk a pleisztocén végi kihalási hullámról és az azt túlélő fajokról is. A dioráma kialakításánál, valamint az érintőképernyős alkalmazás tartalmának szerkesztésekor a tudományos szakirodalomra és ismeretterjesztő munkákra egyaránt támaszkodtunk (Bajzáth 1996: 6–11, Sturc 1997: 24–25, Simon 2001, Elias & Schreve 2006, Járainé Komlódi 2006: 23–24, A Kárpát-medence emlősfauunájának kialakulása 2007: 34–39).

A *Jégkorszaki óriások* című múzeumpedagógiai foglalkozás célja, hogy az általános iskola alsó tagozatos tanulóiban reális képet alakítson ki a „jégkorszakról”, pontosabban az utolsó glaciális élővilágáról. Tudatosítani szeretnénk, hogy vidékünk mind a növényzet, mind az állatvilág tekintetében rendkívüli módon eltért a jelenlegi, ember formálta kultúrtájtól, és megjelenésében leginkább a mai afrikai szavannára hasonlított: a nagy kiterjedésű füves térségeken legelő állatok csordái vándoroltak, rájuk pedig nagyragadozók vadásztak. Másrészt szeretnénk megismertetni az állatvilág hideg éghajlathoz való alkalmazkodásának módjait is, amit a kihalt állatfajokra fókuszálva teszünk, kiemelve a legszembetűnőbb tulajdonságaikat: a nagy termetet, a vastag szőrzetet, illetve a növényevőkre jellemző, tartalék zsír tárolására szolgáló púpot. Mindezt kötetlen körülmények között, több múzeumpedagógiai módszer ötvözésével valósítjuk meg.

A MÚZEUMPEDAGÓGIAI FOGLALKOZÁS MENETE

A foglalkozás menetét úgy alakítottuk ki, hogy maga a tanulási folyamat emlékezetes és élvezetes legyen, ezzel pedig folyamatosan fenn tudjuk tartani a gyermekek figyelmét (1. táblázat) (Vásárhelyi 2010: 100). Annak érdekében, hogy a koncentráció miatt ne fáradjanak el, az órát több szakaszra bontjuk, melyekben a különböző ismeretátadási formákat kombináljuk: alapvetően a dialógusok dominálnak, a monologikus közlések rövidek, közben pedig nagy hangsúlyt fektetünk a szemléltetésre is (Szlovákné Veidinger et al. 2012: 17–19, Hartmann & Holler 2013: 5, Vásárhelyi 2014: 8–10). Mindezekkel az aktív tanulási folyamatokat helyezzük előtérbe, hiszen azok hatékonysága messze nagyobb a passzív módszerekétől (Hooper-Greenhill 1994 in Vásárhelyi 2014: 8).

A foglalkozást egy „tárlatvezetéssel” kezdjük, melyben a *Pillantás a múltba: a jégkorszak vége* című diorámát mutatjuk be a gyerekeknek – a vezetés interaktivitásra épül, rávezető kérdésekkel segítjük, hogy maguk fogalmazzák meg a korszak jellemzőit (pl. éghajlatát) és a diorámában látottakat. Ugyanakkor felmérjük gyerekek témával kapcsolatos tudásszintjét is (pl. a Jégkorszak című animációs film hatását).

A bevezető ráhangolódás után a kihalt nagy testű emlősökről szóló vetítéssel egybekötött interaktív előadás következik (1. kép). A gyerekek szőnyegen, mamutot formáló párnákon foglalnak helyet, hogy a formalitásoktól mentes körülmények segítsék a feloldódásukat. A foglalkozás ezen szakaszában a szemléltetés, a magyarázat és a megbeszélés módszerét kombináljuk. A szemléltetés alapja az általunk összeállított prezentáció, melyben a szóban forgó állatfajok rekonstrukciói mellett bemutatjuk a méreteiket is az emberhez, illetve a ma élő rokon fajokhoz viszonyítva, de képeket láthatnak arról is, milyen formában kerülnek elő a maradványaik (csontok, mumifikálódott egyedek). A szemléltetéshez a vetítés mellett a gyűjteményünk-ből származó leleteket is felhasználjuk, melyeket a gyerekek megfoghatnak, megtapogathatnak, így megtapasztalhatják, illetve elképzelhetik az egykor élt állatok valódi méretét, tömegét, arányait (2. kép). A vetítés során megbeszéléssel, rávezető kérdésekkel ismertetjük fel a bemutatott állatok közös jellemzőit, külön hangsúlyt helyezve azokra a tulajdonságokra, melyekkel a hideg éghajlathoz alkalmazkodtak. Az összefüggések, szabályok, valamint a fogalmak megértését magyarázatokkal is elősegítjük.

A interaktív vetítés végén megbeszéljük a látottakat és az elhangzottakat, miközben újra szemügyre vesszük a diorámát.

A foglalkozás záró szakaszában képzőművészeti munkák készítésével segítjük az elhangzottak feldolgozását, rögzítését. Az első és második osztályos tanulók az ismertetett állatokról készült színezőket festenek ki (3. kép). Arra biztatjuk őket, hogy a felhasznált színek valósághűek legyenek (vissza tudják-e idézni vetítés során bemutatott rekonstrukciókat). A harmadikos, negyedikes korosztálynál kétféle alkotási lehetőséget is felajánlunk. Egyrészt ők is színezhetnek, de esetükben arra kérjük őket, hogy a festés technikájával érzékeltessék a szőrzet vastagságát is. A másik lehetőségénél felajánljuk, hogy örökítsék meg a diorámát, vagy annak egy általuk kiválasztott részletét (4. kép). Az elkészült műveket hazavihetik, illetve aki szeretné, kiállíthatja a kiállítás pedagógiai kuckójában.

KÖVETKEZTETÉSEK

2017-ben 5 magyar, illetve 8 szerb nyelvű foglalkozást tartottunk összesen 282 gyermek részvételével. Átlagosan 15–25 fős csoportokkal dolgoztunk, de előfordult, hogy két osztályt is fogadtunk egyszerre, kb. 40 fővel.

A pedagógusok visszajelzéseiből arra következtettünk, hogy nagy az igény a múzeum oktatási tevékenységére, és szívesen hoznák a gyerekeket

ilyen jellegű foglalkozásokra. Általános probléma azonban, hogy az iskolák nagy része nem szerez tudomást ezekről a lehetőségekről, és így nem tudja beépíteni a négyéves tervébe – pl. jelenlegi honlapunkon nincsenek aktualizálva a foglalkozásokkal kapcsolatos információk. Emiatt a külföldi példák nyomán valódi pedagógiai információkkal fogunk megjelenni a múzeum újonnan készülő honlapján, mint pl. óravázlatok, letölthető képek és feladatlapok (Kárpáti & Szirmai 2010: 31). Emellett további kommunikációs formákat is be kell vetnünk, ha célt akarunk érni: pl. az iskolák, tanárok személyes megkeresését, az oktatók beavató tárlatvezetését, elektronikus hírlevelek küldését, pedagógus továbbképzéseken való megjelenést, stb. (Kárpáti & Szirmai 2010: 86–87).

A foglalkozásokon azt tapasztaltuk, hogy a gyerekeket érdekli a jégkorszak témája, lelkesen válaszolnak a feltett kérdésekre, sőt, ők maguk is bátran kérdeznak. A dialógusokkal tehát sikerült közvetlen kapcsolatot kialakítani a csoporttagokkal, illetve a rávezető kérdésekkel sikerélményben is részesültek. A monologikus részek csak a magyarázatoknál fordulnak elő, és azok is csak kis mértékben, hogy a gyerekek ne veszítsék el érdeklődésüket. Ezeket a magyarázatokat rövid idő alatt megértették, az összefüggéseket jól felismerték, és a foglalkozás későbbi szakaszaiban tett visszautalásoknál könnyen felidéztek. A legnagyobb sikert a maradványok megfigyelése aratta: az őszallatok csontjait szakfelügyelet mellett megtapogathatták, megemelhették, így megtapasztalhatták, mekkorák is voltak ezek a valaha élt óriások. Külön élményt jelentett számukra, hogy olyan tárgyakhoz is hozzáférhettek, amelyek a kiállítás részei, és amelyek alapvetően elérhetetlenek a látogatók számára.

Tapasztalataink alapján megállapíthatjuk, hogy az alsó tagozatos általános iskolások számára megfelelt a téma feldolgozottságának mélysége, a kiválasztott módszerekkel pedig hatékonyan tudtuk az ismereteket közvetíteni. Mindezek megerősítenek minket abban, hogy jó úton járunk, és érdemes a természettudományi tárlatunkhoz kapcsolódó foglalkozásokat tervezni és megtartani.

További terveink között szerepel a *Jégkorszaki óriások* című foglalkozás adaptálása a felső tagozatos, illetve a középiskolai diákok részére. Emellett folyamatban van a kiállításhoz kapcsolódó további témakörök feldolgozása, óratervének elkészítése. Az aktív tanulás jegyében olyan módszereket is fel szeretnénk használni, mint a kutatómunka (pl. antropológiai kutatás egy egyén vizsgálatán keresztül), kiscsoportos projektek (pl. természetvédelem – vízfogyasztás csökkentése, hulladékkezelés, stb), egyéni fog-

lalkoztató füzetek használata, stb.

Végső soron célunk, hogy a természetes környezetünket megbecsülő, annak problémái iránt érzékeny, múzeumlátogató generációt neveljünk fel.

IRODALOMJEGYZÉK

A Kárpát-medence emlősfanájának kialakulása. (2007). In: Bihari, Z., Csorba, G., Heltai, M. (Eds), *Magyarország emlőseinek atlasza*. Budapest: Kossuth Kiadó, 25–42.

Bajzáth, J. (1996). *Flóra- és vegetációtörténet a Kárpát-medencében. Az utolsó 2,5 millió év. Lacertina füzetek 1*. Budapest: Magyar Természettudományi Múzeum.

Elias, S.A., Schreve, D. (2006). Vertebrate Records: Late Pleistocene megafaunal extinctions. In: Elias, S.A. (Ed), *Encyclopedia of Quaternary Science*. Amsterdam, Boston, Heidelberg: Elsevier Science, 3202–3217. https://pure.royalholloway.ac.uk/portal/services/downloadRegister/1398773/Article_318_Late_Pleistocene_megafaunal_extinctions.pdf

Hartmann, É., Holler, J. (2013). *Mindenki Múzeuma. Foglalkozásaink kicsiknek és nagyoknak*. Budapest: Magyar Természettudományi Múzeum.

Hooper-Greenhill, E. (1994). *Museums and their visitors*. London: Routledge.

Járainé Komlódi, M. (2006). Vegetációnk története az utolsó jégkorszaktól. In: Fekete, G., Varga, Z. (Eds), *Magyarország tájainak növényzete és állatvilága*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 23–26.

Kárpáti, A., Szirmai, A. L. (2010). Múzeumpedagógia Magyarországon. Értékelő elemzés az Országos Múzeumpedagógiai Adatbázishoz. In: Káldy, M., Kárpáti, A., Szirmai, A. L. (Eds), *Helyzetkép és perspektívák. Múzeumpedagógia Magyarországon 2008–2009. Múzeumi iránytű 5*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Múzeumi Oktatási és Képzési központ, 13–161.

Menjünk múzeumba! Segédanyag a múzeumpedagógia módszertanához. (n.d.) <http://docplayer.hu/793782-Menjunk-muzeumba-segedanyag-a-muzeumpedagogia-modszeratanahoz.html>

Simon, T. (2001). *A magyarországi edényes flóra határozója. Harasztok – virágos növények*. 4., átdolgozott kiadás. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Sturc, B. (1997). *A Szabadka–Horgosi-homokpuszta természetes flóráképe és megőrzésének kérdései*. Szabadka: Szabadegyetem.

Szlovákné Veidinger, É., Dobozy, N. E., Gyimesiné Oswald, J., Polgár, M. (2012). *A tárgy – egy egész világ. Témahetek a 16-17. századi Magyarország történetéhez a Magyar Nemzeti Múzeummal*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

Vásárhelyi, T. (2010). A londoni Természettudományi Múzeum (The Natural History Museum, London). In: Bereczki, I., Sági, I. (Eds), *Múzeumpedagógiai módszerek – európai példák és hazai alkalmazások. Múzeumi iránytű 5*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Múzeumi Oktatási és Képzési központ, 97–122.

Vásárhelyi, T. (2014). Miért menjünk múzeumba? *Múzeumok mindenkinek* 2, 4–10.

Gabrijela Lovas / Aniko Mihajlović

DŽINOVI LEDENOG DOBA

Eksperimentalna muzejsko-pedagoška radionica vezana za Prirodnjačku izložbu Gradskog muzeja Subotica

U Gradskom muzeju Subotica u pripremi je stalna postavka Prirodnjačkog odeljenja. To je kompleksna izložba sastavljena od više tematskih celina koje su čvrsto povezane. U toku planiranja pokušali smo da napravimo izložbu koja će biti „prijatelj posetilaca”, jer pored snažnog naučnog, veliki naglasak smo stavili i na pedagoške aspekte. Naš cilj je da se mladi posetioci zbog efekta iskustva oslobode inhibicija, i da steknu emocionalne doživljaje koji će ih inspirisati za povratak u muzej kao uzbudljivo mesto i zadovoljiti njihove interese. Imajući ovo na umu, planiramo brojne muzejsko-pedagoške radionice vezane za prirodnjačku izložbu: izradićemo za svaku tematsku jedinicu odvojene (ili za svaku i više različitih) programa kojima možemo dopuniti znanje dobijeno u školi. Ciljne grupe su deca od predškolske ustanove do srednje škole, a obradu teme prilagođavamo datim starosnim grupama.

Da bismo ostvarili svoje planove, prvo smo razvili eksperimentalni muzejsko-pedagoški rad pod nazivom „Džinovi ledenog doba”. Cilj našeg eksperimenta je bio da vidimo ima li interesovanja za ovakve vrste programa, da li je program odgovarajući za niže razrede osnovne škole, i da li izabrane metode efikasno prenose znanja.

Cilj muzejsko-pedagoške igraonice pod nazivom „Džinovi ledenog doba” je da deci u nižim razredima da realnu sliku o ledenom dobu, tačnije o fauni poslednjeg glacijalnog perioda, i da ih upozna o načinu prilagođavanja hladnoj klimi. Tok radionice je osmišljen tako da sam proces učenje bude nezaboravan i prijatan i da stalno možemo deci držati pažnju. U tom cilju kombinujemo različite oblike prenosa znanja, u osnovi dominiraju dijalozi, monolozi su kratki, usput veliki akcenat je na ilustrovanju (kontakt sa muzejskim predmetima, projekcije). Čas smo podelili na više delova: uvod je „vođenje kroz izložbu”, u kome deci prikazujemo dioramu pod nazivom „Pogled u prošlost: kraj ledenog doba”. Nakon uvoda sledi interaktivno predavanje o izumrlim džinovskim sisarima. U završnoj fazi radionice, izradom crteža pomažemo obradu saslušanih informacija.

Na radionicama smo otkrili da decu interesuje tema ledenog doba, rado odgovaraju na pitanja, pa čak i oni, hrabro postavljaju pitanja. Najveći uspeh je bio posmatranje arheoloških predmeta, tj. kostiju

drevnih životinja koje su mogli uz nadzor da uzmu u ruke, da ih podignu i tako su iskusili kolike su bile ove gigantske životinje u prošlosti. Na osnovu naših iskustava, možemo da zaključimo da je način obrade predmeta bio adekvatan za niže razrede osnovne škole, i da smo izabranim metodama uspeli efikasno da prenesemo znanje. Sve ovo potvrđuje da smo na dobrom putu i da вреди planirati i realizovati radionice za našu izložbu prirodnjačkog odeljenja.

1. táblázat. A Jégkorszaki óriások című múzeumpedagógiai foglalkozás óramenete

Table 1. Lesson plan for the Ice Age Giants educational program

Idő	Kiállítási tárgyak, kapcsolódási pontok	Az óra menete	Munkaformák, módszerek, eszközök
10'	Pillantás a múltba: a jégkorszak vége című dioráma	Bevezető tárlatvezetés Ki tudja mi az a jégkorszak? Milyen volt akkoriban az időjárás/éghajlat? (Képzeljük el!) Milyen állatok élhettek a környékünkön? (Figyeljük meg, mit látunk a diorámában és a határoló vitrinekben)	Frontális munka: irányított kérdés-válasz, közös megbeszélés
25'	Kihalt állatok csontmaradványai (pl. gyapjas mamut fog, agyar, állkapocs, sztyeppi bölény koponya, őstulok koponya)	Interaktív vetítés A kihalt, nagy testű növényevőkről és ragadozókról készült prezentáció megtekintése, miközben irányított kérdésekkel felismertetjük a hideghez való alkalmazkodás miatt kialakult jellegzetes tulajdonságaikat (nagy termet, vastag szőrzet, púp). A vetítés közben a beszélgetést valódi maradványok kézbeadásával tesszük élményszerűvé.	Frontális munka: irányított kérdés-válasz, közös megbeszélés, magyarázat szemléltetéssel Közvetlen tapasztalatokon nyugvó tanulás: tapogatható, megemelhető tárgyak
10'	Pillantás a múltba: a jégkorszak vége című dioráma	Befejezés – beszélgetés A látottak és hallottak megerősítése a dioráma újbóli megtekintésével, és annak újbóli értelmezésével. Mi az, amit másképp látunk? Melyik jégkorszaki állatokat tudják felidézni? Melyik tetszett a legjobban és miért?	Frontális munka: irányított kérdés-válasz, közös megbeszélés
15'	Pillantás a múltba: a jégkorszak vége című dioráma	Képzőművészeti alkotások készítése A látottak és hallottak után a dioráma (vagy egy részletének) lerajzolása, állatos színezők kiszínezése	Egyéni munka: A4-es papírlap, színező, színes ceruzák, filctollak

1. kép. Vetítéssel egybekötött interaktív előadás (fotó: Kolovíc Svetlana)

Figure 1. Interactive presentation with projection (photo: Kolovíc Svetlana)

2. kép. Szemléltetés autentikus, valódi tárgyakkal (fotó: Kolovíc Svetlana)

Figure 2. Presentation with authentic, real objects (photo: Kolovíc Svetlana)

3. kép. Jégkorszaki állatos színezők kifestése (fotó: Kolović Svetlana)

Figure 3. Colouring of ice-age animal colouring pages (photo: Kolović Svetlana)

4. kép. A Jégkorszaki óriások című foglalkozáson készült alkotás

Figure 4. A drawing made during the Ice Age Giants educational program

Душица Зрнић [*]

Градски музеј Суботица

Трг синагоге 3

24000 Суботица, Србија

dusica.zrnic@gmail.com

UDC 595.78(497.113 Subotica)

Милош Поповић [**]

Универзитет у Нишу, Природно-математички факултет,

Департман за биологију и екологију

Вишеградска 33

18000 Ниш, Србија

mpopovic@pmf.ni.ac.rs

Примљено: 2. јул 2018.

Прихваћено: 10. октобар 2018.

ДНЕВНИ ЛЕПТИРИ У ЕНТОМОЛОШКОЈ ЗБИРЦИ ГРАДСКОГ МУЗЕЈА СУБОТИЦА (LEPIDOPTERA: PAPILIONOIDEA)

Стручни рад

BUTTERFLIES IN THE ENTOMOLOGICAL COLLECTION OF THE MUNICIPAL MUSEUM OF SUBOTICA (LEPIDOPTERA: PAPILIONOIDEA)

Professional paper

Апстракт: Рад на прикупљању ентомолошке збирке Градског музеја у Суботици започео је крајем 19. века, иако прикупљени материјал из овог периода није остао сачуван. У протеклих 17 година започета је обнова ентомолошке збирке, а међу прикупљеним примерцима издваја се богата колекција дневних лептира из ширег подручја града Суботице. Овај рад представља научну ревизију врста дневних лептира из енто-

[*] Душица Зрнић, биолог, музејски саветник

Dušica Zrnić, biológus, múzeumi tanácsos

Dušica Zrnić, biologist, museum counsellor

[**] др Милош Поповић, биолог, истраживач-сарадник

dr. Miloš Popović, biológus, tudományos munkatárs

Miloš Popović PhD, biologist, research assistant

молошке збирке, уз допуну пописа збирке врстама дневних лептира који раније нису навођени за Градски музеј. Укупно пет врста из збирке је погрешно идентификовано (*Plebejus idas*, *Polyommatus bellargus*, *Colias chrysotheme*, *Mesoacidalia aglaja* и *Plebejus sephirus*), док је 14 врста ново за збирку дневних лептира. Након ревизије, каталог збирке Градског музеја Суботица укључује 53 врсте дневних лептира. Укупни број врста искључује једини, изгубљени примерак врсте *Argynnis paphia*. Укупан број јединки из реда *Lepidoptera* (дневних и ноћних лептира) у каталогу збирке сада броји 286 примерака, а ова цифра би била већи да је у рад укључен део ноћних лептира који још увек нису уведени у каталог ентомолошке збирке. Надамо се да ће ревизија збирке послужити даљем, систематичном раду на прикупљању дневних лептира и помоћи бољем познавању фауне ове групе инсеката у околини Суботице.

Кључне речи: Србија, Војводина, фауна, научна ревизија, каталог збирке

Abstract: Work on entomological collection of the Municipal Museum of Subotica started at the end of the 19th century, although the material collected during this period was not preserved. Renewal of the entomological collection started in the last 17 years and butterflies collected in the wider area of Subotica are clearly standing out of the collected material. This work represents the scientific revision of the butterfly species in the entomological collection with additions of butterfly species that were not listed for the Municipal Museum. In total, five species from the collection were misidentified in previous revisions (*Plebejus idas*, *Polyommatus bellargus*, *Colias chrysotheme*, *Mesoacidalia aglaja* and *Plebejus sephirus*), while 14 species are proven to be new for the butterfly collection. After the revision, the catalogue of the Municipal Museum of Subotica includes 53 species of butterflies. The total number of species excludes the lost, and only specimen of *Argynnis paphia*. The total number of individuals of the ordo *Lepidoptera* (butterflies and moths) in the catalogue is 286 prepared specimens and this number would be larger if the work included moths specimens that were not included in the official catalogue of the entomological collection. We hope this revision will help in further systematic work on collecting butterflies and give better knowledge on this insect group in the Subotica region.

Keywords: Serbia, Vojvodina, fauna, scientific revision, collection catalogue

УВОД

Градски музеј у Суботици основан је 1948. године као музеј завичајног типа. Рад на прикупљању ентомолошког материјала датира с краја 19. века, када је основано Удружење за библиотеку и музеј. Нажалост, ови примерци нису сачувани до данашњих дана, а подаци о постојању ентомолошке збирке могу се добити једино на основу пописа инвентара из периода од 1901. до 1925. године (Csíre 2006). Изгледа да се у збирку музеја убрајала и богата колекција Алфреда Тауберта са преко 25000 препарираних јединки (Rafajlović & Seleši 1958, Seleši & Rafajlović 1963). Иако ентомолошки материјал није сачуван, у депоу музеја се још увек могу наћи вредни рукописи професора Тауберта.

Обнову ентомолошке збирке започео је 2001. године тадашњи препаратор музеја, Флоријан Хорват. Он је из околине Суботице сакупио вредан ентомолошки материјал, међу којим, по броју примерака, доминирају дневни лептири. Лептире из ентомолошке збирке Градског музеја Суботица (229 примерака, 53 врста), који датирају из периода од 2001. до 2003. године, обрадила је колегиница Тимеа Чипе (Csíre 2006). Из групе дневних лептира укупно је наведено 45 врста инсеката, сврстаних у шест породица. Међутим, недавно је установљено да неколико јединки идентификованих као *Colias chrysotheme* не припадају овом таксону (Porović & Verovnik 2018). То је послужило као повод да се направи научна ревизија врста дневних лептира из ентомолошке збирке суботичког музеја. Поред ревизије већ публикованих података из ентомолошке збирке, у овај попис су уврштени и дневни лептири које је сакупио Флоријан Хорват током 2004. године. У каталог ентомолошке збирке су уврштени и примерци дневних лептира који су откупљени од Златка Зарина. Тачно порекло овог дела збирке није познато, пошто су препарирани примерци затечени на поткровљу куће. На основу присутних врста можемо претпоставити да материјал потиче из околине Суботице, а изглед јединки указује да су примерци сакупљени у неколико претходних деценија. Коначно, у збирку су недавно уврштене и две јединке врсте *Phengaris teleius*, врсте која је тек недавно забележена на подручју Суботице (Porović et al. 2014, 2017, Поповић 2017).

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

Основни циљ научне ревизије врста дневних лептира из ентомошке збирке Градског музеја Суботица био је провера претходне идентификације врста и правилно етикетирање постојећег материјала потпуним подацима о сваком примерку. Идентификација је вршена искључиво на основу изгледа крила одраслих јединки, уз употребу неколико сликовних кључева (Popović & Đurić 2011, Tolman & Lewington 2008, Tshikolovets 2011). Латински називи јединки дати су према списку дневних лептира Србије (Popović & Verovnik 2018), који прати недавне таксономске измене прихваћене за укључење у *Fauna Europaea* (Karsholt & van Nieukerken 2013). Иако су јединке затечене без инвентарских бројева, сви бројеви су успешно реконструисани на основу редоследа лептира унутар кутија. Оригиначне етикете лептира садрже латински назив врсте, локалитет и датум сакупљања. Поред ове етикете, додата је етикета која допуњава основне податке именом легатора и инвентарским бројем јединке. У случају да јединке нису идентификоване или да је оригинална идентификација била погрешна, додата је још једна етикета са редетерминацијом назива врсте.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Током ревизије збирке дневних лептира утврдили смо да је инвентарски број јединке *Colias hyale* (Linnaeus, 1758) сакупљене у Јасеновцу 26.6.2003. заправо 394, а не 393 како је раније наведено (Csíre 2006, Табела 2, ред 146). Прегледом целокупне збирке утврђено је да недостају две јединке дневних лептира (врсте *Polygonia c-album* и *Argynnis raphia*), као и три јединке ноћних лептира. Инвентарски бројеви ових јединки су 536, 577, 589, 590 и 598. Изгубљени препарат *A. raphia* је био једини примерак ове врсте у Градском музеју Суботица. Такође, пет јединки дневних лептира (инвентарски бројеви 431, 435, 460, 500 и 791) и две јединке ноћних лептира (инвентарски бројеви 588 и 591) су пропали, али су за ове примерке остале сачуване оригиналне легаторске етикете.

У књигу инвентара Градског музеја Суботица уврштено је нових 69 примерака дневних лептира (Табела 1, Слика 1, 2), иако свега трећина ових јединки има потпуне легаторске етикете. Укупно десет врста, *Ochlodes sylvanus*, *Carcharodus alceae*, *Pyrgus malvae*, *Pyrgus carthami*,

Zerynthia polyxena, *Pieris rapae*, *Phengaris teleius* (Слика 3), *Melitaea cinxia*, *Nymphalis polychloros* и *Aglais urticae*, није раније навођено у ентомолошкој збирци Градског музеја Суботица. Важно је напоменути да поуздано разграничење врста *Colias hyale* (Linnaeus, 1758) и *Colias alfacariensis* (Ribbe, 1905) није увек могуће на основу изгледа крила адултних јединки (Dincă et al. 2011). За непогрешиву идентификацију до нивоа врсте неопходно је извршити секвенцирање митохондријалне DNK или јединке идентификовати док су у ларвеном стадијуму, па је у овом раду задржана оригинална идентификација примерака (тј. *Colias hyale*).

Прегледом јединки из збирке установљено је 19 погрешно идентификованих примерака дневних лептира (Табела 2). Услед погрешних идентификација врсте *Plebejus idas*, *Polyommatus bellargus* (Слика 4), *Colias chrysotheme*, *Mesoacidalia aglaja* и *Plebejus sephirus* искључене су из списка врста Градског музеја Суботица. Од врста које су погрешно идентификоване, *Plebejus argus*, *Plebejus argyrognomon*, *Fabriciana niobe* и *Colias erate*, нису раније наведене за збирку Градског музеја.

Треба напоменути да су грешке у навођењу врсте *Plebejus idas* за подручје Србије веома честе (Popović & Verovnik 2018), при чему је у Војводини највероватније заступљена номинална подврста *Plebejus idas idas* (Linnaeus, 1761) (Tshikolovets 2011). Због тога се може очекивати њено присуство у широј околини Суботице, а налази се релативно једноставно могу потврдити дисекцијом гениталне структуре мужјака (Dincă et al. 2011). Иако постоји неколико историјских налаза врсте *Colias chrysotheme* на подручју Србије, није могуће потврдити веродостојност ових података, па лептир није наведен у фауни наше државе (Popović & Verovnik 2018). *C. chrysotheme* настањује степска подручја Евроазије, па се можда може очекивати на подручју Војводине због присуства у суседној Мађарској и Румунији (Gergely et al. 2017, Rákossy 2013).

Ревизијом збирке Градског музеја Суботица установљено је пет погрешно идентификованих врста, док је збирци придодато 14 врста које раније нису навођене. Укупан број врста дневних лептира у збирци музеја повећан је на 53, односно 54 уколико би укључили и изгубљени примерак лептира *Argynnis paphia*. Заступљено је пет фамилија, од шест колико се наводи за фауну Србије, и то *Hesperiidae*, *Papilionidae*, *Pieridae*, *Lycaenidae* и *Nymphalidae*. Када се уврсте нови примерци и изузме 12 примерака који су у међувремену пропали или изгубљени,

укупан број примерака из реда *Lepidoptera* у збирци Градског музеја је повећан на 286.

Збирка укључује и један део препарата ноћних лептира који нису уврштени у каталог ентомолошке збирке и које у наредном периоду треба обрадити. Приликом ревизије, сви прегледани примерци су правилно етикетирани и обележени инвентарским бројевима из каталога збирке. Ово представља основу за даљи систематични рад на збирци, њено трајно чување у музеју, али и за даљи рад на прикупљању фаунистичких података о дневним лептирима на подручју Суботице. Рад на ревизији лептира ентомолошке збирке тиме свакако није окончан. Уз правилно очување препарата, у наредном периоду више пажње треба посветити дигитализацији, каталогизацији примерака који нису ушли у садашњи попис, ревизији пола прикупљених примерака и провери евентуалних грешке у идентификацији дисекцијом гениталне структуре и молекуларним методама.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад на ревизији ентомолошке збирке дневних лептира делимично је финансирао Градски музеј Суботица, као и Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, преко пројекта број ОИ173025.

ЛИТЕРАТУРА

- Csipe, T. (2006). Entomološka zbirka Gradskog muzeja Subotica. *Museion*, 5, 229–272.
- Dincă, V., Zakharov, E. V., Hebert, P. D. N., Vila, R. (2011). Complete DNA barcode reference library for a country's butterfly fauna reveals high performance for temperate Europe. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 278, 347–355. <https://doi.org/10.1098/rspb.2010.1089>
- Gergely, P., Gó, Á., Hudák, T., Ilonczai, Z., Szombathelyi, E. (2017). *Nappali lepkéink - Határozó terepre és természetfotókhoz*. Budapest: Kitaibel Kiadó.
- Karsholt, O., van Nieukerken, E. J. (2013). *Lepidoptera, Moths and Butterflies, Fauna Europaea version 2017.06*. <https://fauna-eu.org>
- Popović, M., Đurić, M. (2011). *Dnevni leptiri Srbije – priručnik*. Beograd: HabiProt.
- Popović, M., Radaković, M., Đurđević, A., Franeta, F., Verovnik, R. (2014). Distribution and threats of *Phengaris teleius* (Lepidoptera: Lycaenidae) in Northern Serbia. *Acta Zoologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 60, 173–183.
- Popović, M., Šašić, M., Medenica, I., Šeat, J., Đurđević, A., Crnobrnja-Isailović, J. (2017). Living on the edge: population ecology of *Phengaris teleius* in Serbia. *Journal of Insect Conservation*, 21, 401–409. <https://doi.org/10.1007/s10841-016-9922-6>

- Поповић, М. (2017). Популациона екологија мочварног мравника [*Phengaris teleius* (Bergsträsser, 1779)] у Србији. Докторска дисертација. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, Природно-математички факултет.
- Popović, M., Verovnik, R. (2018). Revised checklist of the butterflies of Serbia (Lepidoptera: Papilionoidea). *Zootaxa*, 4438, 501. <https://doi.org/10.11646/zootaxa.4438.3.5>
- Rafajlović, A., Seleši, Đ. (1958). Iz entomološke zbirke prof. A. Tauberta (Subotica). *Zbornik Matice srpske za prirodne nauke*, 14, 1–58.
- Rákossy, L. (2013). *Fluturii diurni din România: Cunoaștere, protecție, conservare*. Cluj-Napoca: Editura MEGA, Tipărit la Tipografia ARTA.
- Seleši, Đ., Rafajlović, A. (1963). Iz entomološke zbirke prof. A. Tauberta (Subotica). *Zbornik Matice srpske za prirodne nauke*, 25, 155–182.
- Tolman, T., Lewington, R. (2008). *Collins butterfly guide: the most complete field guide to the butterflies of Britain and Europe*. London: HarperCollins Publishers.
- Tshikolovets, V.V. (2011). *Butterflies of Europe & the Mediterranean area*. Pardubice: Tshikolovets Publications.

Dušica Zrnić / Miloš Popović

NAPPALI LEPKÉK A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM ROVARTANI GYŰJTEMÉNYÉBEN (LEPIDOPTERA: PAPILIONOIDEA)

Összefoglaló

A Szabadkai Városi Múzeum rovartani gyűjteményének története a 19. század végéig nyúlik vissza. A legkorábbi időszakban begyűjtött anyag – köztük a rendkívül értékes Taubert-gyűjtemény is – azonban az évek során tönkrement. Az utóbbi 17 évben megkezdődött a rovartani gyűjtemény felújítása, melynek kiemelkedően gazdag része a nappali lepkék gyűjteménye. A preparátumokat Horváth Flórián, a múzeum egykori preparátora gyűjtötte be Szabadka tágabb környékéről. Jelen tanulmányban bemutatjuk a nappalilepke-gyűjtemény tudományos revízióját, kiegészítve azokkal a példányokkal, melyek még nem voltak bevezetve a Szabadkai Városi Múzeum gyűjteményének leltárkönyvébe.

A revízió során megállapítottuk, hogy ezen öt faj esetében téves volt a fajmeghatározás: *Plebejus idas*, *Polyommatus bellargus*, *Colias chrysotheme*, *Mesoacidalia aglaja* és *Plebejus sephirus*. Emellett a nappali lepkék gyűjteménye a következő 14 új fajjal gazdagodott: *Ochlodes sylvanus*, *Carcharodus alceae*, *Pyrgus malvae*, *Pyrgus carthami*, *Zerynthia polyxena*,

Pieris rapae, *Phengaris teleius*, *Plebejus argus*, *Plebejus argyrognomon*, *Melitaea cinxia*, *Fabriciana niobe*, *Nymphalis polychloros*, *Aglais urticae* i *Colias erate*. A revízió után gyűjteményünk fajlistája 53 nappali lepkefajt tartalmaz. Az összesítésbe nem vettük bele az *Argynnis paphia* egyetlen elveszett példányát. A gyűjteménybe a *Lepidoptera* rend tagjai közül 286 példány tartozik, de ez a szám még nagyobb lenne, ha a revízió kiterjedt volna az éjszakai lepkékre is, melyek egyelőre még nincsenek katalogizálva. Reményeink szerint revíziónk hozzájárul a nappalilepke-gyűjtemény további szisztematikus gyarapításához és a Szabadka környéki rovarvilág alaposabb megismeréséhez. A preparátumok megfelelő őrzése mellett nagyobb figyelmet kell szentelni a digitalizációnak, a gyűjtemény eddig nem katalogizált tárgyainak számbavételének, de revideálni kell a példányok nemmeghatározását is, valamint a faj azonosítása során elkövetett hibákra is fény kell deríteni a nemi struktúrák boncolásával és molekuláris vizsgálatokkal.

Табела 1. Нове јединке дневних лептира које су уведене у књигу инвентара ентомолошке збирке Градског музеја Суботица.

Table 1. New specimens of butterflies entered into inventory book of the entomological collection of the Municipal Museum of Subotica.

	Латински назив врсте	Пол	Датум налаза	Локалитет	Легатор	Инв. број
Породица Hesperidae						
1.	<i>Ochlodes sylvanus</i> (Esper, 1777)		12.5.2004.	Körös r (Јасеновац)	Флоријан Хорват	750
2.	<i>Carcharodus alceae</i> (Esper, 1780)				Флоријан Хорват	751
3.	<i>Pyrgus malvae</i> (Linnaeus, 1758)		21.4.2004.	Körös r (Јасеновац)	Флоријан Хорват	786
4.	<i>Pyrgus carthami</i> (Hübner, 1813)	мужјак	18.6.2004.	Букваћ	Флоријан Хорват	787
5.	<i>Pyrgus carthami</i> (Hübner, 1813)	женка	18.6.2004.	Букваћ	Флоријан Хорват	788
Породица Papilionidae						
6.	<i>Zerynthia polyxena</i> (Denis & Schiffermüller, 1775)		27.4.2004.	Букваћ	Флоријан Хорват	784
7.	<i>Zerynthia polyxena</i> (Denis & Schiffermüller, 1775)		27.4.2004.	Букваћ	Флоријан Хорват	785
Породица Pieridae						
8.	<i>Pieris rapae</i> (Linnaeus, 1758)	женка		Околина Суботице		812
9.	<i>Pieris rapae</i> (Linnaeus, 1758)	мужјак		Околина Суботице		813
10.	<i>Anthocharis cardamines</i> (Linnaeus, 1758)	мужјак	21.4.2004.	Körös r (Јасеновац)	Флоријан Хорват	789
11.	<i>Anthocharis cardamines</i> (Linnaeus, 1758)	женка	21.4.2004.	Körös r (Јасеновац)	Флоријан Хорват	790
12.	<i>Colias hyale</i> (Linnaeus, 1758)	мужјак		Околина Суботице		815
13.	<i>Colias hyale</i> (Linnaeus, 1758)	мужјак		Околина Суботице		764
14.	<i>Colias croceus</i> (Fourcroy, 1785)	мужјак		Околина Суботице		816
15.	<i>Colias croceus</i> (Fourcroy, 1785)	мужјак		Околина Суботице		780
16.	<i>Colias croceus</i> (Fourcroy, 1785)	женка		Околина Суботице		779
17.	<i>Colias croceus</i> (Fourcroy, 1785)	женка		Околина Суботице		778
18.	<i>Pontia edusa</i> (Fabricius, 1777)	мужјак		Околина Суботице		814
19.	<i>Pontia edusa</i> (Fabricius, 1777)	мужјак		Околина Суботице		765
Породица Lycaenidae						
20.	<i>Lycaena dispar</i> (Haworth, 1802)	мужјак		Лудаš	Флоријан Хорват	747
21.	<i>Lycaena dispar</i> (Haworth, 1802)	мужјак		Лудаš	Флоријан Хорват	748

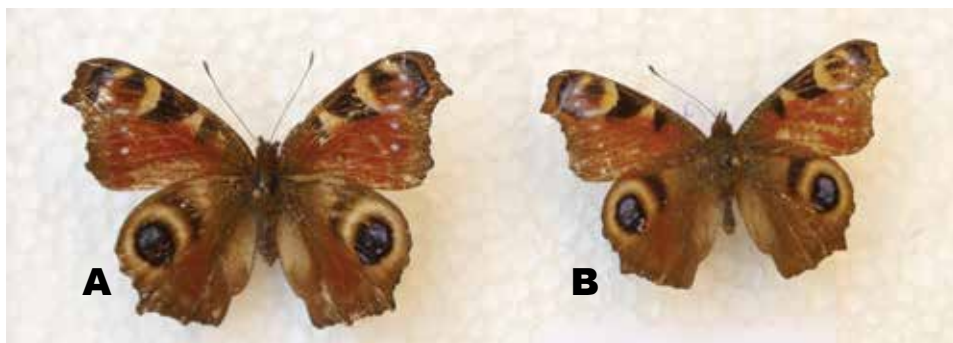
	Латински назив врсте	Пол	Датум налаза	Локалитет	Легатор	Инв. број
22.	<i>Lycaena dispar</i> (Haworth, 1802)	мужјак		Лудаш	Флоријан Хорват	749
23.	<i>Celastrina argiolus</i> (Linnaeus, 1758)	женка	12.5.2004.	Körös r (Јасеновац)	Флоријан Хорват	752
24.	<i>Lycaena tityrus</i> (Poda, 1761)	мужјак	12.5.2004.	Körös r (Јасеновац)	Флоријан Хорват	755
25.	<i>Lycaena tityrus</i> (Poda, 1761)	мужјак	12.5.2004.	Körös r (Јасеновац)	Флоријан Хорват	756
26.	<i>Lycaena tityrus</i> (Poda, 1761)	женка	12.5.2004.	Körös r (Јасеновац)	Флоријан Хорват	757
27.	<i>Lycaena tityrus</i> (Poda, 1761)	женка	12.5.2004.	Körös r (Јасеновац)	Флоријан Хорват	758
28.	<i>Lycaena tityrus</i> (Poda, 1761)	женка			Флоријан Хорват	759
29.	<i>Glaucopsyche alexis</i> (Poda, 1761)	мужјак	12.5.2004.	Körös r (Јасеновац)	Флоријан Хорват	760
30.	<i>Glaucopsyche alexis</i> (Poda, 1761)	мужјак	12.5.2004.	Körös r (Јасеновац)	Флоријан Хорват	761
31.	<i>Glaucopsyche alexis</i> (Poda, 1761)	женка	12.5.2004.	Körös r (Јасеновац)	Флоријан Хорват	762
32.	<i>Glaucopsyche alexis</i> (Poda, 1761)	женка	26.5.2004.	Körös r (Јасеновац)	Флоријан Хорват	763
33.	<i>Glaucopsyche alexis</i> (Poda, 1761)	мужјак	11.5.2002.	Körös r (Јасеновац)	Флоријан Хорват	791
34.	<i>Phengaris teleius</i> (Bergsträsser, 1779)	мужјак	12.8.2017.	Selevenj	Флоријан Хорват	782
35.	<i>Phengaris teleius</i> (Bergsträsser, 1779)	женка	12.8.2017.	Selevenj	Милош Поповић	783
36.	<i>Polyommatus icarus</i> (Rottemburg, 1775)	мужјак		Околина Суботице		792
37.	<i>Polyommatus icarus</i> (Rottemburg, 1775)	мужјак		Околина Суботице		793
38.	<i>Polyommatus icarus</i> (Rottemburg, 1775)	женка		Околина Суботице		794
Породица Nymphalidae						
39.	<i>Melitaea cinxia</i> (Linnaeus, 1758)	мужјак	12.5.2004.	Körös r (Јасеновац)	Флоријан Хорват	753
40.	<i>Melitaea cinxia</i> (Linnaeus, 1758)	мужјак	12.5.2004.	Körös r (Јасеновац)	Флоријан Хорват	754
41.	<i>Nymphalis polychloros</i> (Linnaeus, 1758)		18.6.2004.	„Denlton erdб”	Флоријан Хорват	766
42.	<i>Nymphalis polychloros</i> (Linnaeus, 1758)		18.6.2004.	Букваћ	Флоријан Хорват	767
43.	<i>Polygonia c-album</i> (Linnaeus, 1758)			Околина Суботице		803
44.	<i>Aglais urticae</i> (Linnaeus, 1758)			Околина Суботице		804
45.	<i>Aglais urticae</i> (Linnaeus, 1758)			Околина Суботице		805

	Латински назив врсте	Пол	Датум налаза	Локалитет	Легатор	Инв. број
46.	<i>Aglais io</i> (Linnaeus, 1758)	мужјак		Околина Суботице		774
47.	<i>Aglais io</i> (Linnaeus, 1758)	мужјак		Околина Суботице		773
48.	<i>Aglais io</i> (Linnaeus, 1758)	женка		Околина Суботице		772
49.	<i>Vanessa atalanta</i> (Linnaeus, 1758)			Околина Суботице		806
50.	<i>Vanessa atalanta</i> (Linnaeus, 1758)			Околина Суботице		807
51.	<i>Vanessa atalanta</i> (Linnaeus, 1758)			Околина Суботице		808
52.	<i>Vanessa atalanta</i> (Linnaeus, 1758)			Околина Суботице		809
53.	<i>Vanessa cardui</i> (Linnaeus, 1758)	мужјак		Околина Суботице		777
54.	<i>Vanessa cardui</i> (Linnaeus, 1758)	женка		Околина Суботице		776
55.	<i>Issoria lathonia</i> (Linnaeus, 1758)			Околина Суботице		796
56.	<i>Issoria lathonia</i> (Linnaeus, 1758)			Околина Суботице		797
57.	<i>Issoria lathonia</i> (Linnaeus, 1758)			Околина Суботице		798
58.	<i>Issoria lathonia</i> (Linnaeus, 1758)			Околина Суботице		799
59.	<i>Issoria lathonia</i> (Linnaeus, 1758)			Околина Суботице		800
60.	<i>Lasiommata megera</i> (Linnaeus, 1767)			Околина Суботице		801
61.	<i>Lasiommata megera</i> (Linnaeus, 1767)			Околина Суботице		802
62.	<i>Melanargia galathea</i> (Linnaeus, 1758)	мужјак				771
63.	<i>Melanargia galathea</i> (Linnaeus, 1758)	мужјак				770
64.	<i>Melanargia galathea</i> (Linnaeus, 1758)	мужјак				769
65.	<i>Melanargia galathea</i> (Linnaeus, 1758)	женка				768
66.	<i>Maniola jurtina</i> (Linnaeus, 1758)	мужјак		Околина Суботице		775
67.	<i>Coenonympha pamphilus</i> (Linnaeus, 1758)			Околина Суботице		795
68.	<i>Minois dryas</i> (Scopoli, 1763)			Околина Суботице		810
69.	<i>Minois dryas</i> (Scopoli, 1763)			Околина Суботице		811

Табела 2. Погрешно идентификоване јединке дневних лептира у збирци Градског музеја Суботица са исправљеним називима.

Table 2. Misidentified specimens of butterflies in the collection of the Municipal Museum of Subotica and their correct identification.

	Редетерминација	Оригинална детерминација	Датум налаза	Локалитет	Легатор	Инв. број
1.	<i>Plebejus argus</i> (Linnaeus, 1758)	<i>Plebejus idas</i> (Linnaeus, 1761)	8.5.2002.	Мали песак	Флоријан Хорват	407
2.	<i>Plebejus argus</i> (Linnaeus, 1758)	<i>Plebejus idas</i> (Linnaeus, 1761)	8.5.2002.	Мали песак	Флоријан Хорват	408
3.	<i>Plebejus argus</i> (Linnaeus, 1758)	<i>Plebejus idas</i> (Linnaeus, 1761)	8.5.2002.	Мали песак	Флоријан Хорват	409
4.	<i>Plebejus argyrognomon</i> (Bergsträsser, 1779)	<i>Plebejus idas</i> (Linnaeus, 1761)	8.5.2002.	Мали песак	Флоријан Хорват	410
5.	<i>Plebejus argus</i> (Linnaeus, 1758)	<i>Plebejus idas</i> (Linnaeus, 1761)		Мали песак	Флоријан Хорват	411
6.	<i>Polyommatus icarus</i> (Rottemburg, 1775)	<i>Polyommatus bellargus</i> (Rottemburg, 1775)	11.5.2002.	Мале пијаце ФЦ	Флоријан Хорват	423
7.	<i>Polyommatus icarus</i> (Rottemburg, 1775)	<i>Polyommatus bellargus</i> (Rottemburg, 1775)	11.5.2002.	Мале пијаце ФЦ	Флоријан Хорват	424
8.	<i>Polyommatus icarus</i> (Rottemburg, 1775)	<i>Polyommatus bellargus</i> (Rottemburg, 1775)	11.5.2002.	Мале пијаце ФЦ	Флоријан Хорват	425
9.	<i>Colias erate</i> (Esper, 1805)	<i>Colias chrysotheme</i> (Esper, 1781)	29.7.2001.	Букваћ	Флоријан Хорват	436
10.	<i>Colias croceus</i> (Fourcroy, 1785)	<i>Colias chrysotheme</i> (Esper, 1781)	29.7.2001.	Макова седмица	Флоријан Хорват	437
11.	<i>Fabriciana niobe</i> (Linnaeus, 1758)	<i>Mesoacidalia aglaja</i> (Linnaeus, 1758)	29.5.2003.	Körös r (Јасеновац)	Флоријан Хорват	492
12.	<i>Plebejus argyrognomon</i> (Bergsträsser, 1779)	<i>Plebejus sephirus</i> (Frivaldszky, 1835)	9.7.2003.	Карађорђево	Флоријан Хорват	503
13.	<i>Plebejus argyrognomon</i> (Bergsträsser, 1779)	<i>Plebejus sephirus</i> (Frivaldszky, 1835)	9.7.2003.	Карађорђево	Флоријан Хорват	504
14.	<i>Plebejus argyrognomon</i> (Bergsträsser, 1779)	<i>Plebejus sephirus</i> (Frivaldszky, 1835)	9.7.2003.	Карађорђево	Флоријан Хорват	505
15.	<i>Plebejus argyrognomon</i> (Bergsträsser, 1779)	<i>Plebejus sephirus</i> (Frivaldszky, 1835)	9.7.2003.	Карађорђево	Флоријан Хорват	506
16.	<i>Plebejus argyrognomon</i> (Bergsträsser, 1779)	<i>Plebejus sephirus</i> (Frivaldszky, 1835)	9.7.2003.	Карађорђево	Флоријан Хорват	507
17.	<i>Plebejus argyrognomon</i> (Bergsträsser, 1779)	<i>Plebejus sephirus</i> (Frivaldszky, 1835)	9.7.2003.	Карађорђево	Флоријан Хорват	508
18.	<i>Colias erate</i> (Esper, 1805)	<i>Colias crocea</i> (Geoffroy, 1785)	23.5.2002.	Лудаш	Флоријан Хорват	527
19.	<i>Colias erate</i> (Esper, 1805)	<i>Colias chrysotheme</i> (Esper, 1781)	18.7.2001.	Храстовача	Флоријан Хорват	530

Слика 1. Горња страна крила врсте *Aglais io*. Препарат женке, инв. бр. 825 (А) и мужјака, инв. бр. 824 (В) врсте. Фотографија: Светлана Коловић.

Figure 1. Upperside of the wings of the species *Aglais io*. Prepared female, inv. No. 825 (A) and male specimen, inv. No. 824. (B) Photo: Svetlana Kolović.

Слика 2. Доња страна крила мужјака врсте *Aglais io*, инв. бр. 824. Фотографија: Светлана Коловић.

Figure 2. Underside of the wings of the male *Aglais io* specimen, inv. No. 824. Photo: Svetlana Kolović.

Слика 3. Женка, инв. бр. 783 (А) и мужјак, инв. бр. 782 (В) мочварног мравника (*Phengaris teleius*), поклон Милоша Поповића Градском музеју Суботица. Лептир је регионално угрожен у Европи, а једини налази у Србији су са подручја Суботичке пешчаре, Селевења и Лудашког језера. Фотографија: Светлана Коловић.
Figure 3. Female, inv. No. 783 (A) and male, inv. No. 782 (B) of the Scarce Large Blue (*Phengaris teleius*), a gift from Miloš Popović to the Municipal Museum of Subotica. This butterfly is regionally threatened in Europe, and the only records from Serbia are from Subotica sands, Selevenj and Ludaš lake. Photo: Svetlana Kolović.

Слика 4. Женка, инв. бр. 423 (А) и мужјак, инв. бр. 425 (В) врсте *Polyommatus icarus* претходно погрешно одређене као *Polyommatus bellargus*.

Figure 4. Female, inv. No. 423 (A) and male, inv. br. 425 (B) of the species *Polyommatus icarus* previously missidentified as *Polyommatus bellargus*.

Papp Árpád ^[*]

Szabadkai Városi Múzeum

Zsinagóga tér 3.

24000 Szabadka

papp.arpad.1968@gmail.com

UDC 528.921(497.11)(091)

Közlésre átadva: 2017. augusztus 15.

Közlésre javasolva: 2018. november 13.

**„ISOLA DEI DEMONI”
A néprajzi kartográfia
és a néprajzi érdeklődésre is számot tartó nyelvjárási,
statisztikai, illetve illusztratív térképek kapcsolata**

Áttekintés

**„ISOLA DEI DEMONI”
Relationship between Ethn cartography
and Linguistic, Statistical, Illustrative maps**

Rewiew

Absztrakt: A tanulmány elsődleges célja, hogy felhívja a figyelmet a historikus etnokartográfia csoportjába tartozó térképekre. A kategóriák és lehetséges felosztás bemutatása során ugyanakkor betekintést enged a néprajzi, demográfiai és statisztikai térképezés történetébe, de ezek egymásra gyakorolt hatására is reflektál. Megállapítja, hogy az egy időben, egymás mellett formálódó módszerek úgy hatottak egymásra, hogy technikai értelemben maguk is fejlődtek.

Kulcsszavak: Kartográfia, néprajzi jelenségek térképezése, a népi kultúra táji differenciáltsága, statisztikai térképek, historikus etnokartográfia.

[*] Dr Papp Árpád, etnológus-antropológus, kurátor
Dr. Arpad Pap, etnolog-antropolog, kustos
PhD Árpád Papp, ethnologist-anthropologist, curator

Abstract: The primal target of the research was to draw attention to the historical ethnocartographic group of maps. In the presentation of these categories and possible subdivisions in the same time we can get an insight to the history of ethnographic, demographic and statistic mapping; and also to reflects to the effects they had on each other. It ascertains, that the methods that formed next to each other in the same time exerted in that way that they developed in a technical way too.

Keywords: Cartography, mapping of the ethnographic phenomenon, regional differences of folk culture, statistical maps, historical ethnocartography

BEVEZETŐ

A dolgozat a szigorúan vett néprajzi kartográfia módszerének kialakulását megelőző, de néprajzi érdeklődésre is számot tartó térképészet eredményeit kísérli meg rendszerbe foglalni, emiatt nem kerülheti meg a nyelvjárási és statisztikai térképek ismertetését, mint a néprajzi kartográfia módszerének kialakulására ható módszert sem^[1]. Kiindulópontként összefoglalja a néprajzi kartográfia módszerét, de a szigorúan vett néprajzi térképek és atlaszok látókörén kívül helyezkedő illusztratív térképek adataival foglalkozik elsősorban.

Az európai néprajzi megfigyelések, leírások a mássággal történő találkozást követően születtek: a gyarmatokkal rendelkező országok esetében a gyarmatosítással, míg az élénk kereskedelmi- és külkapcsolatokkal^[2] rendelkező államok esetében korábbi érintkezések ad(hat)tak alkalmat a megfigyelt jelenségek észlelésére és leírására. A másság – ami az esetek zömében a kuriózummal és az ismeretlennel volt azonos – bemutatásának belső kényszere már a korai leíró műveknél is jelen volt, de tudományos igényű munkákról a nemzetállamok megjelenésétől és a saját jelleg felfedezésének korától beszélhetünk.^[3]

[1] A tanulmány a szerző 2007-es PhD-disszertációjának átdolgozott, kurtított változata.

[2] Az utazók útleírásai közül csak néhányat említenék: Ibn Ruszta, Ibn Khaldún, a honfoglaló magyarokról, Julianus barát az őshaza és a még ott élő magyarokról, Evlia Cselebi a hódoltsági területekről.

[3] A felvilágosodás kora és az enciklopédisták tevékenysége, új szellemisége meghatározóvá vált a tudományosság körében: a kor sajátjai a „nemzet-karakterológiák” megjelenése, melyek időnként szűkszavú jellemzéseikkel is a „nép” ábrázolására, leírására tett kísérleteknek tekinthetők.

A kartográfia fejlődése és a néprajzi megfigyelések leírásának igénye a néprajzi térképezés megjelenését eredményezte: túl azon, hogy minden tapasztalt jelenség – elvben – térképre vetíthető, az első, a néprajz számára is hasznosnak tekinthető térképek elődjai, előképei (és végső soron ősei) a statisztikákon és népszámlálásokon alapuló nemzetiségi térképek voltak.

A NÉPRAJZI KARTOGRÁFIÁRÓL – DIÓHÉJBAN

A néprajzi kartográfia a (népi) kultúra térbeli elrendeződésének térképes ábrázolása kapcsán kialakult módszer és tudományág, módszerének alapvető eleme az egységes kérdőívvel, terepen lehetőleg azonos időben gyűjtött és összehasonlítható válaszsor, ami egy adatbázis térbeli és időbeli kereteit, tartalmát és alapját szolgáltatja, és a majdani kartogram – mint a rendezett adathalmaz térképes ábrázolása. A néprajzi kartogram és – leegyszerűsítve – a kartogramok gyűjteményét is jelentő atlasz lényegében térképre vitt adattár, a kutatás és elemzés kimeríthetetlen forrása, feladata „...hogyan olyan térben rendezett néprajzi anyagot bocsásson a kutatás rendelkezésére, mely általános törvényszerűségek megállapítására – ha úgy tetszik – etnológiai értékelésre elsőrendűen alkalmas” (Gunda 1939: 294, idézi Barabás 1957: 609). A néprajzi térképezés a konkrét vizsgálat gyakorlatában alakult ki, és egzakt módszernek tekinthető, „...a népi kultúra elemi egységeiből minden jellemző tényezőt tekintetbe véve alkot világos kategóriákat, s ezeket sematikus jelekkel kifejezve előfordulási helyükön térképre vetíti. Így az anyag rendszerezésében a szubjektivitás lehetősége minimálisra csökken, a jelek mint egyértelmű formulák megteremtik az összehasonlítás biztonságos feltételét” (Barabás 1963: 7).

A Magyar Néprajzi Lexikon III. kötetének „kartográfiai módszer” című szerzőjeként Barabás Jenő a fenti megállapítást tovább pontosítja, „a kartográfiai módszer: az összehasonlító néprajzi vizsgálatnak az az ága, amely a népi kultúra jelenségeinek, jelenségegyütteseinek térbeli elterjedtségét vizsgálja térképes ábrázolás segítségével, és ezek tanulságaira építve, további ismeretek bevonásával különféle összefüggések, szabályosságok, törvényszerűségek megállapítására törekszik. Elvileg a kartográfiai módszer abból a feltételezésből indul ki, hogy a kultúra táji differenciáltsága nem véletlenszerűen jött létre, s így fejlődési szabályosságokat tükröz.” (Kartográfiai módszer 1987), amit tovább árnyal a hivatalos kultúránál lényegesen sokszínűbb paraszti, hagyományosnak tekintett kultúra differenciáltsága. Amint azt Barabás Jenő korábban már megállapította: „Ezeket figyelembe

véve azt mondhatjuk, hogy a táji különbségek elemzéséből lényegbevágó tanulságok vonhatók le az illető népcsoport, lakosság kultúrájának állapotára, fejlődésére, etnikus voltának lényegére, reakálási ösztönére, s általában következtethetünk a kulturális mozgás, az ember belső mechanizmusának törvényszerűségeire.” (Barabás 1955: 421).

A fenti megállapítások összegzéseként azok a kartográfiai munkák tekinthetők „néprajzinak”, melyek: 1.) a hagyományos (paraszti) kultúrát tekintik vizsgálatuk tárgyának, 2.) az adatok összehasonlíthatósága érdekében egységes kérdőívek – kérdéssorok, kérdések – segítségével gyűjtik a később térképre vetített jelenségeket, más esetben a népi kultúra terén gyűjtött adatokat dolgozzák fel a kartográfia módszereit felhasználva, 3.) a rendszerezett anyag – atlasz esetén – a lehetőségekhez mérten tematikus egészet alkotnak vagy szerencsésebb esetben a népi kultúra egészéről adnak elemzésre és következtetések levonására alkalmas, térképre vitt adatbázist.

A szinkron (egyidejű) vizsgálat mellett a diakron (nem egyidejű) vizsgálat is esetenként alkalmazható: bizonyos atlaszok – levéltári és más írásos dokumentumok, illetve korábbi gyűjtések felhasználásával – bizonyos jelenségek, kérdések kapcsán a korábbi időszakra vonatkozó adatokat is az adatbázisukba emeltek, amiért lényegében történeti-néprajzi atlaszoknak nevezhetjük azokat.

A NÉPRAJZI ÉRDEKLŐDÉSRE SZÁMOT TARTÓ STATISZTIKAI ÉS DEMOGRÁFIAI TÉRKÉPEK MEGJELENÉSE

A statisztikai adatok rendszeres gyűjtése és felhasználása a 17. század közepén kezdődött, de megbízható adatgyűjtésről a 18. század közepe előtt aligha beszélhetünk. A korai statisztikai adatsorok a népességnyilvántartás mellett a pénzügy és a hadügy céljait szolgálták.

A statisztikai, elsősorban népszámlálási vagy népességösszeírási adatok az adatgyűjtés során alkalmazott módszernek köszönve az adatbázis térképes feldolgozásának lehetőségét – az adatok jellegénél fogva – magukban hordozták. Magától értendőnek tekinthetnénk, hogy a térképen történő megjelenítésük röviddel az adatgyűjtés után megtörténhetett volna: korai – és ez időben igazán ritka – példa erre a Balkán-félszigetről, pontosabban a Skadari-tó környékéről 1690-ben készített térkép, hol a tó körüli településeken – bizonyára az eltérő mértékű adózás okán rögzített – görögkeleti, katolikus és muzulmán házak száma olvasható le, miután azokat számokkal és szimbólumokkal jelölték (Coronelli 1690) (1. kép).

Miután a nemzetek lakóterületének, nyelvi elterjedtségének jelentősége a 18. századi nemzeteszmék és a bontakozó nacionalizmusok eszmerendszerében nőtt meg igazán, a nyelvi elterjedés, a nemzetek ábrázolásának statisztikai jelentősége is egyre nagyobb lett. Nevezett korai térképen a vallási hovatartozást jelekkel (kereszttel, félholddal) jelölte a rajzoló.

Hasonló, de a példaként bemutatott Coronelli-féle térképet közel harminc évvel megelőző térkép a Párizsban nyomtatott (Duval 1661), ahol a Balkán-félsziget és Közép-Európa tartományainak címerpajzsai jelezték a területi illetékességet (az osztrákot a három sáv, a magyart az árpádsáv, a lengyelt a sas, Erdélyt a hét vár, Velencét az oroszlán, a török fennhatóságot a félhold hivatott ábrázolni) a maga kissé elnagyolt módján. A térképek két példája tehát szimbólumokkal (jelekkel) oldja fel az ábrázolási vágyott jelenséget.

Európa egészéről készített nemzetiségi térképek egyik első számottevő kísérletének F. A. O'Etzel 1821-es térképét (O'Etzel 1821) tekinthetjük: nem tekinthető véletlennek, hogy a nemzeti ébredés és a nemzetiségi mozgalmak kibontakozása idején kerül a figyelem középpontjába a nemzetiségi térképezés, mint ahogy az sem véletlen, hogy ezzel egyidőben a nemzeti mozgalmak diszkreditálásának (egyik) lehetőségét is a térképezésben látták. A 19. század folyamán a Kárpát-medencében is több, pontosnak tekinthető térkép készül: „A nemzetiségi, politikai mozgalmak is felhasználták a statisztikai eredményeket a maguk javára, és ezzel egyidejűleg uralkodóvá vált a soknemzetiségű, éppen ezért sajátos önérvényesítő mechanizmust használó módszer a Kárpát-medence néprajzi térképészetében... de hitelességre csak az 1850-es népszámlálásra támaszkodó térképek tarthatnak igényt...” állítja Stegena, (Stegen 1998: 35). Carl Fr. v. Czoernig az Osztrák Monarchiáról (lényegében a Habsburg Birodalomról) készített ilyen térképeket (Czoernig 1855). A 19. század közepétől elterjednek a nemzetiségi térképek: elterjedési térképnek tekinthetjük azokat a térképlapokat, amelyek közül Carl Sax: *Ethnographische karte der Europäischen Türkei* (Sax 1877) Törökország európai kiterjedésében ábrázolja az ott lakók nemzetiségi eloszlását. Ehelyütt illik megjegyezni, hogy Korabinszky János Mátyás 1793-ban készíti el Bécsben a *Novissima comitatus Sárosiensis* nevű térképét, amit regionális nemzetiségi térképnek tekinthetünk: a településeken a vélhetően többségben lévő nemzet külön színnel került jelölésre (Korabinszky 1793).

A magyar térképészet a Czoernig-féle térképre adott válaszként Keleti Károly 1871-ben teszi közzé könyvét *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából* címmel (Keleti 1871), ahol Fényes Elekkel

szemben a száraz adatok térbeli különbségeinek a bemutatására 12, két-, illetve négyszínű kartogramot mellékel. A térképek között találhatjuk a népeiségre, a nemzetiségre, vallásra, a népesség műveltségi fokára utaló térképeket, összehasonlítva a lakosság nemzetiségével, illetve a vallással (Papp-Váry 2002: 51).

A korai nyelvelterjedési térképek – a rokon tudományok egymásra hatása

Az 1690-es Coronelli-féle, a népesség felekezeti megoszlását szimbólumokkal feloldó jelölésben akár a népeiségre, felekezetre utaló magyarázó térképek korai példáját is tisztelhetjük. Módszerében és megjelenésében rokonság fedezhető fel a később rajzolt nyelvelterjedési térképekkel. Azon korai tematikus térképek közül, melyek színekkel fejeznek ki tematikus információt, a legkorábbiak Gottfried Henschel nyelvelterjedési térképei, amelyek 1741-ben Nürnbergben jelentek meg^[4]. A korai nyelvelterjedési térképek közül Julius Klaproth 1823-ban Párizsban kiadott könyvéhez mellékelte rézmetszetes térképe, az *Asia Polyglotta* jelentős, amely felületi és körvonalas színezéssel huszonhárom nyelv elterjedését mutatta be” (Klinghammer et al. 1995: 166–167).

A 19. század utolsó negyedében már a társtudományok (nyelvészet, régészet, antropológia) képviselői is alkalmazták az adatok és jelenségek térképek segítségével történő ábrázolását. Az antropológusok körében a testmagasság, szem, haj, bőrszín megoszlásának térképezése válik gyakorlattá.

A néprajzi elméletek fejlődésével párhuzamosan, a nyelvtudomány is megteremti a gyakorlatilag azonos elméletét és módszerét. A nyelvtudományban először Johannes Schmidt publikálta 1875-ben nézeteit (Schmidt 1875), amit nyelvhullámelmélet néven ismerünk^[5]: az elmélet szerint a nyelv termékei vagy jelenségei a föld egyik vagy másik pontján keletkeztek, és mint a vízbe dobott kő nyomán terjedő hullámok, terjedtek szét más helyekre. Wenker 1876-os gyűjtésével a hangtörvények kivételnélküliségében

[4] Az *Europa Polyglotta Linguarum Genealogum exhibens...* című rézmetszeten kézi színezés jelöli Noé három fiának leszármazottait. A sárgával jelöltek Jáfet, a kékek Sém, a zöldek Hám leszármazottai (Klinghammer et al. 1995, 166–167). Ugyancsak Henschel nevéhez fűződik a Miatyánk első sorának a megfelelő felületen elhelyezett megírása (Klinghammer et al. 1995: 147).

[5] A nyelvhullámelmélet antitéziseként alakult ki a szóföldrajzi kutatás, mely a szavak vizsgálatára helyezte a hangsúlyt, ezek térbeli változásait vizsgálva a térszemlélet fontosságát hangsúlyozta (lásd: Moszynski 1947, Gajek 1957).

szándékozott bizonyító anyagot találni, aminek során a jelenségeket térképre vetítette. Tanítványai és követői már tudatos rendszerként kezelték a nyelvföldrajzi módszert, és ennek szellemében alkottak a huszadik század első negyedében (Weigand 1909. nyomán Wrede 1926). A francia nyelvátlasz későbbi kezdeményezés, de kiadásában a német nyelvátlaszt harmadfél évtizeddel megelőzte (Gilliéron & Edmont 1902–1910). A térbeli szemlélet ily módon a századfordulóra meghonosodott, de elsősorban illusztráció céljából jelentek meg térképek a munkákban, bizonyos jelenségeket térképlapokra vetítve.

A néprajzi térképezés korai eredményei

A néprajzi munkákban – az állításokat alátámasztandó – az első térképek a 19. század közepétől jelennek meg. Az ábrázolások leggyakrabban egyetlen ismérv alapján születtek. Ezidőben Grimmék történeti-filológiai módszere volt a hódító, ezért nagy jelentőségű Wilhelm Mannhardt (Mannhardt 1875–1877) munkája (*Wald- und Feldkulte*), amely a földrajzi tér vonatkozásait állítja előtérbe, egyúttal felhívja figyelmünket a kultúra- és térszemlélet jelentőségére. Az elméleti irányzatok (kultúrkör elmélet és a diffuzionista irányzatok) alapvetően számolnak a jelenségek térbeli tagolódásával. Az északi (finn) földrajzi-történeti iskola jelentősége elméleti és gyakorlati szempontokat figyelembe véve is meghatározó. A módszer a variációk térbeli elrendeződésének vizsgálatán alapul: egy ősfomat feltételeztek, amittől távolodva az eltérések száma nő, ami által a vándorlás útjára következtek (Barabás 1963: 20).

Az első világháborút követően új helyzet áll elő a vizsgált probléma és a térkép viszonyában: a jelenségek térbeli elrendeződéséből kirajzolódó problémák jelentették a vizsgálat alapját. Az időszakban ugyan van néprajzi térképezés, de csak a háború után merül fel komolyan a gondolat, hogy egyenesen térképezés céljára történő gyűjtés alapján kell és lehet néprajzi elterjedéstérképeket szerkeszteni, illetve ezek gyűjteményéből önálló munkát, atlaszt létrehozni.” (Barabás 1963: 26). Az első világháború utáni időszak néprajzi térképezésének legfőbb képviselői a lengyel és német atlasz, amelyek gyakorlatilag egy időben készülnek és jelennek meg, egymástól függetlenül. Terjedelmi korlátok miatt a néprajzi térképezés későbbi eredményeinek bemutatásától eltekintünk.

A historikus etnokartográfia

Milyen elnevezés bevezetése lehet célszerű abban az esetben, amikor azokról a korai térképekről kezdünk értekezni, melyek a meghatározott módszer kialakulása előtt/mellett készültek, de a néprajz számára értékes információkat hordoznak? Miután a néprajzi kartográfia, etnokartográfia szókapcsolat, fogalom „foglalt”, legkézenfekvőbb a historikus etnokartográfia terminust alkalmazni.

A historikus etnokartográfia fogalma alatt nem a korábban már világosan körvonalazott néprajzi kartográfia fogalmát értjük, hanem a népélet ábrázolása céljából, vagy a lakosság bizonyos sajátosságait jelölő illusztratív-kartográfiai eredmények kerülhetnek bemutatásra.

Joggal feltételezhetjük, hogy a historikus etnokartográfia alatt értett fogalom esetenként a kartográfia területkitöltő, illusztratív jellegéből fakadó elem, ettől függetlenül az új kategória keretei között tárgyaljuk.^[6] A historikus etnokartográfia forrásai a korai általános atlaszok, térképek, kéziratok térképek lehetnek. Ezek száma igen tekintélyes, ezért a teljes anyag áttekintésére nem vállalkozhatunk.^[7]

Amennyiben legalább elemi kategorizálást kísérlünk meg az egyébként tagas területen, melyet a „nép ábrázolása” tölt be, úgy a historikus etnokartográfia fogalma alatt a néprajzi kartográfia térképtörténeti előzményei, a népélet térképekre vetített, szórványos ábrázolásai, népcsoportok, törzsek szállásterületeinek kezdetleges jelölése, illetve azon más céllal készített atlaszok népéletre vonatkozó írott-rajzolt adatai (ábrái, illusztrációi) értendők, melyek a kartográfiai munkák (atlaszok, térképek) lapjain találhatók és történeti-néprajzi, valamint kultúrtörténeti szempontból értékelhető adatokat tartalmaznak. A történeti dimenziót elkészülésük ideje, a kor társadalmi igénye és technikai lehetőségei, valamint az ismeretanyag minősége feltételezi. Kartográfiai volta eleve adott, hiszen az elsősorban az ismert és bemutatott terület kétdimenziós leképezéseinek, a térképnek részei vagy kísérőábrái, melyek egyúttal történelmi lenyomatai is az adott kornak és szemléletnek.

[6] A barokk korszakban nagy szerepet játszott a térkép keretének kartusokkal és emblémákkal történő díszítése. A földrajzi atlaszok elsősorban a németalföldi térképészek és újonnan alakuló térképkiadó vállalataik tevékenységének eredményeként jöttek létre.

[7] A feldolgozás korlátozott lehetőségekkel, elsősorban az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában található térképek, atlaszok, néprajzi térképek elemzésével történt. Teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy az áttekintett forrás többszöröse is a vizsgálatunk tárgya lehetett volna: a kéziratok térképek kiadása, feldolgozása még sok meglepetést tartogathat a téma iránt érdeklődők számára.

- A következő nagy csoportok, illetve ezek átmeneti formái állapíthatók meg:
- a) a törzsek, népcsoportok szálláshelyének jelölése
 - b) a lakosság foglalkozását jelölő allegorikus térképek
 - c) allegorikus alakok és életképek
 - d) a jellegzetes viseletben bemutatott nemzetek, népcsoportok

A törzsek, népcsoportok szálláshelyének jelölése

Az egyetemes kartográfia kezdetének meghatározó munkája Claudius Ptolemaiosz *Geográfiája*. A nyolckötetes munka hat kötete nyolcezer koordinátával lokalizált helynevet, földrajzi fogalmat tartalmaz. A sorrendben utolsó kötet kartográfiai tanácsokat, valamint az akkor ismert világot 26 lapon megrajzolandó térképének részletes szerkesztői utasításait tartalmazza, melyek bizánci közvetítéssel maradtak fenn, mikor a 13. században egy darabja Maximos Planudész birtokába került.

Annak ellenére, hogy az eredeti, 2. századi térképek egyetlen eredeti példányáról sincs tudomásunk, a térképekre vonatkozó szöveges rész alapján rekonstruálták és rajzolták meg először 1477-ben a Ptolemaiosz-féle térképet. A 16. századig harmincegy Ptolemaiosz-kiadás látott napvilágot. A térképek tábláin többek között tizenhárom törzs – így a szarmaták és a jazigok – valószínűsíthető korabeli szállásterülete van feltüntetve (2. kép).^[8]

A római, vetület nélküli, úgynevezett paratopikus térképek korát követően a középkor kartográfiáját a kolostori kartográfia, az arab térképészet és a portolán térképek határozták meg. A kolostori térképek kisméretű világtérképek voltak, és elsősorban a Biblia magyarázatát voltak hivatottak szolgálni. A kolostori kartográfia sok tekintetben visszaesést jelentett a ptolemaioszi térképekhez képest, de fontos megjegyezni, hogy az első, a magyarok szálláshelyét is feltüntető térkép ebben a korban és ebben a környezetben készült: ez az ún. „anglosaxon” térkép, amelyen a *Hunorum Gens* toponímia olvasható, emellett a *Tribus Zebulon*, *Turchi*, *Tracia* jelölések is megtalálhatóak.

A Magyar Királyság újkor ábrázolásának első darabja Lázár deák 1528-ban készült térképe, ez szolgált mintául Wolfgang Lazius térképének, hiszen hasonló elemekkel és részletességgel ábrázolja a Magyar Királyság területét, miközben a tévedések is azonosak (Oberhummer & Wieser 1906).

[8] Fries *Claudii Ptolemaei Alexandrini Geographicae Enarrationis Libri Octo* című műve (Fries 1541) a törzsek lakóhelyét is feltünteti. Ma 52 teljes rész kézirata ismert, ebből tizenegy tartalmazza a ptolemaioszi 26 térképet.

Minthogy a térképek készítői gyakran a már korábban fellelhető és általuk is ismert térképek névanyagát másolták át, valószínűsíthető, hogy elsősorban az üres felületek gazdagítása céljából olyan névanyagot is rögzítettek, melynek pontos lokalizálhatósága erősen megkérdőjelezhető. A *Campus Maxons*, másutt *Campus Marons* ennek szignifikáns példája, hiszen a későbbi térképeken már nem Becskerek és az Al-Duna között véljük felfedezni, hanem a Déli-Kárpátok és a Duna között.^[9] A Lazius-féle térkép bővelkedik a kettőzött toponímiákban, éppen ezért óvatosan bár, de nagy valószínűséggel pontos helyismeret nélküli másolásra gyanakodhatunk és kevésbé nomadizáló vagy transzhumáló gazdálkodásra (3 és 4. kép).

A szállásterületet jelölő térképrészletek mellett gyakran megfigyelhető a jelölések „vándorlása” ami a térképrajzolás „ipari” jellegét látszik igazolni: a Kárpát-medencében a Duna–Tisza-közén szürkemarha legel, de ugyanez az állat más térképeken is előfordul: az 1595-ben készült Ortelius-térképen (*Hungariae Descriptio*) a Nagyalföldön látjuk a legelő szürkemarhát és juhokat (Ortelius 1595). Arra következtethetünk, hogy a térkitöltés okán a vidékre jellemző foglalkozást szándékozott megörökíteni, vagy pedig a korabeli ismeretek alapján – és a meglévő nyomódúc jobb kihasználása okán – az üresen tátongó területre helyezi a kor kiviteli cikkének számító állatát, másrészt az Ortelius nevével fémjelzett térkép az addigi világ térképészeti tudását kollektálta, így a Lazius-térkép részletei is itt kaptak helyet, lényegében változatlan formában (Ortelius 1581).

A lakosság foglalkozását jelölő allegorikus térképek

A lakosságot – vagy egyáltalán embereket valamilyen munka végzése közben ábrázoló – vagy etnonímiát feltüntető, esetleg rajzokkal, pontosabban térkitöltő illusztrációkkal kiegészített térképek a 10. századtól ismertek. A térképkészítők az üresen maradt felületre, kellő ismeretek hiányában mitológiai lényeket rajzoltak, ily módon igazolva az adatok hiányát és a maguk távolmaradását az adott területtől. Már a 10. században felfedezhetjük azt a megjegyzést, miszerint „itt oroszlánok élnek”, de a 16. században is találkozhatunk a címül választott „isola dei demoni” kifejezéssel, ami egyszerre volt

[9] A metanasztázis jelölésének gyakorlata a későbbiek során is szívósan fennmaradt: Az 1756-ban kiadott *Carte des Possessions Francaise et Anglois Dans le Canada et partie de la Louisiane* (Thevenard 1756) a két világosan meghúzott határ közötti területen az őslakos törzseket név szerint is megjelöli, de megteszi ezt a terület egészén. Benjamin L. E. Bonneville: *Map of the Territory of the Rocky Mountanis*, Philadelphiában 1837-ben kiadott térképén az indián törzsek territóriumai jelölve vannak ugyan, de pontos határvonal nem lett jelölve (Bonneville 1837).

a terepet bejárók mulasztásainak igazolása is.

A tengeri hajózást segítő térképek – ún. portolán^[10] térképek – készítői közül kiemelkednek a portugál hajósok, akik a tájékozódást elősegítő részletes, a partra vonatkozó rajzokat készítettek, de a parttól távolabb lévő szárazföldre vonatkozó adatok híján azt – mint azt várni lehetett – képzelet szülte lényekkel népesítették be: Diego Ribeiro 1529-ben Dél-Amerika partjáról készít viszonylag pontos térképet, az ismeretlen részről (a szárazföldről) nincsenek ismeretei, ezért papagájok, és ismeretlen ragadozók láthatók ott (Ribeiro 1529). Dél-Amerika Amazonas-menti részén a Kannibálok földje került bejelölésre (5. kép).^[11] Brazíliai indiánok gyűjtenek fát Pedro és Jorge Reinel: *Terra Brasilis: Tabula hec Regionis magni Brasilis de Lopo Homem* (Reinel & Reinel 1519) térképén (6. kép). Jodocus Hondius: *America* térképe az *Atlas sive Cosmographicae Meditationes De Fabrica Mundi Et Fabricati Figuro* című, Amszterdamban (Hondius 1613) kiadott művében a vízirémek mellett már kenuból vadászó grönlandi, illetve csónakból halászó floridai őslakosok is megfigyelhetők.

Cornelis Claesz: *Wandkart van Amerika in acht bladen* 1602 körül kiadott térképein nyolc amerikai őslakos ábrázolás látható a felső sorban, többek között kenuból szigonyt vető eszkimót is láthatunk (Claesz 1602). Az alsó sorban (véltetően az ismeretanyag váltakozó volta miatt) ember-evők (*Anthropophagi in Brasilia*), még egy emberevő (*Canibalarum Rest*), tűzföldiek, valamint a nyaknélküli emberek (*Homo qui dicitur absque capite in Guiana provincia*) is helyet kaptak. Az őslakosok ábrázolása mellett hasonló megjegyzés olvasható: „*Antropophagi hic sunt*”. Talán akkor járunk legközelebb a valósághoz, amikor a vázolt jelenség megszületésénél egyszerre látjuk bábáskodni a mesészerű útleírásokat és a képzelet mindent felülíró erejét.

[10] Az ún. portolán – kikötőtől kikötőig irányt mutató, de a szárazföldet lényegében üresen hagyó térképek legkorábbi példái 1300 körüliek. Megjelenésüket és egyre precízebb kivitelüket a hajózás egyre gyakoribbá válása, új területek felfedezése, valamint az iránytűvel történő navigáció fejlődése eredményezte.

[11] Paulo Forlani: *Universale descrizione Di Tutta la Terra Conosciuta Fin Oui* térképén a tengereket víziszörnyek népesítik be, míg a Déli-sarkon (amit *terra incognita*ként tüntet fel), az elefánt mellett unikornis, rinocérosz, egypupú teve, oroszlán fedezhető fel (Forlani 1565). Jacopo Castaldi: *La nuova Francia*, 1556-ban Velencében kiadott atlaszában az észak-amerikai őslakosok lapostetős sátrak alatt tartózkodnak, kenu rejtekében húzódnak meg és onnan cserkészik be a vadászcsákmányt. Ugyanő az ismeretlen, pontosabban fel nem fedezett résznek az *isola dei demoni* nevet adja, és ide szárnyas ördögöket telepít (Castaldi 1556).

Allegorikus alakok és életképek

Az atlaszkartográfia 16–17. századi fejlődésével párhuzamosan fejlődött a térképfestés mestersége is, ami valószínűleg a középkori kártya- és nyomatfestésből alakult ki. A címerpajzs minél díszesebbé tétele érdekében a vidékre vélhetően jellemző foglalkozások kerülnek, így találkozhatunk dudással, a sörlapátot tartó férfival, kaszáló személlyel, de ugyanígy felbukkannak a viseletek is.^{[12],[13]}

Külön fejezet foglalkozhatna a vedutákon, azok közvetlen környezetében látható ábrázolásokkal: maguk a veduták vélhetően pontosak, ugyanakkor a néprajzi szempontból értékelhető segédábrák a leggyakrabban átvétel, másolás eredményei. A veduták bővelkednek életképekben, de ezek elsődleges célja – hasonlóképpen a korábbi példákhoz – a tér kitöltése, a lap díszessé tétele volt.

A jellegzetes viseletben bemutatott nemzetek, népcsoportok

Igen tekintélyes azoknak a térképeknek a száma, melyek a bemutatásra kerülő térképek üres felületein,^[14] oldalszalagján, esetleg felső és alsó szalagján jellemző viseletben látható személyeket vagy párokat jelenítenek meg. Az ábrázolás ezen módja még inkább nyomatékosítja ismereteinket a kártya- és térképkészítés közös eredetét illetően. A térképet körülvevő sávban jól felismerhető viseletben párokat vagy egyéneket ábrázolnak, egyszerre tévén eleget a térkép iránti és esztétikai kíváncsiságainknak.

[12] Iohannes Jannssonius *Cinquesime Partie du Grand Atlas* 1652-ben Amszterdamban kiadott atlaszában a címerpajzsot az Északi-sark ábráján eszkimók tartják, más ábránál vélhetően a bennszülöttekről szóló beszámolók ihlette ábrázolások láthatók a címerpajzsot fogva, de megtalálhatóak a turbános személyek, indiaiak, indiánok is... Az atlasz érdekessége, hogy a szöveges rész bővelkedik a néprajzi leírásokban (pl. házasodási, temetkezési szokásleírásban) (Jannssonius 1652).

[13] Hasonló példák: Jannssonius Amsztredamban 1657-ben kiadott *Theatrum exhibus Illustriones Principesque Germaniae superioris civitates* számos illusztrációjával keltheti fel figyelmünket. Az első kötet 55. lapján Graz városa ábrázolásakor a bal alsó sarokban tekéznak, célba lönek, az Enns folyón halásznak (70. lap), Medling környékén szőlőszüret folyik (83. lap) Schwalbach mellett a bal alsó sarokban borkút látható (Jannssonius 1657).

[14] Matthias Quad (1596) *Celeberrimi Tractus Danubiani* (Köln), vagy a két évvel korábban Nürnbergben megjelenő, ismeretlentől származó *Hungaria Regnum* előkelőket ábrázol. Említésük azért fontos, mert a korabeli viseletben látható személyek nem a címet körülölelő életképben jelennek meg.

Csupán néhány példa: Jodocus Hondius: *Map of England, Ireland and Wales* 1590-ben készült térképét *nobilis Anglus, nobilis femina in Anglia, Londonensis, Femina Londinensis* képeket közöl (Hondius 1590), míg Franciaországról készült térképén (Hondius 2007) *Nobilis Gallus, Nobilis femina in Gallia, Mercator Gallus, Femina Parisiensis, Rustians communis Galliaca, Rustica communis Galli* ábrákkal gazdagítja. Ugyancsak Jodocus Hondius *Nova Totius Europae Descriptio*-ján (Amszterdam, 1595) a térképet összesen 16 korabeli ruhába öltöztetett pár rajza öleli körül (pl. a nemes spanyol (*Hispanus Nobilis*), az olasz kereskedő (*Mercator Italus*) stb.) majd újabb karéjban rövid leírás olvasható (Hondius 1595, Szathmári T. 1986: 209). Magyarországi párhuzama az a John Speed által készített térkép (Speed 1626), ahol nyolc viseletbe öltözött személy látható (7. kép).

Claes Jansz Visscher 1652-es világtérképének felső és alsó szélén, illetve oldalszalagján összesen harminc, viseletbe öltözött személyveduta és életkép látható (Visscher 1652). Henricus Hondius 1624-ben reprint kiadásban kinyomtatja a 1608-as Blaeu-atlaszt (Blaeu & Hondius 1624). Az ázsiai térképen tizenhat pár szerepel, többek között szírek, arabok, örmények, brámánok, malabariak, peguániaiak, Krk-szigetiek (*aurea chersoresi*), szumátraiak, jávaiak, kínaiak, japánok, tatárok, szamojédok, Molukka-szigetiek. Az Európa-térképen a bal oldalon angol, ír, francia, belga, norvég, litván, lengyel, cseh és német, a jobbon portugál, cantabriai, kasztíliai, toszkán, velencei, görög, magyar és helvét viselet látható (8. kép).

Meg kell jegyezni, hogy a kutatás az esetek némelyikében felderítette az eredeti rézkarcot vagy nyomatot, aminek alapján az illusztráció készítője elkészítette az ábrát (Schilder 1996, 2000).

A térképek oldalszalagján történő illusztrálás talán utolsó képviselője Berghaus atlaszában található meg, ahol a korabeli antropológiai gyakorlatnak megfelelően koponyaformákat, fejformákat mutat be, erősen szelektív jelleggel (Berghaus 1852). Heinrich Berghaus nyolc kötetben publikál antropológiai és néprajzi térképeket.^[15] A közölt térképek az akkor rendelkezésre álló ismeretanyag térképes ábrázolásai, a jelenségek zonális megjelenítésével (9. és 10. kép).

[15] A sorozat ezt megelőző kötetei: 1. Meteorológia és klimatográfia, 2. Hidrológia, 3. Geológia, 4. Magnetizmus, 5. Növényföldrajz, 6. Zoogeográfia, 7. Antropológia.

Nem tettem kísérletet – több szempontnak való megfelelésük okán – a kéziratok térképek rendszerezésére, melyek kisebb területet (község, megye) vagy nagyobb közigazgatási egység (ország) területének komplex bemutatására, annak ipari jellegzetességeit bemutató, Hátsek-féle térkép állon itt példaként (Hátsek 1880). Ezek a térképek eredetileg elsősorban a birtokviszonyok rendezését, más esetben államérdek, többek között hadicélok, adózási rendszer korszerűsítését szolgálták (11. és 12. kép). A kisebb terület térképen történő rögzítését hivatott dokumentumok a földfelszínen megjelenő és az adatok rögzítését lehetővé tevő adataival, mint a határ kiterjedése, művelési módok, egyes foglalkozások (pl. vízimalmok, malmok, kocsmák, csárdák), vagy a gazdálkodás korabeli állapotát elénk táró arányok (legelő, rét, erdő, szántóföld), de egyúttal a település formája, nagysága okán méltán tarthatnak számont kiemelt érdeklődésre a néprajzzal, elsősorban a történeti néprajzzal foglalkozók körében. Elsőrangú forrást jelentenek a toponímia, helytörténet kutatói számra is, jóllehet igazi, igényes feldolgozásuk elsősorban a térképészek feladata. Az anyag mennyiségét illetően csak becslésekbe bocsátkozhatunk, de valószínűsíthető, hogy az eddig feldolgozott vagy jobb esetben publikált térképek többszöröse várja újrafelfedezését és publikálását.

Az eddig felsorolt példákkal egyenrangú forrásként kezelhetjük a katonai felmérések térképeit, melyek ma már közkinccsé váltak^[16] és – a birtokviszonyok vizsgálatában mindenképpen – elemzésük, értékelésük nem ütközik komolyabb akadályba.

[16] A katonai felmérések térképei a közelmúltig csak igen körülményesen voltak kutathatóak. A 19. században a térképeket az igen értékes udvari okmányokkal együtt többször szállították biztonságos helyre, pl. a napóleoni háborúk idején Péterváradra.

ÖSSZEGZÉS

Mint az a rövid bemutatásból kiderül, a néprajzi kartográfia ma elfogadott térképei csak gondolattársítással tekinthetők az utóbb bemutatott térképek leszármazottainak, hacsak magát a térképészetet mint közös alapot nem tekintjük „ősatyának”. A historikus kartográfia térképeinek tekintett példák és csoportjai tetszőlegesen bővíthetők, miután a térképen megjelenő információk jelentős része értékes adatként jelenhet meg elsősorban a történeti-néprajzi munkákban. Ezzel együtt fontos megjegyeznünk, hogy koruk kihívásaira, kérdéseire és érdeklődésére vélhetően választ adtak.

Átfogóbb tanulmányok elkészítése esetén megkerülhetetlen forrásnak bizonyulnak.

Minthogy több katonai felmérés térképei állnak rendelkezésre, a földfelszínen rögzített változások vizsgálata iránti tudásszomjunk sem marad kielégítetlen. A dolgozat célkitűzése más lévén, a kéziratos térképek, illetve a katonai térképek kivonatos tárgyalásától eltekintünk.

Nem hagyhatók figyelmen kívül a világhálón könnyen elérhető térképek adattárai sem: a számos példa közül csupán kettőre térnék ki, jöllehet ettől nagyságrendekkel több eredményt mutat a legelemibb keresés is. A mapire.eu illetve a források között is megtalálható explokart.eu sokszorosára növeli azt a területet, ami a tanulmányírójának rendelkezésére állott dolgozata megírásának idején. A források tehát hozzájárulnak ahhoz, hogy egyre kevesebb „Isola dei demoni” riassza a kíváncsi olvasót.

Arpad Pap

„ISOLA DEI DEMONI”

Veza između etnokartografije i lingvističkih, statističkih, odnosno ilustrativnih karata

Rezime

Prvobitna namjera rada je da obrati pažnju na tzv. istorijsku etnokartografiju i na grupe unutar ove kategorije koje se mogu formirati u cilju boljeg razumevanja. Prilikom prikaza istorijske etnokartografije imamo mogućnost upoznavanja razvoja etnološke, demografske, statističke kartografije, odnosno međusobni uticaj specifičnih metoda. Prikaz donosi zaključak da su se metode razvijale samostalno, ali su imale i međusobni uticaj putem postojećih metoda mapiranja.

FORRÁSJEGYZÉK

Irodalomjegyzék

- Barabás, J. (1955). Az európai néprajzi atlaszmunkálatok tanulságai. *Ethnographia*, 66, 409–426.
- Barabás, J. (1957). A Magyar Néprajzi Atlasz elvi és gyakorlati problémái. *Ethnographia*, 68, 609–626.
- Barabás, J. (1963). *A kartográfiai módszer a néprajzban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gajek, J. (1957). Polski Atlas Etnograficzny. *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska*, Supplementum I.
- Gilliéron, J., Edmont, E. (1902–1910). *Atlas Linguistique de la France*. Paris: H. Champion.
- Gunda, B. (1939). A Magyar Néprajzi Atlasz kérdése. *Néprajzi Értesítő*, 31, 294–300.
- Kartográfiai módszer. (1987). In: Ortutay, Gy. (Ed), *Magyar Néprajzi Atlasz*. III. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Keleti, K. (1871). *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából*. Pest: Athenaeum.
- Klinghammer, I., Pápay, Gy., Török, Zs. (1995). *Kartográfiatörténet*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Mannhardt, W. (1875–1877). *Wald- und Feldkulte*. I–II Teil. Berlin: Gebrüder Borntraeger.
- Moszynski, K. (1947). Ewolucjonizm krytyczny na tle innych kierunkow w etnologii. *Lud*, 38, 3–27.
- Papp-Váry, Á. (2002). *Magyarország története térképeken*. Budapest: Kossuth Kiadó, Cartographia.
- Schmidt, J. (1875). *Zur Geschichte des indogermanischen Vocalismus (Part II)*. Weimar: H. Böhlau.
- Stegen, L. (1998). *Tudományos térképezés a Kárpát-medencében 1918 előtt*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Weigand, D. (1909). *Linguistischer Atlas des daco-rumänischen Sprachgebietes*. Leipzig: Johann Ambrosius Barth.
- Wrede, F. (Ed) (1926). *Deutscher Sprach-atlas auf Grund des von Georg Wenker begründeten Sprachatlas des Deutschen Reiches und mit Einschluss von Luxemburg*. Marburg.

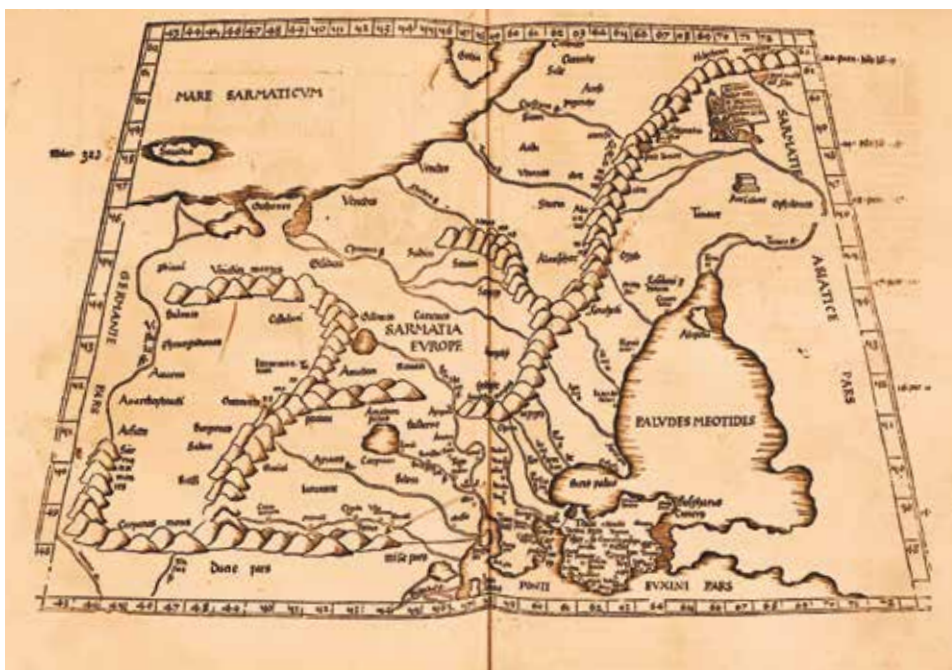
Térképek, atlaszok

- Berghaus, H. (1852). *Physikalischer Hand-Atlas*. Gotha.
- Blaeu, W. J., Hondius J. (1624). *Nova universi terrarum orbis mappa* [térkép]. Amsterdam: J. Hondius.
- Bonneville, B. L. E. (1837). *Map of the Territory West of the Rocky Mountains* [térkép]. Philadelphia: Carey, Lea, & Blanchard.
- Castaldi, J. (1556). *La nuova Francia* [térkép]. Venetia.
- Claesz, C. (1602). *Wandkart van Amerika in acht bladen* [térkép].
- Coronelli, M. (1690). *Corso delli Fiumi Drino, e Boiana nella Dalmatia* [térkép]. Venetia.
- Czoernig, K. F. (1855). *Etnographische karte der Oesterreichische Monarchie* [térkép]. Wien.

- Duval, Ch. (1661). *Les Confirms des Chrestien des Turces Terre* [térkép]. Paris.
- Forlani, P. (1565). *Universale descrittione Di Tutta la Terra Conosciuta Fin Oui* [térkép]. Venetia.
- Fries, L. (1541). *Claudii Ptolemaei Alexandrini Geographicae Enarrationis, Libri Octo* [térkép]. Vienne: G. Trechsel.
- Hátsek, I. (1880). *A Magyar szent korona országainak megyei térképei*. Budapest: Rautmann Frigyes Kiadó Hivatala.
- Hondius, J. (1595). *Nova Totius Europae Descriptio* [térkép]. Amsterdam.
- Hondius, J. (1590). *Map of England, Ireland and Wales* [térkép].
- Hondius, J. (1613). America [térkép]. In: *Atlas sive Cosmographicae Meditationes De Fabrica Mundi Et Fabricati Figuro*. Amsterdam.
- Hondius, J. (2007). Map of France, 1591 [térkép]. In: Schilder, G. (Ed), *Monumenta Cartographica Neerlandica*, 8., *Jodocus Hondius (1563–1612) and Petrus Kaerius (1571– after 1646)*. Alphen aan den Rijn: Canaletto, Repro-Holland. <http://www.explokart.eu/research/mcn8.htm>
- Hungaria Regnum* [térkép]. (1594). Nürnberg.
- Jannssonius, I. (1652). *Cinquesime Partie du Grand Atlas*. Amsterdam.
- Jannssonius, I. (1657). *Theatrum exhibus Illustriones Principesque Germaniae superioris civitates*. Amsterdam.
- Korabinszky, J. M. (1793). *Novissima comitatus Sárosiensis* [térkép]. Wien.
- O'Etzl, K. (1821). *Ethnographische Karte von Europa* [térkép]. Berlin: Technisches Bureau.
- Oberhammer, E., von Wieser, F. (Eds) (1906). *Wolfgang Lazius. Karten der österreichischen Lande und des Königreichs Ungarn aus den Jahren 1545–1563*. Innsbruck.
- Ortelius, A. (1581). *Teathrum Orbis Terrarum*. Antwerpen.
- Ortelius, A. (1595). *Hungariae descriptio, Wolfgango Lazio auct.* Antwerpen: Off. Plantiniana. https://dspace.oszk.hu/bitstream/handle/123456789/51684/TR_07134_screen.jpg?sequence=2&isAllowed=y
- Quad, M. (1596). *Celeberrimi Tractus Danubiani* [térkép]. Köln.
- Reinel, P., Reinel, J. (1464). Terra Brasilis: Tabula hec Regionis magni brasilis [térkép]. In: *Brasilis de Lopo Homem, Pedro Reinel e Jorge Reinel*. http://objdigital.bn.br/acervo_digital/div_cartografia/cart395878/cart395878.pdf
- Ribeiro, D. (1529). *Carta Universal* [térkép]. Sevilla.
- Sax, K. (1877). *Ethographische Karte der europäischen Türkei und ihrer Dependengen zu Anfang des jahre 1877* [térkép]. Wien.
- Schilder, G. (Ed) (1996). *Monumenta Cartographica Neerlandica* 5. Alphen aan den Rijn: Canaletto. <http://www.explokart.eu/research/monumenta.html#volume5>
- Schilder, G. (Ed) (2000). *Monumenta Cartographica* 6. Alphen aan den Rijn: Uitgeverij Canaletto, Repro-Holland. <http://www.explokart.eu/research/monumenta.html#volume6>
- Speed, J. (1626). *The map of Hungary*. London.
- Thevenard, A. (1756). *Carte des Possessions Francaise et Anglois Dans le Canada et partie de la Louisiane* [térkép]. Paris.
- Visscher, C. J. (1652). *Nova Totius Terrarum Orbis Geographicaa Ac Hydrographica* [térkép]. Amsterdam.

1. kép. Coronelli (1690) Corso dell Fiumi Drino, e Boiana nella Dalmatia című térképe
Figure 1. Coronelli's Map (1690) known as Corso del Fiumi Drino, e Boiana in Dalmatia

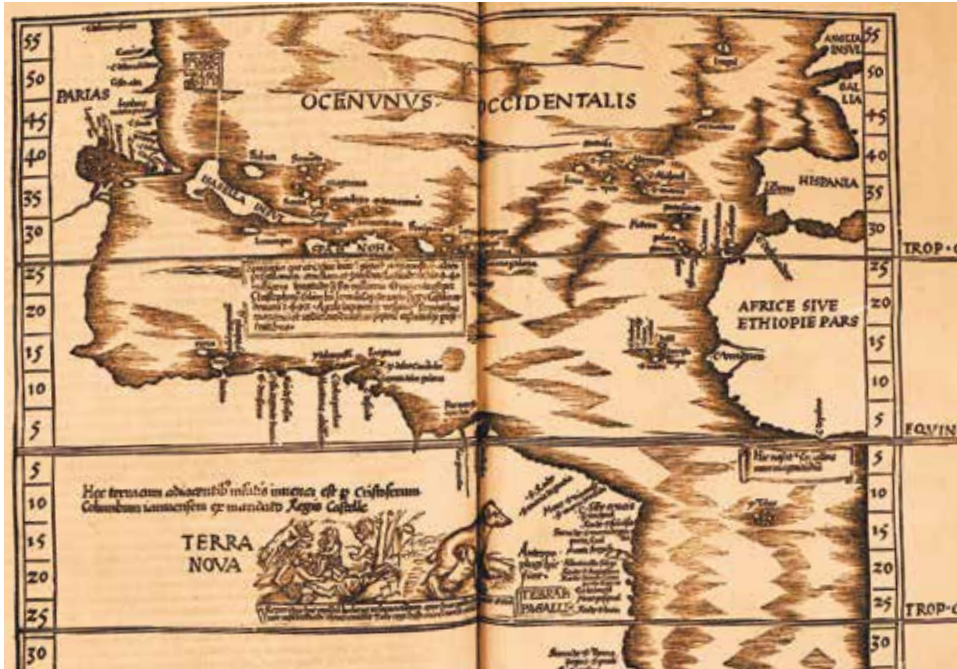
2. kép. Claudii Ptolemaei Alexandrini Geographicae Enarrationis Fries (1541) tolmácsolásában
Figure 2. Claudii Ptolemaei Alexandrini Geographicae Enarrationis in the interpretation of Fries (1541)

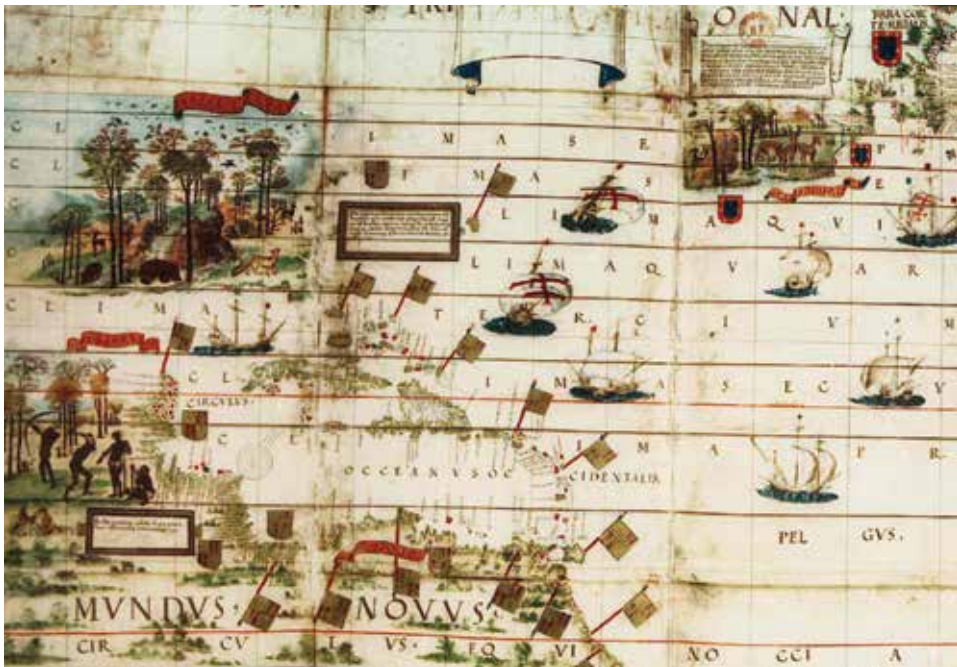
3. kép. Lazius Magyarország-térképe Ortelius atlaszában (1595)
Figure 3. Map of Hungary by Lazius in the Atlas of Ortelius (1595)

4. kép. Lazius Magyarország-térképe – részlet (Ortelius 1595)
Figure 4. Map of Hungary by Lazius – detail (Ortelius 1595)

5. kép. Ribeiro (1529) térképén Dél-Amerika Amazonas-menti részén a Kannibálok földje került bejelölésre
 Figure 5. On the map of Ribeiro (1529), the land of the Cannibals was charted in the Amazon region of South America

6. kép. Brazíliai indiánok fát gyűjtenek Pedro és Jorge Reinel térképén (Reinel & Reinel 1519)
 Figure 6. Brazilian Indians collect wood on the map of Pedro and Jorge Reinel (Reinel & Reinel 1519)

7. kép. John Speed által készített térkép részletén négy viseletbe öltözött személy látható (Speed 1626)
 Figure 7. On a detail of John Speed's map four people are shown dressed in traditional costumes (Speed 1626)

8. kép. Blaeu Európa-térképén a bal oldalon angol, francia, belga, kasztíliai és velencei, a jobbon német, magyar, cseh, lengyel és görög viselet látható (Blaeu & Hondius 1624)

Figure 8. Blaeu's Map of Europe on the left shows British, French, Belgian, Castile and Venetian traditional costumes, on the right German, Hungarian, Czech, Polish and Greek traditional costumes (Blaeu & Hondius 1624)

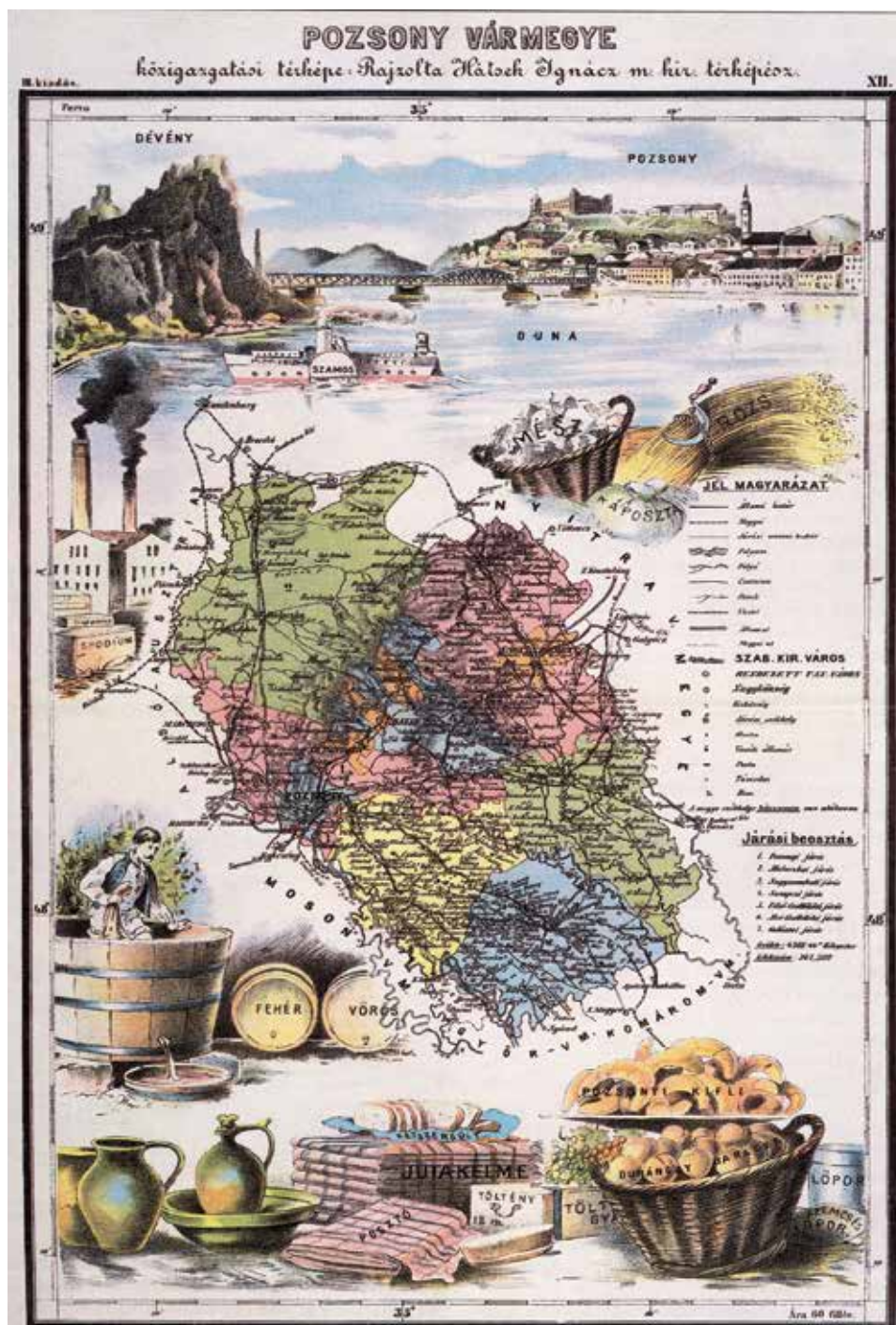
9. kép. Berghaus (1852) viseleteket bemutató térképlapja

Figure 9. Berghaus's map (1852) showing traditional costumes

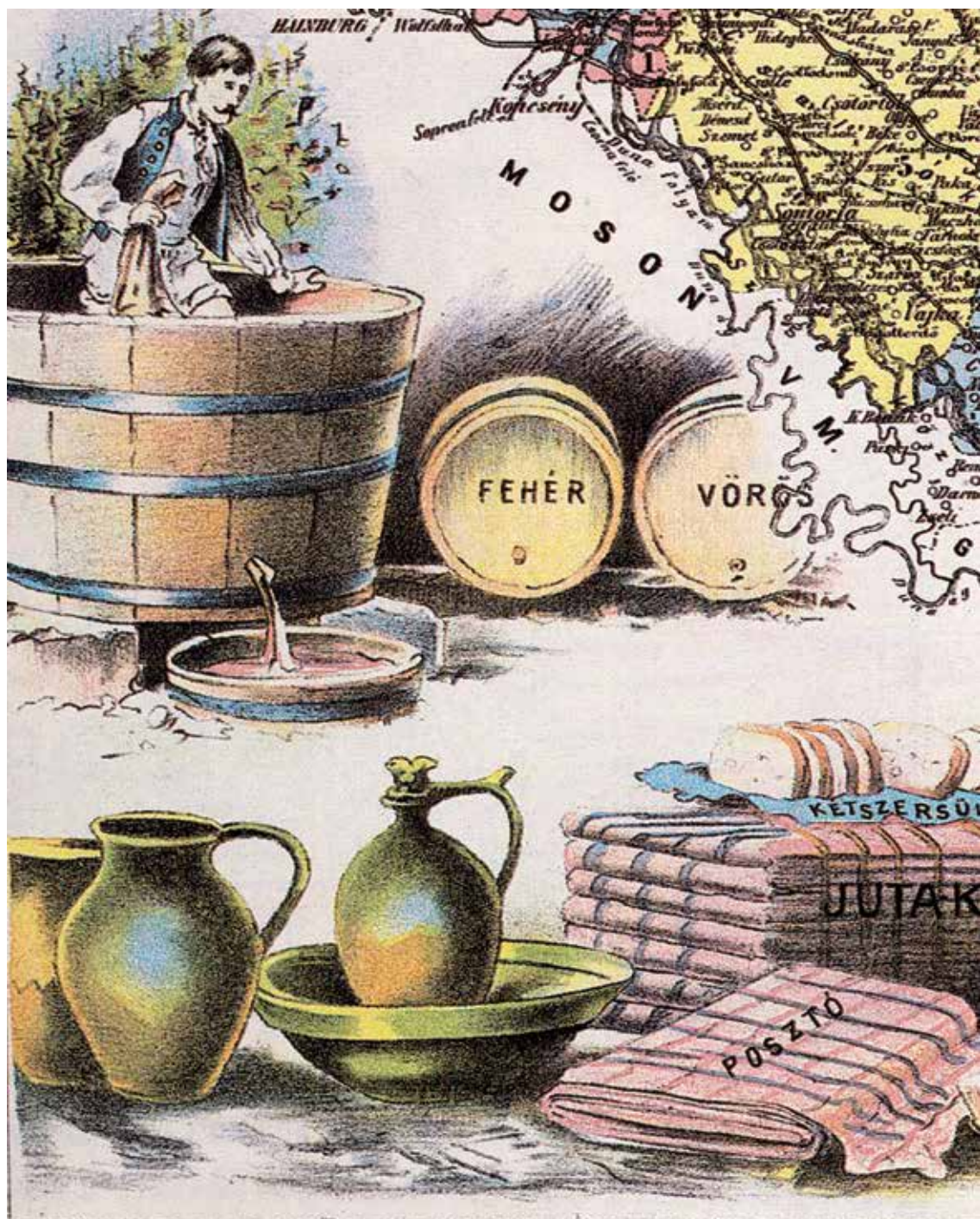

10. kép. Berghaus (1852) rasszokat bemutató térképlapja

Figure 10. Berghaus's map (1852) showing human races

11. kép. Hátsek (1880) Pozsony vármegye térképlapja
Figure 11. Hátsek's (1880) Map of Pozsony County

12. kép. Hátsek (1880) Pozsony vármegye térképlapja – részlet
 Figure 12. Hátsek's (1880) Map of Pozsony County – detail

ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ / KIÁLLÍTÁSOK / IZLOŽBENA DELATNOST / EXHIBITIONS

АУТОРСКЕ ИЗЛОЖБЕ SZERZŐI TÁRLATOK AUTORSKE IZLOŽBE EXHIBITIONS

Pionir moderne umetničke grafike u Vojvodini – 130 godina od rođenja Arpada G. Balaža
Gostujuća izložba Gradskog muzeja Subotica u
Muzeju opštine Bačka Topola
Autor izložbe: dr Olga K. Ninkov
20. 5. 2017. – 10. 8. 2017.

A modern művészgráfika vajdasági úttörője – 130 éve született Balázs G. Árpád
A Szabadkai Városi Múzeum vendégtárlata Topolya
Község Múzeumában
A kiállítás szerzője: dr. Ninkov K. Olga
2017. 5. 20. – 2017. 8. 10.

Slikarstvo i vajarstvo jugoslovenskih autora iz umetničke zbirke Gradskog muzeja Subotica (1918–1940, 1945–1990), II deo
Gradski muzej Subotica
Autori izložbe: dr Olga K. Ninkov (slikarstvo)
i Ljubica Vuković Dulić (vajarstvo)
1. 6. 2017. – 1. 3. 2018.

Jugoszláviai festők és szobrászok művei a Szabadkai Városi Múzeum művészeti gyűjteményében, II. rész
Szabadkai Városi Múzeum
A kiállítás szerzői: dr. Ninkov K. Olga (festészet) és
Ljubica Vuković Dulić (szobrászat)
2017. 6. 1. – 2018. 3. 1.

Jovan Cvijić – Centralna Evropa, Vojvodina
 Gradski muzej Subotica
 Autor izložbe: dr Arpad Pap
 29. 9. 2017. – 3. 11. 2017.

Jovan Cvijić – Közép-Európa, Vajdaság
 Szabadkai Városi Múzeum
 A kiállítás szerzője: dr. Papp Árpád
 2017. 9. 29. – 2017. 11. 3.

Budimski slikar Franc Falkoner (1737–1792)
 Gradski muzej Subotica
 Autor izložbe: dr Žužana Korhec Pap
 13. 12. 2017. – 25. 5. 2018.

Falkoner Ferenc (1737–1792) budai festő
 Szabadkai Városi Múzeum
 A kiállítás szerzője: dr. Korhec Papp Zsuzsanna
 2017. 12. 13. – 2018. 5. 25.

*50 godina od osnivanja
Omladinske umetničke kolonije „Čurgo“*
Gradski muzej Subotica
Autori izložbe: Ljubica Vuković Dulić
i dr Olga K. Ninkov
21. 12. 2017. – 28. 2. 2018.

*A Csurgói Ifjúsági Művésztelep
megalakulásának 50. évfordulója*
Szabadkai Városi Múzeum
A kiállítás szerzői: Ljubica Vuković Dulić
és dr. Ninkov K. Olga
2017. 12. 21. – 2018. 2. 28.

ГОСТУЈУЋЕ ИЗЛОЖБЕ VENDÉGKIÁLLÍTÁSOK GOSTUJUĆE IZLOŽBE GUEST EXHIBITIONS

Ala smo se naodmarali

Autori izložbe: dr. Agneš Ozer i Milkica Popović

Muzej Vojvodine, Novi Sad

18. 4. 2017. – 3. 7. 2017.

De kiphentük magunkat

A kiállítás szerzői: dr. Ozer Ágnes és Milkica Popović

Vajdasági Múzeum, Újvidék

2017. 4. 18. – 2017. 7. 3.

Bunjevačko Veliko ruvo

Autori izložbe: dr. Aleksandra Prčić, Marinko

Pijuković i Jelena Pijuković

Udruga bunjevačkih Hrvata „Dužijanca”, Katoličko društvo „Ivan Antunović”

4. 7. 2017 – 4. 9. 2017.

A bunyevác „Nagy ruha”

A kiállítás szerzői: dr. Aleksandra Prčić, Marinko

Pijuković és Jelena Pijuković

Dužijanca Bunyevác Horvát Egyesület, Ivan

Antunović Katolikus Egyesület

2017. 7. 4. – 2017. 9. 4.

Moda széira

Autor izložbe: Aleksandra Jovanović
Narodni muzej u Šapcu
11. 7. 2017. – 16. 10. 2017.

Kalapdivat

A kiállítás szerzője: Aleksandra Jovanović
Szabácsi múzeum
2017. 7. 11. – 2017. 10. 16.

Boje reformacije

Autor izložbe: dr Erika Kiš
Izložbu realizovala: Andrea Bak
Mađarski nacionalni muzej, Budimpešta
18. 10. 2017. – 8. 12. 2017.

A megújulás színei

A kiállítás szerzője: dr. Kiss Erika
A kiállítás rendezője: Bak Andrea
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
2017. 10. 18. – 2017. 12. 8.

**СУВЕНИРНИЦА
EMLÉKTÁRGYBOLT
SUVENIRNICA
SOUVENIR SHOP**

Bella Italia

Autor fotografija: Ištvan Baš
29. 4. 2017. – 29. 5. 2017.

Bella Italia

A fényképek szerzője: Basch István
2017. 4. 29. – 2017. 5. 29.

Pesma kao vizuelna umetnost

Autor izložbe: Karolina Koršoš
29. 5. 2017. – 16. 6. 2017.

Képversek

A kiállítás szerzője: Korsós Karolina
2017. 5. 29. – 2017. 6. 16.

Ptice Sejšela, Islanda i Šri Lanke

Autor fotografija: Vuko Laban
23. 11. 2017. – 10. 12. 2017.

Seychelle, Izland és Srí Lanka madarai

A fényképek szerzője: Vuko Laban
2017. 11. 23. – 2017. 12. 10.

Anđeli od pusta

Autor izložbe: Marlene Patarčić Ditrh
11. 12. 2017. – 31. 12. 2017.

Angyali nemez

A kiállítás szerzője: Marlene Patarčić Dietrich
2017. 12. 11. – 2017. 12. 31.

ПРОМОЦИЈЕ, ПРЕДАВАЊА И ДРУГА ДОГАЂАЊА BEMUTATÓK, ELŐADÁSOK ÉS MÁS ESEMÉNYEK PROMOCIJE, PREDAVANJA I DRUGA DOGAĐANJA PROMOTIONS AND EVENTS

Predavanje o F. Ajzenhutu u Narodnoj biblioteci „Veljko Petrović“ u Bačkoj Palanci i otvaranje izložbe u Kulturnom centru, povodom 160 godina od umetnikovog rođenja. Predavač: dr Olga K. Ninkov
25. 1. 2017.

Előadás Eisenhut Ferenc születésének 160. évfordulója alkalmából Bácspalánkán a Veljko Petrović Könyvtárban
Előadó: dr. Ninkov K. Olga
2017. 1. 25.

Koncert grupe *Golden Trio*
31. 3. 2017.

A *Golden Trio* együttes koncertje
2017. 03. 31.

Putujte sa Pijem – promocija knjige

Autor knjige: Dragana Vukajlović

Putovanje kroz rani razvoj – razgovor za okruglim stolom

Učesnici razgovora: Aniko Mihajlović, Ljubomir Stankić, Milanka Stankić, Tatjana Popović

27. 4. 2017.

Utazz Pivel – könyvbemutató

A könyv szerzője: Dragana Vukajlović

Utazás a korai fejlődésén át – kerekasztal-beszélgetés

Résztevők: Mihájlovity Anikó, Ljubomir Stankić, Milanka Stankić, Tatjana Popović

2017. 4. 27.

Na koga je ovo dete? – Predstava Paličkog pozorišnog kluba mladih

11. 5. 2017.

U sklopu manifestacije *10 dana od 10 do 10 u muzejima Srbije*.

Kire ütött ez a gyerek? – A Palicsi Színjátszókör gyermekelőadása

2017. 5. 11.

A *10 nap 10-től 10-ig Szerbia múzeumaiban* programsorozat keretében.

Čipkane priče – dečija predstava

12. 5. 2017.

U sklopu manifestacije *10 dana od 10 do 10 u muzejima Srbije*.

Csipkemesék – gyermekelőadás

2017. 5. 12.

A *10 nap 10-től 10-ig Szerbia múzeumaiban* programsorozat keretében.

Museion 14 – predstavljanje godišnjaka Gradskog muzeja Subotica

15. 5. 2017.

U sklopu manifestacije *10 dana od 10 do 10 u muzejima Srbije*.

Museion 14 – A Szabadkai Városi Múzeum évkönyvének bemutatója

2017. 5. 15.

A *10 nap 10-től 10-ig Szerbia múzeumaiban* programsorozat keretében.

Muzeji u gostima: Muzej Vojvodine Novi Sad – predavanje u okviru izložbe Ala smo se naodmarali
Predavač: Milkica Popović
16. 5. 2017.
U sklopu manifestacije 10 dana od 10 do 10 u muzejima Srbije.

Vendégségben a múzeumok: az Újvidéki Vajdasági Múzeum – előadás a De kipihentük magunkat... című kiállítás keretében
Előadó: Milkica Popović
2017. 5. 16.
A 10 nap 10-től 10-ig Szerbia múzeumaiban programsorozat keretében.

Mit i nacionalizam – predavanje povodom 200 godina od rođenja Arany Janosa. Predavač: dr Arpad Pap
17. 5. 2017.
U sklopu manifestacije 10 dana od 10 do 10 u muzejima Srbije.

Mítosz és nacionalizmus – előadás Arany János születésének 200. évfordulója alkalmából
Előadó: dr. Papp Árpád
2017. 5. 17.
A 10 nap 10-től 10-ig Szerbia múzeumaiban programsorozat keretében.

Arheološko iskopavanje u okolini Subotice – predavanje
Predavač: Agneš Sekereš
17. 5. 2017.
U sklopu manifestacije 10 dana od 10 do 10 u muzejima Srbije.

Régészeti ásatások Szabadka környékén – előadás
Előadó: Szekeres Ágnes
2017. 5. 17.
A 10 nap 10-től 10-ig Szerbia múzeumaiban programsorozat keretében.

Restauracija subotičkih franjevačkih portreta (35 dela putujućeg slikara Matijasa Haniša – predavanje
Predavač: dr Žuzana Korhec Pap
18. 5. 2017.
U sklopu manifestacije 10 dana od 10 do 10 u muzejima Srbije.

A szabadkai ferences portrék restaurálása (Mathias Hanisch késő barokk vándorfestő 35 műve a XVIII. századból) – előadás
Előadó: dr. Korhecz Papp Zsuzsanna
2017. 5. 18.
A 10 nap 10-től 10-ig Szerbia múzeumaiban programsorozat keretében.

Marija Terezija. Vladarka, reformatorka, majka – predavanje

Predavač: Mirko Grlica

19. 5. 2017.

U sklopu manifestacije *10 dana od 10 do 10 u muzejima Srbije*.

Mária Terézia. Uralkodó, újtó, anya – előadás

Előadó: Mirko Grlica

2017. 5. 19.

A *10 nap 10-től 10-ig Szerbia múzeumaiban* programsorozat keretében.

Noć muzeja

20. 5. 2017.

Múzeumok éjszakája

2017. 5. 20.

Térhatárok – promocija knjige

29. 5. 2017.

Autor knjige: Monika Čik

Térhatárok – könyvbemutató

2017. 5. 29.

A könyv szerzője: Csík Mónika

„Poslastičarnica” – Art nouveau i žena kao desert – predavanje

Predavač: Tamara Ognjević

9. 6. 2017.

U sklopu 5. svetskog dana secesije u Subotici.

A nő szerepe a szecessziós étkezési reklámokban – előadás

Előadó: Tamara Ognjević

2017. 6. 9.

Az 5. Szecessziós Világnap alkalmából.

Slikarstvo i vajarstvo jugoslovenskih autora iz umetničke zbirke Gradskog muzeja Subotica (1918.–1940., 1945.–1990.), II deo – vođenje kroz izložbu
Stručno vođenje: dr Olga K. Ninkov i Ljubica Vuković Dulić.

31. 8. 2017.

Jugoszláviai festők és szobrászok művei a Szabadkai Városi Múzeum művészeti gyűjteményében (1918–1940, 1945–1990), II. rész – szakmai tárlatvezetés
Tárlatvezetők: dr. Ninkov K. Olga és Ljubica Vuković Dulić

2017. 8. 31.

Dani evropske baštine – vođenje kroz objekte sakralne baštine grada i upoznavanje s procesima njihove obnove

Stručno vođenje:

Franjevački samostan: dr Žužana Korhec Pap

Sinagoga: Vladimir Džamić

Pravoslavna crkva: Aleksandra Jeftić

27. 9. 2017. – 29. 9. 2017.

Európai Örökség Napok – szakmai vezetés Szabadka szakrális örökségének épületeiben, az aktuális restaurálási munkálatok szemszögéből

Szakmai vezetők:

Ferences kolostor: dr. Korhecz Papp Zsuzsanna

Zsinagóga: Vladimir Džamić

Ortodox templom: Aleksandra Jeftić

2017. 9. 27. – 2017. 9. 29.

Neželjena baština – projekcija dokumentarnog filma

Autor filma: Irene Škorić

5. 10. 2017.

Nemkivánt hagyaték – dokumentumfilm-vetítés

A film szerzője: Irene Škorić

2017. 10. 5.

Blago Vojvodine – predavanje

Predavač: mr Ištvan Hulo

6. 10. 2017.

Vajdasági értéktár – előadás

Előadó: Mgr. Hulló István

2017. 10. 6.

Bácsország – promocija 78. broja časopisa

9. 11. 2017.

Bácsország – a folyóirat 78. számának bemutatója

2017. 11. 9.

Predavanje estetičarke Cecilije Hausman i filozofa Deodata Zuha iz Velikog Varadina, povodom 140 godina rođenja Jožefa Vagoa (Veliki Varadin, 1877 – Selies-deBearn, 1947), jednog od projektanata zgrade u kojoj se nalazi muzej.

14. 11. 2017.

A nagyváradai Hausmann Cecília esztéta és Zuh Deodát filozófus előadása Vágó József (Nagyvárad, 1877 – Selies-deBearn, 1947) születésének 140 évfordulója és a Vajdasági Magyar Képzőművészet Napja alkalmából az építész munkásságáról.

2017. 11. 14.

Koncert grupe *Ébredés*
8. 12. 2017.

Az *Ébredés* zenekar koncertje
2017. 12. 8.

Seme – Imre Vinkler (1928–1967) i Adrien Ujhazi.
Kamerna izložba „Homage-art“ povodom 60 godina od smrti i 90 godina od rođena subotičkog slikara i pedagoga Imre Vinklera u sklopu postavke *Slikarstvo i vajarstvo jugoslovenskih autora iz zbirke Gradskog muzeja Subotica*. Kustos izložbe: dr Olga K. Ninkov
13. 12. 2017. – 3. 2. 2018.

Mag – Vinkler Imre (1928–1967) és Újházi Adrienn.
Kamarakiállítás a Jugoszláviai festők és szobrászok művei a Szabadkai Városi Múzeum művészeti gyűjteményében című tárlat keretében, Vinkler Imre halálának 60. és születésének 90. éve alkalmából.
A tárlat kurátora: dr. Ninkov K. Olga
2017. 12. 13. – 2018. 2. 3.

Koncert grupe *The Spark*
15. 12. 2017.

A *The Spark* együttes koncertje
2017. 12. 15.

Bez tabua – filmovi sa XXVI međunarodnog festivala etnološkog filma
Etnografski muzej, Beograd, 2017.
27. 12. 2017. – 29. 12. 2017.

Tabuk nélkül – a XXVI. Nemzetközi Néprajzi Filmfesztivál filmjei
Néprajzi Múzeum, Belgrád, 2017.
2017. 12. 27. – 2017. 12. 29.

МУЗЕЈСКА ЕДУКАЦИЈА MÚZEUMPEDAGÓGIA MUZEJSKA EDUKACIJA EDUCATION AT THE MUSEUM

Tokom cele godine su bile održane radionice na izložbama:

- *Zovem se Munk, Artur Munk* – 5 radionica
Animator: Aniko Mihajlović
- postavka Prirodnačkog odeljenja, diorama *Kraj ledenog doba (Džinovi ledenog doba)* – 13 radionica
Animatori: Aniko Mihajlović, dr Gabrijela Kajdoči Lovas
- *Oskar Vojnić 1864–1914* – 15 radionica
Animator: Aniko Mihajlović
- *Galerija vojvodanskih mađarskih umetnika (1830–1930)* – 5 radionica
Animator: Aniko Mihajlović
- *Boje reformacije* – 12 radionica
Animator: Aniko Mihajlović

Az év folyamán foglalkozásokat tartottunk a következő kiállításokon:

- *A nevem Munk, Munk Artur* – 5 alkalom
Foglalkozásvezető: Mihájlovity Anikó
- a természettudományi tárlat *A jégkorszak vége* című diorámájánál (*Jégkorszaki óriások* címmel) – 13 alkalom
Foglalkozásvezetők: Mihájlovity Anikó, dr. Kajdocsi Lovász Gabriella
- *Vojnich Oszkár 1864–1914* – 15 alkalom
Foglalkozásvezető: Mihájlovity Anikó
- *Vajdasági Magyar Képtár (1830–1930)* – 5 alkalom
Foglalkozásvezető: Mihájlovity Anikó
- *A megújulás színei* – 12 alkalom
Foglalkozásvezető: Mihájlovity Anikó

Arheološke radionice
Animatori: Neda Dimovski i Aniko Mihajlović
1. 4. 2017, 22. 5. 2017.

Régészeti foglalkozások
Foglalkozásvezetők: Neda Dimovski és Mihájlovity Anikó
2017. 4. 1., 2017. 5. 22.

Muzejsko-edukativna igraonica u okviru izložbe
Slikar i scenograf Pal Petrik
Učesnici: učenici Osnovne škole Ivan Milutinović iz Subotice i Osnovne škole Matija Gubec iz Tavankuta
Animator: Ljubica Vuković Dulić
13. 5. 2017
U sklopu manifestacije *10 dana od 10 do 10 u muzejima Srbije*.

Múzeumi didaktikai játszóház a *Petrik Pál festő és díszlettervező* című tárlat keretében
Résztevők: a szabadkai „Ivan Milutinović” és a tavankuti „Matija Gubec” Általános Iskolák tanulói
Játékmester: Ljubica Vuković Dulić
2017. 5. 13.

A *10 nap 10-től 10-ig Szerbia múzeumaiban* programsorozat keretében.

Multikulturalizam u muzeju – radionica učenicima Osnovne škole „Ištvan Sečenji”, Subotica
Animator: Aniko Mihajlović
17. 5. 2017.

Multikulturalizmus a múzeumban – pedagógiai foglalkozás a szabadkai Széchenyi István Általános Iskola tanulóinak
Foglalkozásvezető: Mihájlovity Anikó
2017. 5. 17.

Pesma kao vizuelna umetnost – umetnička radionica u Suvenirnici

Animatori: Monika Čik, Karolina Koršoš

5. 6. 2017.

Képveresek – versképek – képzőművészeti foglalkozás az Emléktárgyboltban

Foglalkozásvezetők: Csik Mónika, Korsós Karolina
2017. 6. 5.

Radionica povodom izložbe *Moda šesira*

Animator: Sofija Levai

10. 8. 2017.

Műhelymunka a *Kalapdivat* című kiállítás keretében

Foglalkozásvezető: Lévy Zsófia
2017. 8. 10.

Osvetli secesiju – radionica za decu i roditelje

Organizacija: PU „Naša radost”, Gradski muzej

Subotica i udruženje „EduProf”

Animatori: Biljana Pilipović, Violeta Vrcelj Odri,

Marta Gubi, Ljubica Vuković Dulić

10. 6. 2017.

U sklopu 5. svetskog dana secesije u Subotici.

Világítsd meg a szecessziót – műhelymunka gyermekek és szülők számára

Szervezők: Naša radost Iskoláskor Előtti Intézmény, Szabadkai Városi Múzeum és „EduProf”

A műhelymunka vezetői: Biljana Pilipović, Violeta Vrcelj Odri, Gubi Márta, Ljubica Vuković Dulić
2017. 6. 10.

Az 5. Szecessziós Világnap alkalmából.

Stručno vođenje grupe dece iz cele Vojvodine u saradnji sa Mađarskim nacionalnim Savetom (7 vođenja)

Animatori: Aniko Mihajlović, dr Gabrijela Kajdoči Lovas, Florian Horvat

1. 9. 2017. – 31. 10. 2017.

Magyar Nemzeti Tanács szervezésében érkező kirándulók szakmai tárlatvezetése (7 alkalom)

Tárlatvezetők: Mihájlovity Anikó, dr. Kajdocsi Lovász Gabriella, Horváth Flórián

2017. 9. 1. – 2017. 10. 31.

Stara Subotica i značenje vremena – muzejsko-
edukativne radionice (5 radionica)

Animatori: Ljubica Vuković Dulić i Aniko Mihajlović

1. 11. 2017. – 31. 11. 2017.

A régi Szabadka és az idő fogalma –

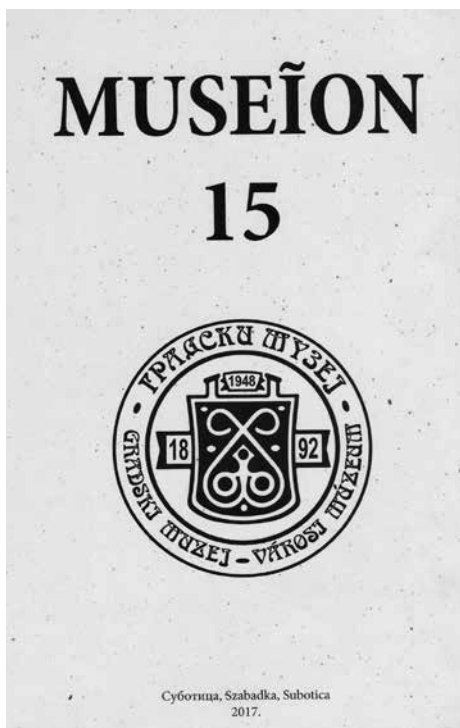
múzeumpedagógiai foglalkozások (5 alkalom)

A foglalkozásvezetők: Ljubica Vuković Dulić és Mihájlovity Anikó

2017. 11. 1. – 2017. 11. 31.

ИЗДАЊА
KIADVÁNYOK
IZDANJA
PUBLICATIONS

Hulló István (Ed) (2017). *Museion 15 – Годишњак Градског музеја Суботица / A Szabadkai Városi Múzeum évkönyve / Godišnjak Gradskog muzeja Subotica.* Суботица: Градски музеј / Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum / Subotica: Gradski muzej.

Korhecz Papp Zsuzsanna (2017). *Franciscus Falconer pictor Budensis.* Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum / Subotica: Gradski muzej / Subotica: Municipal Museum.

Ninkov K. Olga (2017). *Pionir moderne umetničke grafike u Vojvodini: 130 godina od rođenja Arpada G. Balaža / A modern művészgráfika vajdasági úttörője: 130 éve született Balázs G. Árpád*. Bačka Topola: Muzej opštine Bačka Topola, Subotica: Gradski muzej / Topolya: Topolya Község Múzeuma, Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum.

Papp Árpád (2017). *Jovan Cvijić – Közép-Európa, Vajdaság / Jovan Cvijić – Centralna Evropa, Vojvodina / Jovan Cvijić – Central Europe, Vojvodina*. Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum / Subotica: Gradski muzej / Subotica: Municipal Museum.

Ljubica Vuković Dulić i Olga K. Ninkov (2017). *50 godina od osnivanja Omladinske umetničke kolonije „Čurgo“: generacija mladih jedne epohe i Čurgo, čije su ime proslavili*. Subotica: Gradski muzej.

Ljubica Vuković Dulić és Ninkov K. Olga (2017). *A Csurgói Ifjúsági Művésztelep megalakulásának 50. évfordulója: Egy kor fiatal nemzedéke és Csurgó, melynek nevét hirdették*. Szabadka: Szabadkai Városi Múzeum.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

069(497.113 Subotica) (058)

MUSEION : годишњак Градског музеја Суботица:
godišnjak Gradskog Muzeja Subotica: a Szabadkai Városi
Múzeum évkönyve / glavni i odgovorni urednik Hulló István.
– 2001, I – .–Subotica: Gradski muzej, 2001 –.,–

Ilustr. ; 23 cm.

Godišnje. – Rezimei na eng. jeziku.
ISSN 1451–1274

COBISS.SR-ID 179561223